JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

80 éve született Csorba Győző

CSORBA GYŐZŐ: Római följegyzések, 1947-1948 *(Részletek)* 929

*

BERTÓK LÁSZLÓ: Olyannyira élő számomra még... 966
TAKÁTS GYULA: Szavak, levelek Csorba Győző emlékére 973
MAKAY IDA: Találkozásaim Csorba Győzővel 977
PÁLINKÁS GYÖRGY: Csorba Győző, a város, meg itten én, alább... 979
PARTI NAGY LAJOS: Egy Csorba-file 981
TÓTH KRISZTINA: Rókaveremben a rák 984

*

WEÖRES SÁNDOR kézírásos levele Csorba Győzőhöz az *Anabázis* megjelenése után 987

*

TÜSKÉS TIBOR: A költő önarcképe 988
CSORDÁS GÁBOR: A vidéki költő *(Töredék)* 992
MÁRTON LÁSZLÓ: A múltbeli ember 996
BÁRDOS LÁSZLÓ: A megkérdőjelezés bátorsága *(Pályakép töredékekben)* 999

*

Csorba Győző levelei Takács Jenőhöz és Évához *(Közzéteszi Csuhai István)* 1005

1996 NOVEMBER

KÉPEK

CSORBA GYŐZŐ-FÉNYKÉPEK: 938, 972, 978, 980, 983, 986, 991, 995, 998, 1009, 1024; a költő kézírásos levele Takáts Gyulához 1976. november 13-án 974

A fényképek reprodukcióit Füzi István készítette

A 986. oldalon látható Csorba Győző-portré Kecskeméti Kálmán munkája

Folyóiratunk 1996 júliusától a Baranya Megyei Közgyűlés, a József Attila Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap és a Soros Alapítvány támogatásával jelenik meg.

A Jelenkor az újságospavilonokon kívül a következő boltokban és elárusítóhelyeken kapható

Pécsett

Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a. – Manilla Bt. Ifjúság útja 6. – Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8. – Írók Könyvesboltja, Kossuth Lajos u. 21. – Betűdzsungel, Király u. 9. – Zrínyi Könyvesbolt, Jókai u. 25.

Vidéken

Írisz Könyvesbolt, Balassagyarmat, Kossuth u. 21. – Turul Könyvesbolt, Békéscsaba, Petőfi u. 2. – SZIGET Egyetemi könyvesbolt, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem – Lícium Könyvesbolt, Debrecen, Kálvin tér 2/c. – Kállai Könyvkereskedés, Debrecen, Kálvin tér 1. alagsor – Ady Endre Könyvesbolt, Debrecen, Piac u. 26. – Híd Antikvárium, Gödöllő, Szabadság tér 5. – Válóczi és Vas Bt. Könyvesboltja, Hatvan, Grassalkovich út 6. – Balassi Bálint úti Könyvesbolt, Hatvan – Lord-Extra Kft, Hódmezővásárhely, Andrássy út – Katona József Könyvesbolt, Kecskemét, Szabadság tér 1. – Móra Ferenc Könyvesbolt, Kecskemét, Szabadság tér 3/A – Egyetemi Könyvesbolt, Miskolc–Egyetemváros – Kazinczy Könyvesbolt, Miskolc, Széchenyi u. 33. – Líra és Lant Könyvesbolt, Miskolc, Széchenyi u. 54. – Bessenyei György Könyvesbolt, Nyíregyháza, Kossuth tér 1. – Kötet Bt. Könyvesboltja, Nyíregyháza, Hősök tere 9. – Balassi Bálint Megyei Könyvtár, Salgótarján – Comenius Könyvesbolt, Sárospatak, Rákóczi u. 9. – Sík Sándor Könyvesbolt, Szeged, Oskola u. 27. – Szeged, bölcsészkari könyvárus – Móra Ferenc Könyvesbolt, Szeged, Kárász u. 2. – Ady Endre úti Könyvesbolt, Szolnok – Charlie Chaplin trafik, Vác

Budapesten

Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6. – Magiszter Könyvesbolt, V., Városház u. 1. – Osiris-Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6. – Írók Boltja, VI., Andrássy út 45. – Cartafilus Kft boltjai a Kálvin téri, a Deák téri és a Kossuth téri metróaluljáróban – Odeon Videotéka, XIII., Hollán Ernő u. 7.

http://www.jpte.hu/pecs/jelenkor/

100,– Ft

JELENKOR

JELENKOR

XXXIX. ÉVFOLYAM **11. SZÁM**

Főszerkesztő
CSUHAI ISTVÁN

*

Szerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

Szerkesztőségi munkatárs
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
SZUNDY ZOLTÁNNÉ

*

A szerkesztőség munkatársai

BALASSA PÉTER, BALLA ZSÓFIA,
BERTÓK LÁSZLÓ, CSORDÁS GÁBOR,
PARTI NAGY LAJOS, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17. I. emelet
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673.
Kéziratot nem őrzünk meg, és csak felbélyegzett válaszborítékkal küldünk vissza.
Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 17. Telefon: 72/310-673),
a Baranya Megyei Közgyűlés, a Soros Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap
és a József Attila Alapítvány támogatásával.
Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál
és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) – 1900 Budapest,
Lehel u. 10/A – közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámra,
illetve közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.
Előfizetési díj egy évre belföldre: 1100,– Ft, külföldre: 1800,– Ft.
Megjelenik havonként.
A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.
Nyomtatta Molnár Csaba nyomdája, Pécsett.
Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

CSORBA GYŐZŐ emlékestre kerül sor november 21-én a pécsi Művészetek Házában a költő születésének nyolcvanadik évfordulóján. A születésnaphoz kapcsolódik novemberi számunk, valamint a Baranya Megyei Könyvtár Csorba Győző-emlékszobájának megnyitása is. Az eseményekről, programokról részletesen beszámolunk.

*

VÁRKONYI NÁNDOR *Az ötödik ember* című műve könyvbemutatójának adott otthont a Pécsi Városi Könyvtár Várkonyi Nándor Fiókkönyvtára október 7- én. A bemutatón *Tüskés Tibor*, a könyv szerkesztője *Mezey Katalin*nal, a kötetet kiadó Széphalom Könyvműhely igazgatójával és *dr. Várkonyi Péter*rel, az író fiával, a hagyaték gondozójával beszélgetett. A beszélgetést követően a résztvevők felavatták a száz évvel ezelőtt született Várkonyi Nándor emléktábláját a Janus Pannonius Tudományegyetem Könyvtárában, avatóbeszédet mondott *Mezey Katalin* és *dr. Sonnevend Péter*, a könyvtár főigazgatója. A Magyar Írószövetség nevében *Bertók László* helyezett el koszorút az emléktáblánál.

*

KIÁLLÍTÁSOK. A Műcsarnok *Tony Cragg* szobrászművész alkotásainak szeptember 19. és november 10. között adott otthont. – Szintén a Műcsarnnokban látható az *1956 és a képzőművészet* című – négy részből összeálló – kiállítás október 15-étől november 10-ig, illetve október 22-től november 10-ig. – A Dorottya Galériában *Horváth Márton* üvegtervező művész kiállítása október 18. és november 16. között látható. – Az Ernst Múzeumban *Berin – Mitte* címmel tizenöt német művész mutatkozik be *Birkás Ákos* válogatásában november 7-től december 1-ig. – A Ludwig Múzeum Budapest Jan Fabre *Passage (Átalakulás)* című installációját állította ki szeptember 27. és október 27. között. – *Periklis Alkidis* fotóművész *Szocio-portré* című kiállítása a Budapest Galéria Kiállítóházában október 10-től november 3-ig volt látható. – A Budapest Kiállítóterem *Botond Délibáb* című szoborkiállításának adott otthont október 4. és november 3. között. – Ugyanitt láthatja a közönség november 8-tól egy hónapon át a X. Esztergomi Fotóbiennálé anyagát. – A Budapest Galéria Kiállítóházában *Robert H. Hammerstiel* és *Peter Fuchs* osztrák képzőművészek kiállítása október 9. és november 13. között látogatható.

*

MOZAIKOK A CSEH KULTÚRÁBÓL címmel szervezett rendezvénysorozatot Pécsett a Művészetek Háza október 2. és 24. között. A program keretében többek közt *Jindrich Streit* fotókiállításával, illetve a kortárs cseh fotóművészetet bemutató kiállítással, továbbá *Jan Sverak* és *Jan Svankmajer* filmjeivel találkozhattak az érdeklődők.

*

PÁKOLITZ ISTVÁNRA emlékeztek *Pepitafüzetemből* című kötetének a Pannónia Könyvek sorozatában való megjelenése alkalmából október 14-én a pécsi Művészetek Házában. A májusban elhunyt költő pályájáról és a kötetről *Tüskés Tibor* beszélt, *Bertók László* és *Makay Ida* verseiket olvasták föl, közreműködött *Balikó Tamás* színművész és a Szélkiáltó együttes.

*

A JAK TANULMÁNYI NAPOKRA negyedik alkalommal került sor Pécsett, a Művészetek Házában október 4-5-én. A fiatal írók József Attila Köre (JAK) és a Pécsi Művelt Társalgó egyesület által szervezett tanácskozás első napján *Bényei Tamás* az angol, *M. Nagy Miklós* az orosz irodalom utóbbi évtizedeiről adott elő, majd kerekasztal-beszélgetés következett a két előadó és *Kulcsár-Szabó Zoltán*, illetve a kérdező *Takáts József* részvételével a mai magyar irodalom és kritika, valamint a nemzetközi irodalmi-kritikai tendenciák összevetéséről. A második napon az esszé műfajáról *Kálmán C. György, Mikola Gyöngyi, Mekis D. János* és *Szirák Péter* tartottak előadást. Az előadásokat követő vita moderátora *Szilasi László* volt. A tanácskozás előadásainak írott változatát az érdeklődők a Jelenkor januári és februári számaiban olvashatják.

*

A Jelenkor szerkesztői és a Jelenkor Kiadó munkatársai ezúttal is a hónap utolsó csütörtökén, tehát november 28-án, 15 és 18 óra között várják a folyóirat és a kiadó ügyes-bajos dolgai iránt érdeklődő olvasókat, barátaikat, a Jelenkor korábbi és leendő szerzőit Budapesten, az Írók Boltja (VI., Andrássy út 45.) teázójában.

CSORBA GYŐZŐ

Római följegyzések

1947–1948

Részletek

Az itt következő oldalakon, a cím keltette esetleges várakozásokkal és az első napokról írtak karakterével ellentétben, nem Csorba Győző klasszikus irodalmi naplóját találja majd a Jelenkor olvasója. A *Római följegyzések* alighanem egyedülálló dokumentum ugyan a második világháborút követő néhány év egyik méltán kitüntetett és nagyszerű pillanatáról, írók, festők, zenészek 1947–1948 fordulóján Rómában, a Kardos Tibor igazgatása alatt álló Magyar Akadémián együtt eltöltött néhány hónapjáról, ám szerzőjük ezeket a feljegyzéseket nem öntötte végleges, irodalmi formába és – noha a kezdet kezdetén lehetett ilyen elképzelése – végül bizonyosan nem szánta őket a nyilvánosság elé. A *Római följegyzések* ténye nemcsak a Csorba Győzőről szóló szakirodalomban nem szerepelt; a költő nem használta fel őket segítségként, emlékezetének kiegészítőjeként, pontosítójaként az általam készített életrajzi interjú, az 1991-ben megjelent és külön Róma-fejezetet tartalmazó *A város oldalában* munkálatai során sem (igaz, hogy e beszélgetések alatt a Jelenkorban akkortájt közölt, hozzá írt Weöres-levelektől és a *Faust* második részének éppen kéznél lévő kötetétől eltekintve soha semmilyen segédeszközt, emlékeztetőt, jegyzetet, fényképet stb. nem használt), nem ejtett róla szót másutt sem és nem beszélt róla legközvetlenebb barátainak: olyannyira nem, hogy a jegyzetek létezésének híre a vele együtt Rómában időző Takáts Gyula számára is az újdonság erejével hatott. A *Római följegyzések* inkább a szó eredeti, irodalmon inneni értelmében napló, s ahogy haladunk előre az időben, a bejegyzések jellege is a saját magának szóló megörökítés, a személyes rögzítés igénye és szüksége felé közelít. A napló egyre inkább leltárszerű lesz, retorikai alapelemévé a felsorolás, szerkezetévé az egymás mellé helyezés válik, s egy-egy nap eltelte után egyre inkább hiányzik belőle az a tudat, mely a bejegyzéseket valamilyen nagyobb struktúra mentén rendezné el. A kézirat bizonyos jegyei ugyanakkor a későbbi publikálás tervére utalnak (túl azon, hogy a költő ott-tartózkodásának utolsó teljes hónapjában és hazaérkezése után három, a római eseményekkel foglalko-

zó beszámolót tett közzé az akkori pécsi napilapokban, melyek tematikailag értelemszerűen egybevágnak némelyik itteni megjegyzéssel, reflexióval): a töltőtollal írt szöveg néhol jól felismerhetően átesett stilisztikainak tekinthető változtatásokon, még gyakrabban található benne tárgyi javítás, akad olyan hely, amit Csorba Győző valamely későbbi pótlás céljával üresen, vagy zárójeles kérdőjellel hagyott, s olyan is, melyet a szövegből teljesen kitörölt.

A kézirat mostani – nem teljes – közreadása azonban mégsem ennek a nagyon halványan körvonalazható publikálási szándéknak akar megfelelni. A *Római följegyzések* elsősorban párját ritkító dokumentum. Párját ritkító abban az értelemben, hogy noha az akkori – illetve két-három évtizeddel későbbi – kulturális közélet jó néhány nagyszerű személyisége tartózkodott 1947–48 fordulóján Rómában, Lengyel Balázs *Két Róma* című esszéje mellett ezek a feljegyzések ennek a szakasznak a legautentikusabb és talán legtárgyilagosabb megörökítései. Hallatlan jelentőségük van másodszor e jegyzeteknek a Csorba-filológia tekintetében: az ötvenes évek végétől számos Róma-tárgyú versének ihlető forrásához visznek közel. Az ifjú Csorba Győző megfogalmazásaiban, mondataiban jól felismerhetők az idős költő legkedvesebb szóbeli fordulatai; a szikár, rövidmondatos forma a későbbi, prózát csak igen ritkán író Csorbának is eszménye maradt. Érdekes az is, hogy figyelme min ragadt meg, mit talált érdekesnek, rögzítésre, emlékezésre érdemesnek, s hogy *akkor* a látott dolgokról mi volt a rövid véleménye. Ebben az összefüggésben szükségesnek tartom emlékeztetni a *Római följegyzések* olvasóját arra, hogy egy harmincegy éves, életében először külföldön járó, Rómába a háborúból éppen kikeveredő Magyarország egyik kisvárosából kijutó fiatal ember jegyzeteit olvassa – egy fiatal emberét, aki történetesen pályája első szakaszában járó költő.

A kézírásos jegyzetek egy „Csorba Győző / Roma / Accademia d'Ungheria / Via Giulia 1" feliratú, 98 vonalazott, 2 üres lapot tartalmazó, keményfedeles spirálfüzetben olvashatók, a füzet első 54 lapján. A jegyzeteket 1950. május 29. és 1951. április 10. között írt, csak kis részben publikált versfogalmazványok követik. A füzet hátsó részében Csorba Győző 1947. október 12-én kelt ún. úti leltára, illetve mosásra leadott holmijainak jegyzéke olvasható, továbbá egy aprólékosan vezetett nyilvántartás Rómában kapott, illetve onnan írt leveleinek, képeslapjainak megérkezéséről és feladásáról. A füzet egy lapjára feljegyezte megírandó római verstémáit. A fentebb olvasható címet a jelen közlés kapta (az összetétel jelzett szavának ö-s változata Csorba kedvelt fordulata, önálló verscíme is van ilyen). Az eredeti kézirat eleve töredékes, hiszen Csorba Győző az utolsó bejegyzést követően még körülbelül 10 napig Rómában tartózkodott. A közreadás során a szóalakok leírásánál a ma használatos változatokat alkalmaztam, kivéve azokat az eseteket, melyek ma speciálisan korjelzőek; a legnyilvánvalóbb tollhibákat javítottam. A kizárólag terjedelmi okokból szükséges kihagyásokat [– – –] jellel jelöltem. Nem szerepel a szövegben Csorba Győző számtalan magyarázó rajza, rajzos vázlata, két hely kivételével nem jelöltem az utólagos kihagyásokat-javításokat, és nem jelöltem azt a két ellapozást sem, melyeket követően az üresen maradt oldalakat később a költő még ott gondosan teleírta, „bepótolta". A *Római följegyzések*et nagyfokú topográfiai biztonság jellemzi; ám nem ezért nem láttam el őket magyarázó tárgyi jegyzetekkel, hanem mert többszörösen meghaladták volna a rendelkezésre álló helyet (és ismereteimet): mindez egy átfogó kultúrtörténeti kísérőesszé megírásával együtt egy majdani kötetbeli teljes kiadás feladata lesz.

Csuhai István

Róma, 1947. okt. 17.

A második napja, hogy itt vagyok. Megpróbálom sorra venni, mi történt velem azóta, hogy 13-án hétfőn reggel Pécsett vonatra szálltam.

Nagykanizsáig ment minden simán. Szinte menetrendszerűen megérkeztünk. Lerakodtunk s a vasúti vendéglőben megebédeltünk. Társaim: Takács Jenő + né és Dévai Stefánia. A pest-veneziai gyors sem késett. D.u. 1-kor már robogtunk a jugoszláv határ felé. Murakeresztúr, végállomás. Vámvizsgálat. Igen udvarias magyar tisztviselők. Átérünk a Dráván, Jugoszláviában vagyunk. Kotoriba, határállomás. Újabb vámvizsgálat. Egyszerű emberek, udvariasak. Semmi bajuk velünk, mehetünk tovább. Beszélgetünk. Még Murakeresztúron átkiabált hozzánk az olaszországi gyorsból egy magyar, s megkérdezte, van-e trieszti belépési engedélyünk. Nincs – mondtuk. Akkor nem engednek át – figyelmeztetett. Méltatlankodtunk és aggódtunk – most már heten (egy budapesti kivándorló özveggyel, 8 éves fiával és egy római magyar Budapestről 5 év után visszatérő leányával egyetemben). Próbáljuk-e meg a trieszti utat vagy Sežanánál szálljunk autóbuszra Gorizia felé, ahogyan most már a jugoszláv kalauz is ajánlotta. Mindegy, majd meglátjuk. 14-én reggel érkeztünk Sežanába. Már-már leszálltunk, de a kalauz azt mondta, mindjárt megy tovább a vonat. A rengeteg csomaggal úgysem tudtunk volna mire menni. Habozásunkat ez a véletlen döntötte el. Megkíséreljük. Poggioreale, Trieszt Szabad Állam területén. Hasztalan volt minden, néhány perc múlva már a sínek között dideregtünk. A pillanatig sem szűnő bóra egészen a velőig átjárta tagjainkat. A legközelebbi ellenvonattal vissza Sežanába. Majd autóbuszon elmegyünk Goriziáig. Az autóbusz befutott, zsúfolva volt pár perc alatt, lemaradtunk. Most már kilencen, két dominikánussal meggyarapodva, akik szintén Rómába készültek. T.J. és D.St. bement a városba, hogy megpróbálnak teherautót szerezni. Sikerült. D.u. 1-kor már robogtunk Gorizia felé gyönyörű hegyi utakon, szőlők és sziklák között. Sajátos településforma. A nagyobbacska dombok tetején egy-egy csoport ház. A nép láthatóan élelmes és szorgalmas, a karszt-sziklák mélyedéseiben képződött minden apró termőföldet kihasznál. A házak többnyire kőből, tetejükön a cserepezés sajátságos: csupa gerinc-cserép, félhenger alakú, egymással szembefordítva. A tető szélén nagyobb kövek sorával. Ez a tetőzési mód egyébként egész Észak-Olaszországban mindenütt használatos volt, amerre jártunk. Itt Rómában is láttam hasonló háztetőket. – Sok a rom, azt mondják, a németek pusztították el a házakat, bosszúból, mert a lakóik együtt éreztek a partizánokkal. De folyik az építkezés, rengeteg az új épület. Ezt Jugoszláviában végig láttam. Bár Olaszországban még több az új ház.*

Sofőrünk apja öreg krajnai. Megkérdeztük: hogy érzik magukat. Nem panaszkodik, csak érthetetlen előtte a politika: „voltunk már olaszok, voltunk németek, most jugoszlávok vagyunk. Mi lesz még velünk? Én már öreg vagyok ehhez."

A goriziai jugoszláv-olasz határhoz érünk. Bakok és szöges drót, egymással szembenéző jugoszláv és olasz katonák. Határzár, itt nem engednek át. 8 km kerülővel elérkezünk a másik átlépő területhez. Itt már sikerül. Végre olasz területen vagyunk. A határrendőrség megvizsgálja útlevelünket. Egy altiszt és egy

* E helyen Csorba Győző utóbb egy mondatot apró vonalkákkal kihúzott, de az olvasható maradt: „A jugoszláv nép nem rongyos, nem leromlott, mint terjesztik róla. S a földeken már sehol nem volt álló kukoricaszár. Jó volna példát venni róluk parasztjainknak."

fiatal katona foglalkozik velünk. Nevetünk és bosszankodunk. Mindegyikünk adatait beírják. De mintha csak most, mirajtunk kezdenék tanulni mesterségüket. Az idősebb állandóan csóválja fejét, a fiatalabb folyton hibákat ejt, s nem használ az öreg zsörtölődése. Eleinte csak javítgatjuk őket, amikor a nevek betűit rosszul írják, de aztán rájövünk, felesleges. Így aztán bizony majdnem valamennyien meglehetősen változott lénnyel indulunk Itáliának.

Mennénk az állomásra, de már nincs vonat másnap reggelig. Szállodában alszunk. Reggel 8.20-kor indulnánk, de késik a vonatunk. Nem baj, elérjük az udineit. Gorizia falai tele plakátokkal. W Gorizia stb. A kaszárnyában sisakos katonák nyüzsögnek. A város szép, tiszta.

Udinében beülünk a vasúti vendéglőbe. Van minden, de az árak elég magasak. A vendéglő, mint a patika. Egyik fala csupa állvány és üveg. Tájékozódunk, van-e közvetlen kocsi Rómáig. Mindenki igenel, csak arra figyelmeztet, hogy a varsói vagy a prágai vagonba szálljunk. Be is szállunk a prágaiba, s megnyugszunk. A vidék gazdag növényzetű, kulturált. D.u. 4 óra: Venezia. Mégiscsak át kell szállnunk másik vagonba. Dühösek vagyunk, már éppen elég volt a hurcolkodásból. Az a jó, hogy 7-ig várunk, bemehetünk a városba. Évával elindulunk. A Canal Grandén végighajókázunk egészen a San Marcóig. Gyönyörű, gyönyörű! Milyen szegények is vagyunk mi otthon Magyarországon. Jó lenne néhány hétig Velencében élni, és régi olasz novellákat, romantikus lovagregényeket, szerelmes történeteket olvasni. A parton egyik palota homlokzatán angol zászló. A megszálló csapatok nem mentek még el. Épp odaér a hajónk, amikor kilép egy szoknyás, pödrött fekete bajszú skót tiszt a palotából. Soha nem láttam még ilyent valóságban. S olyan jó, hogy most láttam éppen, ebben a környezetben. A szokott európai (magyarországi) civilek valósága úgysem illik ilyen környezetbe. Velencét én nem éreztem egészen valóságnak, és a skótot sem.

Visszafelé gyalog az állomásra. Méter széles utcákon, közökön, hidakon át. A Merceria hatalmas üzleti forgalmában. Körben kigyúlnak a lámpák, az élet az utcákon teljes lendülettel zajlik.*

16-án reggel 9-kor befutunk a Terminire. Nehéz éjszaka volt, fáradtak voltunk már. Az állomás és a Via Giuliáig vezető útszakasz (autón) nem tett rám különös benyomást.

Az Accademián kedvemre való szobát kaptam. Hangulatos, negyedik emeleti. Oldalt folyik a Tevere. Rálátni a Gianicolóra is. A mennyezet gerendás, a padozat kő. Egyetlen baj, hogy alattam robognak a villamosok és szinte állandó a zaj. Talán megszokom.

Már két sétát is tettem a városban. Egyiket az első (tegnap) este, a másikat ma délelőtt. De még csak ízlelgettem, nem ültem le sehol s bámészkodtam hosszasan. Ezt szeretném pedig, de majd ha egy kissé kívülről megismerem az [olvashatatlan szó].

okt. 19.

Tegnap d.e. a Forum Romanumon voltunk. Egyre-másra jelentek meg előttem a képről már jól ismert klasszikus műemlékek és romok. Elsőnek – még a

* E helyen ismét egy kihúzott mondat olvasható: „Velencébe még visszajövök!"

Forumon kívül – Marcus Aurelius lovas-szobra. Mögötte a szenatus nagyszerű épülete, kétoldalt két egyforma építésű múzeum-palota. A szenatus épülete mellett jobbra kijutni egy magas útra, ahonnan belátható a Forum. Balra Sept. Severus diadalíve, tovább Antonius és Faustina temploma, messzebb Titus arcusa, hátul balra – a Forumon kívül – az Amphitheatrum, jobbra a Palatinus dombja.

A belépődíj 30 líra. Hogyan hatott rám az első látogatás? Csodálkoztam. Elképzeltem rekonstruálva. Nagy nép volt a rómaiak! Az erő és a művészi érzék igazi összhangja minden darab. A lépcsőkről és a falakról már majdnem mindenütt letöredezett a márványburkolat. Hatalmas, de igen lapos téglákkal építettek. S a kötőanyaguk is kiváló lehetett. Mindenütt oszlop- és szobormaradványok. Temérdek gazdagság. Mennyi emberi energia. A Palatinus tövében roppant fal- és épületmaradványok.

Fent a Mons-on kevesebb a látnivaló. De valami végtelen nyugalom és csöndesség uralkodik.

Leülünk az egyik falromra s T.J.-vel beszélgetni kezdünk. Arról, hogy a rómaiaknak milyen különös képességük volt a jó élethez. Egyszercsak megjelenik két idősebb hölgy, az egyik feketében. T.J. rájuk néz, majd azt mondja: „Azt hiszem, a fekete ruhás Casella özvegye. Megkérdem." Valóban ő volt. Meghívott valamelyik napra mindhármunkat.

Az ebédhez lejön Cs. Szabó L. is. Ferenczy Béniékkel ül. Én még nem ismerem személyesen. Kissé nagyképűnek hat, amint magyaráz.

Éjszakára vendégem van. Egy új lakó érkezik s nincs még helye. Dr. Márkus István. Sokat beszél. Torinóból, ill. Genovából jött. Kossuth-kiállítást rendezett.

Ma a Szt. Péter került sorra. Az első benyomás kis csalódást okozott. A térhez vezető út két oldala deszkafal s tele rikító plakátokkal. Zavar. Bent a templomban hamar elfelejtettem. Szédítő méretek s gazdagság. Meglepett Michelangelo Piétàjának mérete. Nagyobbnak hittem. Látszik, hogy M. 24 éves korában csinálta. Finomságában kissé erőtlen. Kivált M. későbbi műveihez viszonyítva. Szt. Péter szobra. Megérintik előre nyújtott jobb lábát s aztán megcsókolják ujjukat. Bernini-szobrok. VIII. Orbán pápa stb. Canova stb. Ide nem elég 2 óra. Több nap kell. A kupolában sem voltam. A Forumra is vissza akarok még térni többször. Félek, kevés lesz az öt hónap mindent megnézni alaposan. Hol van még a sok-sok múzeum!

A Szt. Péterben sem orgonahangot, sem éneket nem hallottam s délben sem harangoztak.

okt. 22-én.

Folytattam fölfedező körutamat. Most már többnyire egyedül. Így jobb. Ott állok meg, ahol akarok s bámészkodhatom kedvemre. Nem érdemes csak elmenni a dolgok mellett.

20-án hétfőn a Marcellus-színház romjait, a S. Maria in Cosmedin templom környékét néztem meg. Sok ép maradvány. Egy kerek Vesta-templomnak csak egyetlen oszlopa hiányzik. Mellette Fortuna Virilis szentélye. A S. Maria in Cosmedin zárva volt. Kívülről is nagyon szép. Harangtornya II. Callixtus idejéből való. Gyönyörű római stílű építmény. Az előtérben balra a falnak támasztva áll az a nagy kerek kőlap, melyen szem, orr és száj van formálva. Bocca della Verità. Ide dugták az esküvők ujjukat, hívén, ha nem mondanak igazat, a száj össze-

szorul s szétroncsolja kezüket. Hatalmas építmény volt Marcellus színháza. Így romjaiban is látszik. A tetejét lakásokká alakították át, laknak benne.

Azt még nem írtam meg, hogy vasárnap este a Fontana Trevinél voltunk. Remek barokk alkotás. Eszembe jutott: mekkora esztétikai igény működhetett azokban, akik mindezt megalkották. A kis tér csupán a kút céljaira szolgál. Meg a mögötte levő palota egyik fala is. Haszontalan s mégis mennyire hasznos! Beledobtam Kő K. két fillérjét. Remélem, visszajövök még.

Kedden, tegnap reggel a Gianicolóra másztam föl. Tasso tölgyfája, Bambino Gesù extrateritoriális területe. Nagyon szép a párkány-kőfaltól a kilátás. A két Garibaldi szobor meglehetősen szecessziós alkotás, nem hat valami jól a sétány melletti herma-erdő sem. Nagy kerülővel értem haza, a Ponte Sublicióhoz jutottam ki. De azért nem használtam térképet. Jó az ilyen árva, gyámoltalan bolyongás!

Ma a rendőrségen voltam. Via Genován. Gyalog. Odataláltam. Körülbelül 3/4 óra alatt végeztem. Megkaptam a soggiornot. Udvariasak voltak. Visszafelé a Traján oszlopa, Mercati di Traianei, Amphitheatrum, Constantinus diadalíve felé kanyarodtam. Az arco csodálatosan szép, kivált a kör alakú bas-reliefek a 8 barbár között. Szinte érintetlen egyik-másik és egészen magasrendű művészetről vall.

Megismerkedtem Cs. Szabóval. Tud, de fitogtatja. Talán nem is szándékosan. Mindenhez hozzászól, mindenkinek tanácsot ad. – Márkus elment már vasárnap reggel, megint egyedül vagyok. Az éjszakák egyre hidegebbek. Levelet még mindig nem kaptam.

Tegnap este Tempestiéknél voltunk. Kedves emberek. A nő cserfes, de okos, művelt nő, a férfi lassú, komoly ember. Segít majd nekem egy olasz antológiát összeállítani fordítás céljaira. Szereztem a könyvtárból egy Janus P. kötetet, kezdhetem a komoly munkát.

okt. 25-én.

Esik, esik. Tegnap este óta egyfolytában. Ma ki sem mozdultam. D.e. Janust fordítottam. Mintha nem is érezném magam egészen jól. Pullóvert vettem és vastag harisnyát.

Tegnap s tegnapelőtt d.e. a Biblioteca Nazionaleban voltam. Hatalmas intézmény, csak kissé bonyolult az adminisztrációja. Kivált nekem. Gatto, Ungaretti s Montale köteteit nézegettem. A sorrendet így érzem közöttük: Montale, Gatto s Ungaretti. Közben megtudtam egy antológia címét: Anceschi: Lirici nuovi. 43-as kiadás, nyilván igen használható. Megvan a Bibliotecában. Átnézem majd. Bizonyára megkönnyíti a dolgom.

Megkóstoltam az osztrigát és az indiai fügét. A cacclint (vaniglia) már előbb. Cacclint többé nem eszek. Ahogyan a gránátalmából is elegem van. De az indiai füge s különösen az osztriga ízlett. S olcsó mind a kettő.

Jártam közben a Pantheonban (S. Maria Rotonda) is. Jó a térhatása. Nekem jobban tetszik, mint a cifra barokk templomoké. Egyszerű, monumentális. Láttam benne Raffael sírját (Ossa et cineres Raphaeli Sancti) s Melozzo da Forli Angyali üdvözletét. Vers csak nem akar születni. Próbálkoztam ugyan már, de korcs lett. Levelet nem kaptam ma sem. Kezdek türelmetlen lenni.

25-én este.

Koncert volt. Weiner és Bartók egy-egy szonátáját adták elő. Weiner gyenge, Bartók remek. A Bartók szonáta közben úgy éreztem magam, mintha egy zsákba dugtak volna, s valami gép elkezdett volna kegyetlenül forgatni. Nem tudtam, mim van fölül: fejem vagy a lábam. Ilyen esett hangulatban nem jó a zene. Kilógok a világból. Fúj valami idegen hidegség. Nem bírnám mindig egyedül. Megbolondulnék. A társas élet (a házasság) megakadályoz a gondolatok végiggondolásában. Le-leránt, ha már nagyon elrugaszkodtam. Most nincs mérséklő. Levél sem jött.

okt. 29-én.

S. Pietro in Montorio. A templom nem volt nyitva, de az udvara igen. Ott megnézhettük kívülről Bramante tempiettóját. Finom kis épület, az arányok különös összhangjával. A torony csúcsa kissé cifra. Kár, hogy egy szűk udvarban van, nem lehet rálátni. Ferenczy Bénivel járogattuk körbe s gyönyörködtünk. Aztán a Villa Farnesina. Peruzzi, Raffael, Michelangelo (?), Piombo, Sodoma, Gulio Romano. A kert felől pár lépcsőn egy magas előcsarnok. A mennyezet mintha kifeszített szőnyegekből állna. Rajtuk, illetve körül Raffael: Amor és Psyche tört., Giulio Romano: Az istenek gyűlése. Aztán egy emeleti lépcső. Nagyon érdekes architekturális megoldással. Fent két terem. Az elsőben szobrok. Véletlenül itt fogtuk a nápolyi múzeum három görög bronzát. A németek elől dugták el, most majd hamarosan visszaviszik. Az egyik a pihenő Hermes, a másik kettő nem tudtuk, micsoda. Annyi bizonyos, hogy szépek voltak. Egy meztelen ifjú, álló alak s egy nő, hosszú redőzetű ruhában, amint jobb vállán szétvagy összekapcsolja éppen ruháját. – Egy másik emeleti szobában (most előadóterem, mert az épület az Akadémia székhelye) Raffael Galatheája, Piombo Polifemosa és Peruzzi freskói. A terem hátsó falának bal felső sarkában egy szürke (grisaille(?)) fej, kissé hátrahajló tartásban. Azt tartják, Michelangelóé. Nov.-ben állítólag nyitva lesz, most csak borravalóval nézhettük meg. Akkor ismét meglátogatom. Kár, hogy a restaurálók túlbuzgók voltak. –

Jött levél. Nagyon örültem. Ma is várok. Otthon semmi baj. Megnyugodtam. Stefi tegnap visszautazott, küldtem vele egy kis csomagot s levelet. Kikísértem az állomásra. Hazafelé gyalog. Nem tévedtem el, csak megáztam.

okt. 31.

Tegnap jött ismét levél. S tegnapelőtt megérkezett Takáts Gy. Délután eső után kimentünk vele a Capitolium tetejére. A város fölött finom pára. Szép volt.

okt. 31. este.

Hármasban a Capitoliumon Takáts Gy.-val és Eősze Andrással. A Marcus Aurelius körötti tér igen intimen hat esti világításban. Michelangelo ízlése! A Pzzo Senatorio tornyát egy reflektor világítja meg, a tér gázlámpaformájú villany-égőkkel körülvéve. Kétoldalt Michelangelo homlokzattervei, hátul a Pzzo Sen.-n Michelangelo lépcsőterve, előtte egy kút s két folyó-szobor: a Nílus és a Tevere szobra. A tér közepén a császárszobor szintén M.a. alapzattervével. A Pzzo Sen. tornya fölött vastag futó felhők közt a hold. Esztétikai vita Eőszével.

nov. 1.

Angyalvár. A bejárat spirálisan emelkedő tágas, boltozatos folyosókon. Óriási falak. Innen bizony nehéz lehetett megszökni. A tető-teraszokról szép kilátás nyílik Rómára. Az épületnek a mai kb. az ötödik formája. Hadrián alapépítményét – meglehetős romlása után – egészen másképp restaurálták a pápák. Ekkor került csúcsára az angyal is, és lett a neve Angyalvár, Mole Adriana-ból [Moles Hadriani]. A szobák múzeumnak vannak berendezve. A tárgyak (képek, fegyverek, ágyak stb.) kevés összefüggésben vannak a várral. De: sok szép mindent látni. [– – –]

Fontana Trevi. Ismét. Takáts Gy.-nak megmutattam. N. Salvi műve. Gy. is beledobott egy kétlírást. Ch. di S. Marcello. Barokk homlokzat, belül kevert. Frangepánok szobrai egyik oldalkápolnában. Quirinal, a királyi palota, a gyarmatügyi min. ép., a tér közepén a lófékező Castor és Pollux még a római korból. Obeliszk, kút. A Quirinal mellett a Quattro Fontanéig. Intim kis terecske. Nagy a forgalom s nyugodtan pihen a négy szoboralak a négy sarkon. Útközben Carlo Alberto szobra. Csúf, szecessziós múltszázadvégi. Vissza a Fontana del Tritonéig (Bernini. Delfinek kagylókat emelnek, rajtuk egy triton s vizet fúj ki szájából fölfelé tartott arccal.)

Kardos T. ma megérkezett. Igen lelkes, nagy tervei vannak.

nov. 2.

S. Maria dell'Orazione e Morte (Buona Morte). Kripta. Csontvázak. Koponyákból kereszt. A falakon vasablak szerű bemélyedések polcokkal s rajtuk egymás mellett koponyák. Néhányra (a homlokára) név is íródott: Giovanni Borchenini, frate nostro, morto 1852. stb. Két szemben álló keskeny magas falbemélyedésben teljes csontvázak, álló helyzetben, kaszával. Fölöttük a falon írás. Az egyiken: Noi anche fummo come voi, a másikon: Voi sarete anche come noi siamo ora. A mennyezetről csillárok lógnak emberi gerinc-csigolyákból, ujj-perecekből s egyéb csontokból. Kissé rideg és kegyetlen látvány. A kripta teljesen dísztelen, üres egyébként. De elgondolkodtató.

S. Maria in Cosmedin. Három hajós. A XI-XII. sz.-ból. Néhány oszlopa még régibb. Ezeket beleépítették a későbbi alakításkor. Tiszta román stíl. Egyszerű, sima mennyezet. A fal felső síkján körül XI. sz. freskómaradványok. Egy húsvéti gyertyatartó (csavart törzsű), egy püspöki szék s a nagy oltár baldachinja. Deodatus műve a XI. sz.-ból. Bizánci alap, a kandeláber tisztára az, de a baldachin gót keverék. A fal egyes részein a még régebbi római építmény beépített maradványai látszanak. A három apszisban archaizáló freskók. Az oltár előtt egy elkerített hely a schola cantorum részére. Szép, megnyugtató benyomást kelt. Tisztább, artisztikusabb a barokknál. A XII. századi remek harangtorony külön élmény.

Cimitero Protestante. Akár egy liget. Kifogástalanul gondozott. Ciprusok, píneák, babérok. Shelleyt és Keatset jöttünk meglátogatni. Sh.-hez könnyű odattalálni, táblácskák jelzik a fák derekán „To tomb of Shelley". A síron fektetett kőlap. Név, alatta Byron szavai: Cor cordium, életrajzi adatok sz. 1792 mgh. 1832. Végül pár sor vers. – Keats sírja nehezebb feladat. Fél óráig keressük. Sehol. Megkérdezünk valakit, az északi fal felé mutat. Nincs. Ismét megkérdezünk, az is arra mutat. Nincs. Végre kiderül, hogy a falon egy kis ajtó van, azon át kell menni s Cestius Coelius piramisa tövében is van egy temetőrész. Egészen hátul a sarokban két sír egymás mellett. Az egyik Keatsé, a másik barátjáé, egy angol festőé és diplomatáé, Joseph Severné. Ő 1872-ig élt. Keats fejfáján a név nem szerepel. Csak ez a fölírás (kb.) „ez

a sír tartalmazza földi maradványait egy fiatal angol költőnek, aki halálos ágyán elkeseredve bírálói és kortársai véleményétől, meghagyta, hogy csak ezt vessék sírjára: itt nyugszik az, akinek a neve vízre volt írva (whose name was written in water (?))". A két sír fejénél két óriási pínea és babérfa. A falon hátul egy Keats-relief s alatta öt sor vers. A temetőben görögök, oroszok, németek, svédek stb. nyugszanak. De nem csak protestánsok, hanem külföldi akatolikusok is. A bejárat felírása: „Resurrectis" Kár, hogy William Shelley, Goethe filius, Waiblinger sírját nem találtuk. Kijövünk még – határoztuk el.

S. Pietro in Montorio. Itt feszítették keresztre Szt. Pétert a hagyományok szerint. Renaissance és barokk keverék. Jobbra az első kápolnában Piombo freskója: Krisztus megkorbácsolása. Aztán Peruzzi: Mária megkoronázása. Jobbra az ötödik (?) kápolna Vasari tervei szerint készült, noha az első Berninié. Ez aztán már barokk. Ismét körülcsodáltuk a tempiettót.

nov. 4.

Pinacoteca Vaticana. Első látogatás. Szédítő. Nehezen tudom összefogni. Beato Angelico, Fra Filippo Lippi, Maratta (IX. Kelemen), Caravaggio, Raffael, Leonardo da Vinci (St. Girolamo) stb. Ide nagyon sokszor el kell menni és nagyon sokat üldögélni a képek előtt.

Galleria Borghese. [– – –] Ugyanazt éreztem, mint a Pin. Vat.-ban. A földszinten szobrok. Bernini Parittyás Dávidja, Apolló és Daphnéje, Canova: Napóleon nővére mint Venus, Bernini: az Igazság és az Idő, római, görög szobrok. Bernini nagy művész. E szobrai egy részét 22-25 éves korában faragta.

Pincio. Liget. Fák, utak, tavacskák, padok. Mintha nem is egy világvárosban lennék. Itt az állatkert is. A tavon csónakázók. Akár Pesten. De az egyik dombon római templommaradvány: Tempio di Faustina e Antonio.

Idefelé Chiesa S. Agostino. Balra fényben Sansovino csodatévő, szülő nőket segítő „Mária a gyermek Jézussal" szobra. Körülötte a falon nagy távolságig ajándéktárgyak. Állandóan imádkozik valaki előtte. A pilaszterek fölötti íveken próféta-képek. Izaiásé Raffaeltől. Sajnos, a sötétebbik oldalon s egyébként is kissé megrongált a freskó. Nehéz élvezni.

Tegnap ismét kilátogattunk Shelleyhez és Keatshez. Sikerült megtalálnom Goethe fiának sírját is. 1830-ban halt meg, 40 éves korában. A felírás (bizonyára Goethe fogalmazta): Goethe filius, patri antevertens. Shelley William sírját is megtaláltuk. Shelley fia volt. Megkerestem Waiblinger Guglielmót is, egy törött oszlop a síremléke.

A temetői út előtt a S. Anselmóban bencés requiemet hallgattunk, gregoriánnal. Nagyon megkapó volt. Kivált a „Dies irae, dies illa". Legalábbis nekem. A templom modern. Román stíl-utánzat. Egyszerű, szép. Innen nem messze a máltai lovagrend székháza. Kertjük ajtaján egy luk, ezen átnézve egy lugas-folyosón keresztül éppen a San Pietro kupolája látszik. Be nem mehettünk. [– – –]

nov. 6.

Kirándulás Albanóba s Nemibe. Tivoliba akartunk, de nem mertem autóbuszra szállni s inkább mindenki Nemibe jött. Albanóig villamos. Albano kis városka, rengeteget szenvedett a háborúban. Alig van teljesen sértetlen épülete.

Ariccia Albanónál is kisebb. Egy domb-tetőn. Szép kilátás nyílik a völgyre. Középső terén egy kör-kupolás templom a XVIII. sz.-ból (?). A templommal szemben egy Chigi palota. Fedett kút, szamarak, öszvérek. Innen egy erdei úton a Nemi-tóhoz. Közben jobbra a Horatiusok és Curiatiusok síremléke. Törött kúpok kőből. A tó csodálatos. A magas partról lenézve haragoszöld. A teteje finoman fodrozódott. Körülötte kulturált vidék, temérdek virág. Szemben, egy másik hegycsúcson Nemi, az Orsini (Ruspoli) kastély jellegzetes henger-tornyával s egymásba ékelt házaival. Lent a tóparton két nagy épület a császár-hajók elhelyezésére, melyeket a Nemi-tóból emeltek ki. Caligulának ezek a hajói páratlan értéket jelentettek, mert egyetlen maradványai voltak a latin (római) hajóépítő tudásnak. Sajnos – miként ezt odaérve megtudtuk, az átvonuló németek megsemmisítették. Egy odavalósi paraszt – kérdésünkre – csak annyit mond: „Miért? Vandalizmusból."

A tó körös-körül csupa virág. November van s ibolya, egész mezők fehér krizantémból meg sárgából. Nemibe kanyargós hegyi út vezet. Meglehetősen nehéz megjárni. Útközben szelíd gesztenyét szedek. Az út két oldalát gesztenyefák szegélyezik. Előttem lányok, fejükön hatalmas virág-kötegek. Egy másik útról egy szamár kanyarodik be, mögötte egy 10-13 éves gyerek. A szamár erősen megrakva fűvel. Ballagnak a városka felé. Nemiben kiülünk egy vendéglő tetőteraszára. Káprázatos a kilátás. A tó csillog, száll a napfényben, messze a hegyek mögött a tenger horizont-csíkja fehérlik. A házak egymásnak dobálva, köztük nagyon keskeny utcácskák, lépcsők. Pár lépés és vége a házaknak. Az ember soha nem tudja, melyik utcán hova jut. Az egyiken egy udvarba, a másikon egy zsákutcába, a harmadikon az erdőbe. Az Orsini (Ruspoli) palota is üres.

Takács Jenő, Takács Éva és Csorba Győző 1947 novemberében Nemiben

Nyilván a háború dúlta szét. Múzeum volt. De itt is jártak németek, az egyik falon felírás: „Eintritt nur dienstlich". A mosást közös nagy medencében végzik. Általában az egész városka olyan, mint egyetlen család. Sok a gyerek, vaskos, egészséges kis fickók.

nov. 7.

Piazza del Popolo. [– – –] A tér közepén a Kr.e. XIII. sz.-ból való egyiptomi obeliszk, a déli részén két egymásnak felelgető templom: S. Maria in Monte Santo és S. Maria dei Miracoli.

nov.10.

S. Pietro in Vincoli. Mózes. Sokáig kell nézni. Nagy mű. Ahogyan a jobb kéz a szakállba markol s a bal is nyúlik feléje. A testtartás konstrukciója. A jobb térd kemény szilárdsága, s a bal láb mozgalmas hátramozdítása. A fej kemény oldaltfordítása, a homlok erős dudorai. A hajókat elválasztó oszlopsorok antik maradványok. Igen harmonikusak. A bejárattól balra a két Pollaiuolo (szobrászok) síremléke, fölöttük egy freskó egyik Pollaiuolótól. (A firenzei pestis?). Mózes körül van kerítve. Úgy látszik, nagyon sokan fogdosták. Egészen fényes.

San Martino ai Monti. Karmelita templom. Sajátságosak az oldalfalakon Poussin-testvérek (vagy Dughet) freskói, Szt. Eliás életéből vett jelenetek. Tájképszerűek. Az oltár dúsan márványozott. Sok szent van itt eltemetve.

Santa Maria Maggiore. Háromhajós, hatalmas templom. Antik oszlopok és padozat. Mozaikokkal. A középső hajó két felső síkján mozaikok ószövetségi jelenetekkel. A Kr.u.-i V. sz.-ból. Ezek a legszebbek. Ebben a templomban van a Jászol néhány darabja. A Sixtina nevű mellék-kápolnában V. Pius épségben maradt teteme (május 2-án megmutatják) s Bernini: „Mária mennybemenetele" c. reliefje az oltáron.

Santa Maria Antiqua. Ókeresztény templom-maradvány. Bejáratától balra negyven katonamártír oratóriuma. Az egész a Forum Romanumon van. A templomban szép freskótöredékek. A bal oldalfalon Krisztus, tőle jobbra a nyugati egyház nagyjai, balján a keleti egyház nagyjai. A bal hajó főoltárán egy fölfeszített Krisztus freskó. Ennek a színei a legépebbek. A schola cantorum nyomai is föllelhetők.

Nov. 9-én d.u. 5. Giovanna Delanoue beatifikációja az S. Pietróban. A pápa ünnepélyes bevonulása hordszéken. Nem a tiarával. Előtte testőrök és előkelőségek, mögötte bíborosok. Előtte egy hatalmas csokor fehér virágot vittek. (Talán az új „boldog"-nak?). Dörgő taps és éljenzés. Hallatlan ujjongás. Zenekar. Megafonok. A párkányon fönt emberek. Mint a legyek. Az oltáron csillárok tömege. Vegyeskórus orgonával. A pápa imája. Aztán ünnepélyes kivonulás. A templom végén a pápa visszafordult, majd Michelangelo Pietàja felé távozott.

nov. 11.

S. Andrea della Valle. Nem messze tőlünk a Vittorio Emanuelén. Kupolája a legnagyobb a S. Pietro és a Pantheon után. Barokk. Zsúfolt. [– – –] A Tosca első felvonása ennek a templomnak egyik oldalkápolnájában játszódik le.

A Circus Maximus s a császárpaloták. A C.M. helye üres, csak a végén van-

nak épület-maradványok. Balra, vele szemben a császárpaloták hatalmas romjai. Szép fekvés! [– – –]

S. Giovanni e Paolo. Antik oszlopok. Szép mozaik padló. A főhajó közepén jel, hogy ott ölték meg a két mártírt saját házában. Egy kis kerítés körülötte. Sajnos a vértanúk házába, mely a templom alatt van, nem lehetett lemenni, éppen délben érkeztünk, bezárták a templomot. A trinitáriusok régi kolostorának kapuja. Via Navicella. Fölötte egy mozaik-munka a 13. sz. elejéről. Cosmata-mű. Krisztus, mellette balra egy fekete, jobbra egy fehér rab, s a trinitáriusok piroskék keresztje. A körmozaikon körül felírás: A trinitárius rend jelvénye.

Haza a Via Claudián. Oldalán Claudius templomának szédítő romjai.

Levél rendszeresen jön. Örülök. Az idő enyhe. Alig kezdenek hullani a levelek.

nov. 12-én.

Kiállítás a Farnesinában a Németországból visszaszerzett műkincsekből. Az első teremben a már látott három görög bronzszobor. Hermes feje hiányzik. Múltkor megvolt. Úgy látszik, akkor pótolták s most mégis úgy döntöttek, jobb, ha leveszik. Mutatja a német kultúr-érzéket. A második emeleti teremben, ahol Sodoma freskója van: Nagy Sándor násza, egy antik őzszobor. Csodálatosan finom állatábrázolás.

Aztán: Tiepolo egy képe: Neptun és Venus. Hosszú, alacsony kép. Nem tetszik. Kevés benne a harmónia. A színek nyersek. Pannini: XIII. Károly látogatása a S. Pietróban. Gyenge. Kevés festői érték.

2-ik képes terem: Bernardino Luini: Madonna a gyermekkel. Finom barna s barna-árnyalás. Madonna mosolya Leonardós. Palma Vecchio: Szt. Család (?). Ügyes, de nem megkapó. Filippino Lippi: Angyali üdvözlet. Remek. Sz. Mária feje egészen Botticellis. A kora-renaissance minden bája benne van.

3-ik terem. Joos van Cleve szárnyasoltára: „A keleti bölcsek a kisded Jézusnál". Jól megkonstruált, erős festői értékekkel dicsekedő kép a flamand festészet fénykorából. Olasz hatás az architektúrás háttér s a márványoszlopok. A középső rész kékjei finoman hangolódnak össze. A jobb (háttal: bal) szárny szerecsen királya jól sikerült. [– – –]

4-ik szoba. Tizian: Nő portré. Fél-alak. Elég finom. Tizian: Danae. Nem különös. Piombo: Madonna és a gyermek. Jó. Kitűnő konstrukció, a két főalak világos merőlegese. Parmegianino: Női félalak. Jobb Tiziánénál. Roppant bájos, amint bal kezének ujjai nyakláncába akaszkodnak. Raffael e discipoli: Szt. Család. Szép. (Itt van Claude Lorrain egy tájképe is.)

Aztán ékszerek, ötvös-remekek Pompeiből, Etruriából. Csodálatos dolgok. Roppant tudással, türelemmel, ízléssel készültek. Fibulák, hajtűk, nyakláncok, fülbevalók, gyűrűk aranyból.

Az utolsó teremben akvarellek. Egy Giganto nevű festő képei a múlt századból. Egy-két kivétellel átlagmunkák. Egy üveges állványon színes rézmetszetnek ható képek a török életből. Meglehetősek.

S végül (ezt már a 3-ik szobában kellett volna említenem, de külön ki akarom emelni) id. Pieter Brueghel képe: A vakok. Hat alak, az első kettő már a gödörben, illetve éppen zuhan, a többiek boldog tudatlanságban követik őket. A háttérben ház, templom, hegy-vonulat, fák, a kép jobb szélén víz, benne rák. Tem-

pera. Tompa színekkel. Sokáig néztem. Brueghel a kedvencem. Ez utolsó képei közül való. Az alakok mindegyike tragikussága mellett határtalanul komikus. Mintha Brueghel is kárörömmel festette volna őket. Karikaturisztikus jellegűek. Olyan ember alkotta ezeket az arcokat, aki sok mindent látott, tapasztalt már az életben, érti az élet mélységeit, magasságait, akinek már a nyomorúságot is szabad nevetségessé tennie, mert ugyanakkor meg tudja mutatni a nyomorúság jelentéktelenségét, múlandóságát is. Ha nem így nézem Brueghelt, el kell tőle riadnom, undorodnom kell cinizmusától. De azt hiszem, így kell néznem, s így kell nézni őt általában. –

A 3-ik évforduló. Nagyon sokáig lehessünk még együtt!!

Levelet várok. Egyre többet, minél többet kapok.

nov. 13.

Francia grafikai kiállítás. Halott és élő művészek. Daumier, Toulouse-Lautrec, Rodin, Vuillard, H. Matisse, Liou Long, Marcel Gromaire, E. Kayser, Waroquier, Jacques Villon (jó) rajzai, karcai, metszetei. Semmi különös. Az újakban – egy-két kivétellel – kivált.

S. Maria in Campitelli. Jobbra Károlyi Lujza sírja. Rajta egy emléktábla, fölötte egy bas-relief. K. L. a halottas ágyon. A templom egyébként a szokásos barokk. Fárasztó, unalmas.

Tegnap este a Vittorio Emanuelén összeszedték a cigarettaárusokat. Csődület. A közhangulat mellettük volt.

nov. 14.

S. Maria in Vallicella (Chiesa Nuova). XVI. század. A mennyezetkép Pietro da Cortona munkája. A főoltáron s jobb- és baloldalán Rubens-képek (nem freskók). A középen angyalkák viszik a csodatévő Mária-képet, balra (szemben) Szt. Papias és Maurus, jobbra Szt. Domicilla. Az oltár melletti bal kápolnában nyugszik Neri Szt. Fülöp. Az oltár alatt sírhely, a szent hanyatt fekszik összekulcsolt kézzel, feje alatt vánkos. Ég a villany. A kis kápolna dúsan gazdag. Márvány, színes márvány-berakások, bronz gyöngyház. A templom barokk, de jól hat. Séta a Vittorio Emanuele és a Tevere között. Jellegzetes római részletek. Corsini palota. Gyönyörű renaissance építmény. Finom oszlopos árkádok, szökőkút, ajtótokok (Ex Olympo). A S. Salvatore in Lauro rendház udvara. Renaissance. Remek. A templom zárva.

Viterbo, nov. 16.

Kellemes út. Bracciano a hegytetőn. Vár. Négy sarkán hengeres torony. Mellette a braccianói tó. Gyönyörű hely.

Viterbo. A külvárosi állomáson szállunk le. A Porta Fiorentinán megyünk be a városba. Fal veszi körül, régi (XIV. sz.?). Kb. 20.000 lakos. A Blocco del Popolo gyűlése a Palazzo Municipale előtt, a téren mise. A püspök beszél. Nagy rendőri készültség. A P.M. udvaráról csodaszép a kilátás. Az udvar kőkorlátja mellett etruszk síremlékek. [– – –] San Lorenzo székesegyház. Szétbombázva. Az alapja szintén román, barokk benövéssel. Csíkozott, román tetejű kék-fehér gót campanile. Palazzo Verzovale. Udvarkorlát gótikus árkádsorral. Nagy terem. Négy

pápát választottak itt. Palazzo Chigi s tornyok. XII-XIII-XIV. század, csodálatos részek. Az utcákat házak zárják le, s kapubejárat-szerű íveken keresztül történik. S. Rosa háza, ahol született, élt s meghalt (13. század, múmia). – S. Giovanni Zuccoli. Román, restaurált, de szép. Különösen remek a kapukeret és bélés és fölötte a homlokzaton griffek, cosmata-díszek. Sok templom romban. A házak jó része is. De hatalmas a vitalitás, a korzón özönlik a nép. Igen finom, ízléses román kutak (s egy-két renaissance), barokk egy sem.

S. Maria della Quercia. Renaissance, egyszerű. Kint két különálló s két beépített renaissance oszlop. 1532-ből való renaissance tető. Kék alap, arany díszítés. A freskók újabbak. Két vászonra festett kb. XIV. sz.-i kép. A templomajtók felett, kívül három Andrea della Robbia relief, ill. szobor. Fehér-zománcos terrakották. Nem különösek. Jellegtelen, édeskés művek. Mária és kisded-ábrázolások. A templomtól jobbra egy apáca-zárda. Udvara Vignola munkája. Meglehetős. Balra egy dominikánus kolostor udvara. Gót alapépítményen. Bramante renaissance árkádsora. Gyönyörű. Az udvar közepén ren. kút. Kb. ilyen. A rajz rossz! Este korzó. Óriási forgalom. Közben be-bemennek a templomba. A Blocco del Popolo nagygyűlése, tábori mise a főtéren.

Orvieto, 47. nov. 17.

Este. 7 tájban érkeztünk. D.u. 1/2 5-kor indultunk Viterbóból. Délelőtt még ott nézelődtünk. S. Maria della Trinità templom. Kupolástetejű. Semmi különös, csak a Fogolyszabadító Mária csodáiért, ill. segítségeiért felajánlott hála-ajándékok oltára. (S. Maria Liberatrice) Primitív képek. Valószínűleg az ajándékozó festette meg a csodákat.

S. Andrea. Román. IX-X. sz.-ból lehet. Freskómaradványok. Restaurált, mert szétbombázták. Az altemplom az igazán értékes. Ez ép, de freskói töredékek. A négy evangelista, fejek. Oszlopok. Kora-román. Talán a legszebb élmény volt Viterbóban. – Aztán az S. Maria della Salute templom. Gót kapu. Gyönyörű. Gazdag kapu-bélés és díszítés. Remek reliefek a csúcsból kétoldalt lefelé. Sok helyütt egészen monumentális erejűek. (Sírbatétel, apa és két lánya stb.) Nem tudtuk kideríteni, milyen jelenetek.

Egy templomban áruház, a bejárat fölött Keresztelő Szt. János, egy másikban garázs. A város címere: Oroszlán (álló) mögötte pálma.

Az etruszk síremlékek megdöbbentőek. Aligha vannak ma ennyire stílszerű temetői szobrok. Fekvő alakok.

A falon kívül alig van város.

Orvieto környékét a sötétség miatt nem láttuk. Ablakunkról a dóm oldalára látni s idehallatszanak belőle az óraütések (Albergo Duomo) (Torre Maurizio – kis ember)

Orvieto, 47. nov. 18.

Dóm. XIII. sz. Gótikus. A homlokzaton kívül a két kapu-oldal mellett reliefek. A kapu dús gót bélésű, fölötte Mária-szobor. A párkányzaton négy szobor, a négy evangelistáé: Angyal (Máté), Oroszlán (Márk), Sas (János), Ökör (Lukács); a reliefek Nicola és Andrea Pisano iskolájából valók. Fölül mozaikok. A „homlokzatok Beatricé"-je. Bent első pillantásra egyszerű. Fehér-fekete kereszt-csíkozás. Akár kívül.

Csak jobban megnézve bontakozik ki a rengeteg érték. [– – –] Valamennyi csodálatos munka.

[– – –]

Séta a város körül. Bástya a sziklafal szélén. Szép kilátás, jellegzetes táj, karsztos hegyek, kanyargó patakmeder kicsi patakkal, dombocskák fákkal (különállókkal), itt is, ott is házak, kastélyok, várak, szeszélyesen kanyargó utak. Viterbo jellegzetesebb, egységesebb, melegebb. Itt pl. egyetlen kút sincs. Egyes részei azonban Orvietónak is őrzik a középkort.

Palazzo del Popolo. Szép ajtós ablakok. (Gótikus.) Román.

Piediluco, 47. nov. 19.

Délelőtt még Orvieto. S. Giovenale. Román, szép freskótöredékek a trecentóból. Egész sor Madonna a falakon. Az oszlopok is festve voltak.

Pozzo di S. Patrizio. Kút a XVI. sz. elejéről. (1529?) Kb. 60 méter mély. „Amit a természet megtagadott, megadta az ipar" – mondja a felírás. Két lépcsőzet vezet a mélyébe. Egyiken le, másikon föl jártak a szamarak, öszvérek, s egymást nem zavarták. Alul híd köti össze a két lépcsőzet végét. Erről a hídról mérték a vizet. A kút-henger átmérője kb. 4 méter. A víz nem hideg. Egy forrásból táplálkozik s ugyanannyi le is folyik. Nem sokáig használták. A kút-bélés felső része s a lépcsőház, az ablakok az eredeti sziklából vannak kivésve, lejjebb mesterséges építés.

Megint a Dóm. Signorelli képei, a két nagy relief s általános áttekintés belül. A S. Brizio kápolna festményeivel nem lehet betelni. A homlokzat. Bámulatosan finom. A hatalmas kőtömegnek nincs is súlya. Karcsúbb, magasabb középső tornyok, alacsonyabb, vaskosabb szélső tornyok. Színes márvány, mozaik berakás valamennyin. Három kapu, a középső félköríves (román), a két oldalkapu tiszta gót. A legfelső homlokzat háromszögben, Mária koronázása (mozaik), alatta rózsa-ablak, a négy sarkán az egyházdoktorok, fölötte az apostolok, jobbra-balra tőle a kisebb egyház-doktorok. A két oldal-csúcson s a rózsaablaktól jobbra-balra mozaikok Mária s Jézus életéből. A kapu-párkány fölött a négy evangelistát szimbolizáló négy állat. A kapuk mellett négy tábla relief apró négyszögekre, illetve részekre osztva. [– – –] Ragyogó munka! A reliefek finomságban, erőben, esztétikai hatásban egyaránt kiválóak. Nagyon gazdagok a kapubélések: akantusz-levélsor, csavart oszlopok kötege.

Fumicolare. Rövid úton sem jó menni vele. Kivált lefelé. Orte szép, hegyre épített város, nem voltunk benn, az állomás kissé messze esik. A Tevere körül kanyargott a vonatunk jellegzetes umbriai tájon a Trevi felé.

Trevi iparváros. Új. Nem is maradunk, autóbuszon megyünk tovább Piediluco-ba. Útközben halljuk, hogy a Trevi-környéki vízesések nem működnek. A vizet áramfejlesztésre használják. A tó kárpótol érte. Még csak este láttam, de szép. Szállodai szobám ablaka rányílik. Körülötte hirtelen-csúcsos hegyek. Kissé hideg van. Az autóbuszt alig bírtam, a carabinierik igazoltattak.

Róma, 47. nov. 21.

Tegnap este megérkeztünk. D.e. Piediluco, hegycsúcs, napozás, séta a faluban. Délben csónakon át a tó szemben lévő partjára, aztán gyönyörű hegyi úton Papignón keresztül villamossal be Ternibe, onnan Ortén át haza.

A Lago di Piediluco nagyon szép. Nem kerek, hanem nyúlványos. Körülötte széprajzú, dombordad hegyek, egészen mellette egy vulkanikus eredetű kúp, tetején egy vár-rommal, szemben egy hasonló formájú, de jobban benőtt hegy. A lakosság kedves, mintha nem is komoly életet élnének, csak játszanának. Persze nyilván csak kívülről ilyen, belülről éppúgy kínlódnak és örülnek, mint akik bárhol másutt a világban laknak.

Itthon nagy öröm. Három levél Kicsikétől, egy D. Stefitől s egy H. Máriától.

Ma vagyok 31 éves.

nov. 23.

S. Maria in Trastevere. Kívül mozaik. Belül az apszisban fent a XIV. sz.-ból mozaik, alatta Pietro Cavallini mozaikja a XIII. sz.-ból. Sekrestye: két római mozaik III. sz. Kr.u. (kacsák, hajók), Bernini agyagreliefjei. Első keresztény kultikus hely Rómában. Egyiptomi oszlopfők, az oszlopok császári fürdőkből.

Chiesa Maddalena. Későbarokk, rokokós. Az egyetlen barokk templom eddig, amelyik valóban tetszett. Egységes, minden porcikájában egyaránt dús.

S. Agnese. Borromini. Reliefek, szobrok, Terniből stb. Kripta. Ahol Szt. Ágnest lefejezték. Őskeresztény freskók. Az egyik oltáron a Szent koponyája. Kerek (görög kereszt) alakú templom.

S. Maria dell'Anima. Németek, hollandok temploma. Pietà-másolat.

Palazzo Venezia. Múzeum. Lehetetlen összegezni. Szédítő gazdagság. [– – –] Még sokszor meg kell nézni. Az első látogatás nem annyira boldogság, mint kínlódás.

[– – –]

nov. 28.

Mai festők kiállítása a Palazzo Veneziában. A „Sindicato Provinciale delle Arti Figurative" első kiállítása. Meglepően gyenge anyag. A pécsi őszi s tavaszi tárlatok nívósabbak. Egy-két kiállítón érződik csak, hogy egyáltalán van fogalma ahhoz, amit csinál. Viszonylag a rajzok a legjobbak. [– – –] Elszomorító, hogy ez a kiállítás Rómában megtörténhetett.

A Vittorio Emanuele-emlékműről – mely ugyanennek az újdon római ízléstelenségnek a szülötte – igen szép kilátás nyílik a városra.

Tegnap este ideérkezett Hollandiából Magyar Tamás heg. művész holland kísérőjével, Hans Schoumannal. Vasárnap koncerteznek.

nov. 29.

Tegnap megérkeztek Weöres Sanyiék. A feleség kellemes, kedves lélek.

Ma d.e. Villa Giulia. Etruszk és faliszkusz használati tárgyak, áldozati ajándékok, szobrok, vázák, szarkofágok. Házaspár-szobor az etruszk szarkofágon. Vöröses terrakotta. A Veji Apolló s töredékek abból a szoborcsoportból, melyhez tartozott. Jellemző rajta az erős stilizáltság (ruhán, testen). Különösek a nagyobb edények fogantyúi. Többnyire emberalakokból. Pl. két harcos egy harmadik hullájával, hidaló alak, összehajló két alak stb.

A villa nagyon szép renaissance épület. II. Gyula pápa nyaralója volt.

nov. 30.

Rekonstrukciós múzeum. A császárkori Róma. Gyönyörű álom. Igen sokat használ a romok föltámasztásában. Szervessé teszi összefüggésüket. Az ember szinte ott érzi magát az utcákon, a hatalmas thermák, theatrumok, templomok tövében. A Capitolium homlokterében, ahol ma Marcus Aurelius szobra áll, Juppiter Capitolinus hófehér márványtemploma ragyogott. Még a vízvezetékek is esztetikusan hatottak.

[– – –]

dec. 3.

Museo Capitolino. Két relief-tábla. Kocsit hajtó férfi-torzó, „Tövishúzó" (ülő alak a római köztársaság korából – bronz). Capitoliumi bronz farkas. Kr. e. VI. sz.-ból való, etruszk munka (Vulca mester műve?). Egy oltáralap relief. Nő, feje kissé előre hajtva, jobb keze feje mellett könyékben behajtva, markában egy rövid kard. Bal karja végig kidolgozva, bal kezében egy állatot tart lábánál fogva, az állatnak azonban csak egy része látszik. Hihetetlenül finom a ruhája. A fátyolon áttetszik lába vonala. Csodálatos a redőzés. Kocsi; hordágy. Etruszk vázák. Etruszk ülő szobor, jobb kezét mintha kéregetésre tartaná. Terrakotta, archaikus.

Óriási fej, láb, ló, ökör bronzból. Etruszk reliefek, nagyon koraiak: szarvas, kutya.

A képek közül néhány XIV-XV. sz.-beli, egy kis négyzetekből álló képsorozat Krisztus életéből, Velázquez képe: Egy nemes portréja, s néhány freskótöredék a legszebb.

XII. 7.

A Museo Capitolino másik része. A szoros értelemben vett M. Cap. A másik rész a M. del Palazzo dei Conservatori. Itt is sok érdemes látnivaló. Az udvaron Marforio (Mars forum = Marforio) (Giac. della Porta műve), folyóisten-szobor s egyiptomi majom-ábrázolások, oroszlánok, szfinxek. A végsőkig stilizált, nagyvonalú művészet. Az oroszlánsörények egyszerű dekorációnak hatnak. Gránitból készültek.

Haldokló gallus. III. sz. Kr.e.; görög, egykorú másolat a bronz eredetiről. Szomorú és vidám kentaur; a Gyermek Herkules; Ülő nő, egyik keze vízszintesen a mellén, a másik álla alatt; a folyosó végén puteal (korsó), alapzatán reliefek (istenek); Ivó galambok (mozaik); Vespasianus imperátorságáról szóló törvény szövege bronzba vésve; A Capitoliumi Vénusz, görög eredeti a Kr.e. I. század. Csodálatosan finom női alak; igazi asszony. Agrippina szobra (ülő nőalak). Urnák és urna-felírások; császárszobrok (Nero, Caracalla; amaz őrült, idióta, emez gonosztevő); görög költők, filozófusok stb. Egy öregasszony-szobor (részeg); meghökkentően reális. Csókolózó Amor és Psyche. Szarkofágok domborművekkel.

Kint a Piazza Venezián kommunista nagygyűlés. Utána felvonulás. Partizánok kitüntetésekkel, vörös sállal, sapkával, énekszóval. Taps. A levegőben egy vörös repülőgép kering és röpcédulákat szór.

A Piazza Campitellin múlt századi jelenet. Omnibus, cilinderes kocsis, földet seprő szoknyás asszonyok, magas gallérú ficsúrok. Mintha 70-80 évet visszamentünk volna. Mi ez? Filmeznek – kiderül.

XII. 8.

Giardino Zoologico. Közepes nagyságú. A volt budapesti állatkertnél jóval kisebb. Csupán egynéhány ritkaság, ami ott nem volt látható (lapos, kés-pengecsőrű madár, fekete test, fehér nyak s fej, piros csőr, világoskék szem). Meglepő, hogy a hal-állomány is meglehetősen sovány. Nagyon szép a kert növényzete. Rengeteg pálma, babér s mindenfajat örökzöld. Az oroszlánnak – úgy látszik – tetszik az éghajlat, szaporodik. Láttam egy alig pár hónapos oroszlánkölyköt.

XII. 9.

T. S. Eliot előadása. „Költészet a színházban". Ez volt az előadás címe. Sajnos, nem értettem, de mint tolmácsolták, az új dráma lehetőségeiről volt szó. Utána néhány versét olvasta fel Eliot. Sajátságos versmondó stílussal. Remekül tud árnyalni hangjával s a nélkül, hogy megértettem volna a szövegét, valamiképpen tudtam követni.

Eliot egyébként ötvenkilenc éves, vékony, magas, sovány arcú, majdnem a közepén elválasztott hajú ember, az első pillantásra hasonlít [azonosíthatatlan név]. Modora abszolút nyugodt, szenvtelen, már-már unalmas. Alig-alig szakította meg szavait egy-egy kisebb nevetés.

Az előadás után Ferenczy Béni odavitte hozzá Weöres Sanyit s bemutatta. Sanyi megkérdezte, hogyan volna lehetséges, hogy néhány versét elolvassa. Eliot azt válaszolta, fordíttassa le őket németre s megadta a címét, hova küldje.

Én távol maradtam, nem szeretem az ilyenfajta dörgölőzéseket, ahhoz meg úgysem volt alkalmas a helyzet, hogy az ember hosszasabban beszélgessen vele.

XII. 11.

Fogadás római zenészek és zenei írók részére. Igen szépen összejöttek. Úgy látszik, rokonszenveznek a magyarokkal. Bár a fő ok nyilván az volt, hogy az ő tiszteletükre s részükre rendezte az Akadémia.

Itt volt Petrassi, Mortari (zenetörténész és zeneesztétikus a S. Cecilia Akadémián), Pizzini, a rádió zenei igazgatója, egy Baier nevű fiatal svájci klarinétos, aki épp a napokban hangversenyezett Rómában, Brelich Mario és felesége, László Magda énekesnő, néhány újság zenekritikusa, Szegedi Ernő, Takács Jenő, Szervánszky Péter, Weöres Sándor, Takáts Gyula, Magyar Tamás (hegedűművész) s még néhányan.

A hangulat igen meghitt volt. Sok szál szövődött. Elég sokáig is maradtak, pedig a sztrájk miatt mindenkinek gyalog kellett hazamennie.

XII. 12.

Vatikán. Arazzók, Raffael-stanzák, Térképek terme, Sistina.

A szobor-tár az emeleten folytatódik. Néhány igen szép váza, egy táncoló katonákat ábrázoló relieffel díszített puteal, a Diskobolosnak egy rossz másolata, egy biga lovakkal az említésre méltó közülük. Van néhány szép mozaik is.

Utána hatalmas arazzók a XVI. sz.-ból, egy van Aelst nevű belga művész kivitelezései Vencidor kartonjai alapján. Jelenetek az Újszövetségből.

Ezután egy igen hosszú folyosó. A falakon térképek. A XVI. sz. végén festette őket Danti. Érdekes ábrázolások.

Aztán néhány modern XIX. sz.-ból való kép. Gyengék. Az egyik a kassai jezsuita vértanúkat ábrázolja. Fracassini festette.

Innen jut át az ember a Raffael-stanzákba. Gyönyörűek. Sajnos, a Disputát éppen restaurálták. Nagyon sokszor meg kell nézni őket.

Sok lépcső vezet le a Sistinába. A mennyezet és a főoltár mögötti fal Michelangelo munkája, a két oldalfal és a hátsó fal felső síkján a quattrocento legnagyobb művészeinek képei, L. Signorelli, Botticelli, Pinturicchio, Ghirlandaio, Rosselini, Perugino.

Különös hatást kelt a legmagasabb művészi tökélynek egy ekkora helyen történő tömeges jelentkezése. A quattrocento művészeinek és Michelangelónak freskóiról alig lehet beszélni. Mert igen sokat kellene mondani. Amazok bája, pompás színharmóniája, emezek hatalmas ereje, abszolút biztonsága, tüneményes fantáziavilága elmondhatatlan.

XII. 16.

Egyetemi ünnepségek a Pinción. Gólyaavatás. Háromszögletű kék, barna stb. kalapok, teleaggatva ezerféle aprósággal babáktól kezdve injekcióstűkig és ólomkatonáktól cucliig. Tréfás futball-mérkőzés, bikaviadal, vívás. Közbenközben hatalmas durrogatások. Azt hiszem, jellegzetesen olasz volt. Tele áradó életkedvvel és a teátrálitás iránti érzékkel.

Aztán a Borghese képtára. [– – –]

XII. 17.

Olasz festők kiállítása. Moderneké. Gyenge. Kissé ugyan jobb, mint a Palazzo Venezia-beli. Guttuso „Varrónő"-je, Turcato egy zöld-fehér absztrakt kompozíciója s még egy-két kép említésre méltó. A szobrok között is van absztrakt törekvésű. A kiállított absztrakt képek koránt sem közelítik meg a magyar absztraktokat. Futurista terheltségűek.

15 angol festő kiállítása. Színvonalas, komoly látnivaló. [– – –] Sutherland élesebb, nyugtalanítóbb színvilága s komponálása valamilyen rémálomra emlékeztet. Ben Nicholson egészen geometriai eszközökkel dolgozik: körökkel, négyszögekkel stb. Ott tartanak, ahol a mi absztraktjaink. [– – –]

dec. 20.

[– – –]

Museo delle Terme. Mozaik-udvar. A legegyszerűbb dekorációktól a legbonyolultabbakig. Sírkövek. Mint egy temető. Tömör egyszerűségű felírások. „A. sorori B. frater" stb. V-VI-VII. sz.-i keresztény szarkofágok. A római mesterek kezenyoma keresztény tartalommal. Szinte láthatatlan átváltás. Egy-egy oldalon egész sor bibliai jelenet a végsőkig leegyszerűsítve pl. A kánai mennyegző: Krisztus, előtte 3 korsó, a csodálatos keynérosztás: Krisztus, előtte 3 kenyér. Kedvelt motívum a vakon született meggyógyítása. Ez majd mindegyiken szerepel s szinte egészen azonos megoldással. Krisztus előtt egy apró gyermekalak, Krisztus két ujját a szemére teszi.

Nagyon szép a két Niobida szobor s a néhány Kr.e. V. sz.-ból való archaikus szobor, pl. a Táncosnő és egy Kore.

dec. 24.

Karácsony. Nem olyan, mint otthon. Közös vacsora, ajándékok. Utána a papi intézetben. Éjféli mise a St. Anselmóban a bencéseknél. Szép, művészi, de hideg élmény. Nem karácsonyesti.

dec. 26.

Mise a St. Stefano Rotondóban. Magyar templom. Köralakú, bazilika stílű. Egy VII. sz.-beli mozaikja (Szt. Primius és Szt. Felicianus) különösen szép. Itt van Nagy Szt. Gergely püspöki széke s egy tabernakulum a bejáratnál balra. Szt. István kápolnája. Oltárkép, fordított betűk. A falakon körös-körül freskók. A szentek mártíromságai. Pomerancio és Tempesta. Végtelen naturális ábrázolások.

Santa Maria in Navicella. Bazilika stílű. Raffael elgondolásai. A kazetták a loretói litánia szimbólumaival. Az apszisban egy IX. sz.-i mozaik. (Mária a gyermek Jézussal. Fönt virágok, oldalt Ker. Szt. János)

Villa Celimontana. Gyönyörű park. Csupazöld.

Colosseum. Egészen a tetőig. Hatalmas építmény. Pécs egész lakossága beférne a nézőtérre. [– – –]

dec. 28.

Galleria d'Arte Moderna. Szomorú látvány. Kevés jó festő. De Pisis, De Nillis, Casorati, Carrà (?)

A régiek közül Segantini (nagy havasi legelői) Morbelli: Utolsó kenet (térdelő öregek) s még néhány. Egy-két szobrász.

dec. 31.

Fogadás a követségen, helyesebben közös Szilveszter-est a magyar kolónia tagjai részére. A legtöbb meghívott az Akadémiáról való. De van néhány ismeretlen római magyar is. A követék kedvesek, az asszony még magyarul is gagyog néhány szót. Furcsa vegyes társaság, furcsa vegyes hangulat. Arisztokratikus, demokratikus, feszes, fesztelen, formás, formátlan s még elmondhatnék néhány ellentétpárt. Váratlanul találkoztam egy volt jogász-kollégámmal, Szigeti Józseffel. A követség alkalmazottja.

Az éjfélt észre sem vettem. Hazafelé csak néhány zajongó társaság.

48. január 2-án.

San Pietro. Elejétől-végig megnézegettem. Láttam már, de most iparkodtam semmit sem kihagyni. Legalábbis magából a templomból, a belsejéből. A kupolába, a Grottákba, a Tesoróba ma sem mentem.

Művészi élményt alig éreztem. Olykor, pl. Antonio Pollaiuolo quattrocento Innocento-síremléke vagy a Pietà előtt azt is. Inkább a sűrített történelem levegője fogott meg s értetett vagy éreztetett meg valamit velem a kat. egyház monumentalitásából. Az első keresztény századoktól máig egész sor hatalmas egyéniség temetője, s a történelmi vonatkozások végtelen szövevénye burkolja.

48. jan. 3-án.

Pinacoteca Vaticana. Ismét, jobban az újakat, a seicentót és settecentót. Mérsékelt öröm. Domenichino, Guido Reni olykor még egészen jó. A XI. sz.-beli Giudizio Universale Nicolaus és Johannes mesterektől mégis több. S Giotto termé-

szetesen, „Trónon ülő Krisztus"-ával és „Trónon ülő Szt. Péter"-ével. Beato Angelico Bari Szt. Miklós élete is sokáig kísért, vagy Melozzo da Forli „Könyvtáralapítás"-a.

Eddig nem látott folyosóra is betévedtünk, a Museo dei Candelabri alatt, vele egy irányban húzódik. A pápának adott ajándékokból áll jobbára. Néhány dolgot itt is érdemes megnézni. Kivált az elefántcsont miniatűr diptichonokat, triptichonkat és poliptichonokat a trecento, quattrocento idejéből, bizánci, francia, angol, olasz iskolákból. Nyoma marad a pompeji falfestmények termének is. Az Odüsszeia egy-egy részlete Poussin-tájkép. Itt a híres „Aldobrandi menyegző" is.

jan. 4.

Etruszk múzeum Kerényivel. Szarkofág. Áldozati jelenetek. Egyik oldalon ifjak föláldozása, a másikon áldozás az alvilági szellemeknek. Konklúzió: a démoni jelenléte, szemben a renaissance fölületi forma- és stílus-imitációjával. A „Veji Apollon". Egy szoborcsoport tagja a Veji Apollon templom gerincén. Hát mögött Aphrodite lehetett, vele szemben Herakles egy elejtett szarvassal, H. mögött Hermes. Vita az istenek között: a fény, a felfele emelkedés istene: Apollon és az alvilágba szállás, süllyedés istene: Herakles között. Lábuk alatt tengerábrázolás. Az egész csoport a mítosz nyelvén beszél. Kozmikus vonatkozása. Sötét férfi-torzó, szilének és menádok dévajkodása. Ezek antefissaként szerepeltek a tetőpárkányon. Itt is a két princípium állandó jelenléte hangsúlyozódik. Egyszer a szilén vezeti el a menádot, máskor fordítva. Az udvaron egy restaurált etruszk templom. Jellegzetes, az előtérben csupán két oszlop állott.

Gyermek-prédikáció. Ma már korcs. Az Aracoeli bejárata közelében egy kis pirossal bevont emelvény. Elöl folyik a délutáni ájtatosság, itt hátul 3-12 éves gyerekek tolonganak a lépcső körül s állnak ki minden rendszer nélkül a gyűrűben szorongó szülők elé. Apró karácsonyi versikéket mondanak jobbára.

Az élet nem rekesztődik ki a templomból. A Presepio előtt – várják a Bambino Miracolosót – hatalmas tolongás. Akár egy vásárcsarnokban.

Inkább Andrea Bregno szép quattrocento s a két trecento cosmata-síremléket nézem.

jan. 5.

Amor és Psyche. Kerényi előadása. Érdekes elejétől végig, gondolatokat ébresztett, de nem adott megoldást. Voltaképpen Apuleius Metamorphoses (Aranyszamár) c. könyvének Amor és Psyche történetét mondta el rövidítve, megjegyzésekkel. Hangoztatta a többsíkúságot: a mese-hangot, az allegorikus részleteket, s a frivol transzcendentálizmust. Mikor azonban el kellett volna kezdenie, akkor hagyta abba.

Befana előestéje. Az olasz gyerekek karácsonyestéje.

jan. 6.

Befana. A város ünnepel. A Navona zajlik. Durrogatások, ringlispiel, erő-játékok, céllövészet stb. Akár egy magyar búcsú.

[– – –]

jan. 7.

Ss. Cosma e Damiano. A templom (a Forum Romanum mellett) nem különös. Barokkos. Fő értéke a VI. sz.-ból való erőteljes apszis-mozaikja. Krisztus a felhőkön. Kétoldalt Péter és Pál Kozma és Damjánnal, valamint Szt. Felix és Szt. T... A kép alatt a tizenkét apostol és Krisztus bárány képében. Középen a megváltó, balra és jobbra 6-6 tanítvány.

S. Giovanni in Laterano. Kívülről nem megkapó. Kivált a főbejárata. Az óriási orom-szobrok idomtalanul hatnak. A belseje sem jelentékeny. Az összhatás meglehetősen vegyes. Bernini barokkja. Fontossabbak a részlet-szépségek. A főhajó apszisában egy IV. sz.-i mozaik. Restaurált. Mell-ábrázolásban Krisztus. Egyik oldalán Mária, Szt. Ferenc s még valamelyik szent, a másikon Keresztelő Szt. János, Giotto egy kicsi, de remek freskótöredéke, VIII. Bonifác két bíboros jelenlétében pápai áldást oszt.

Cosmata-síremlék a trecento, illetve duecento idejéből. Tabernaculum.

Többet ér a chiostro. 1230 körül keletkezett. Gótikus. A legkülönbözőbb oszlop-formákkal s oszlopfőkkel. Szimpla, szabályos kettősfonatú, csavart, sima, faragott, cosmata-oszlopok. A folyosókon kőtár. Római maradványoktól kezdve a rinascimentóig. Az összeválogatás rendszertelen. A bazilika életével kapcsolatos tárgyakat őrzik. Gyönyörű kőfaragványok, torzók, sírlapok (relieffel), oszlopfők, kapubélések stb.

Visszafelé az egyik sarkon akrobaták. Nő és férfi. Körülöttük hatalmas gyűrű. Különös, itt Rómában mindenre akad közönség. Ráérnek az emberek. Roppant figyelemmel csüggenek minden „csodán". Pedig többnyire csalódnak. Nagy szónoklatok után nem történik semmi, legfeljebb tányérozás. De bizonyára ez kell nekik.

A S. Giovanni kissé messze van. Elfáradtunk. Kezdem magam rosszul érezni. Talán az éghajlat? Vagy hogy nem alszom eleget? Vagy a fekete? Hamar s nagyon izzadok.

jan. 12.

S. Agnese fuori le Mura. Bazilika stílű, matroneummal. Különösen szépek az oszlopai. Anyaguk, megmunkálásuk, stílusuk más és más. [– – –]

Katakomba. Kanyargó lépcsőlejárat, zeg-zugos folyosók. A falakon mindkét oldalt üregek, bennük csont-törmelék. Néhány üreg még sértetlenül befalazva. Sokon alabástrom fedőlap. A sarkokon odaerősített eredeti terrakotta és üveg olajmécsek. Sírfeliratok. Kápolna. Rajzok, aprócska mozaikok. Hal, galamb, kör, sőt egyhelyütt egy hentes üregе fölötti kövön: egy sonka. A kápolnában a kiváltságosok temetkeztek. Az egész alapjában véve semmi, de a levegője csodálatos. Többet megéreztet az őskereszténységből akárhány könyvnél.

S. Constanza mauzóleuma. IV. sz. Köralakú, az egész mozaikkal volt borítva, a padló meg színes márványberakás volt. Ma csak az alacsony körboltozat mennyezetén vannak meg a mozaikok. De ezek bámulatosak. Szüretjelenetek, arcok, madarak, dekorációk s kettő kivált szép: pávák, tükrök stb. rajtuk. Akár egy-egy gobelin. Az öreg soknyelvű sekrestyés(?) vezető szerint egyesek a világ legszebb mozaikjának tartják e kettőt. Két falmélyedésben szintén maradt mozaik. Ezek is szépek. Az egyik falmélyedéseben egy Michelangelo-iskolából való freskótöredék. Szt. Simon(?). Roppantul erőteljes. A Jeremiásra emlékeztet.

Ebben a mauzóleumban volt St. Constanzának a vatikáni szobortárban elhelyezett porfír-szarkofágja. (Szüret, koszorúk, apró gyermekek.)

48. I. 16.

Catania. Reggel 6.20 óta szinte mostanáig (11 óra este) egyfolytában úton. A rapido jól ment, egészen Villa S. Giovanniig, ill. Messináig semmi baj nem volt. A Vezúv tetejét nem lehetett látni. Vitatkoztunk is rajta, melyik az. Nápolyból csak a külvárosok mellett robogtunk el. Sivár, szomorú kép. Proletár-negyedek.

Paestum. Messziről látszottak a görög templomromok. Sárgán (homokkő?, tufa?) világítottak a napfényben.

A vidék roppantul változatos. Kivált Calabria. Az egyik oldalon hegy hegy után, többnyire szeszélyes alakú, komor sziklatömegek, jobbára mészkőből, villognak, tündöklenek, a tövükben narancs- és citromligetek, olívák, s olyan friss vegetáció, mint otthon szeptember táján. A tél csak itt-ott látszik néhány lombhullató fán. A másik oldalon – egyszer közelebb, máskor távolabb – a tenger. Zöld, lila, kék, porló fehér habokkal.

A hegyek tetején kisvárosok sora, itt-ott várromok. Egyes helyeken különösen szétzilált tanya-település. Sziklának álcázott házak a vasút mellett. Furcsa sárga homokkő-hegyek.

Az átkelés viszontagságos. Viharos a tenger, s Messinánál nem lehet kikötni, a parton két másik hajó vesztegel. A félórás út két óráig tart. Egy hajszál ment meg a tengeri betegségtől.

Messinától Cataniáig sima az út, de kissé későn érünk be.

Az első benyomás Cat.-ról vegyes. Esztétikailag semmi, azonban az atmoszférája megkapó. Esik, öten ülünk egyetlen egyfogatún. A város világítása rossz, a házak ütöttek-kopottak, a kövezet rongált, minden csillog a nedvességtől, a homlokzatok tele apró (teraszokkal) erkélyekkel, melyeket három-három tartó támaszt alá. Meghalni lehetne itt igazán! A szoba meglehetős.

48. jan. 17.

Catania nappal. Átköltöztünk a Via Crociferóra, Takács Jenőék mellé. Első utunk a Via Aetnán visz végig, a háttérben az Etna. Hatalmas tömeg, a felső részei hóban és felhőben. A város nappal sem szebb. Különös jellegzetessége nincs. Talán csak a roppant élénksége. A főtéren Vincenzo Bellini ülő szobra. Cat. már háromszor lett az Etna áldozata. Legutoljára a 17. sz. végén. Mégis újjáépült. S ugyanott. Érthetetlen, de tiszteletet parancsoló a lakosság magatartása. Talán az életveszély váltja ki a pezsgő vitalitást.

48. jan. 18.

Agrigento felé. A tenger és az Etna sokáig elkísér. A hegy-óriást sokkal jobban látni, mint közelről. A táj egészen barátságos, emberhez-szabott. Olykor a Dunántúlra emlékeztet. Gazdag s jól művelt. A vonat elég lassú, de az utasok jókedvűek. Mikor szomszédunk enni kezd, megkínál s legalább egy almát el kell fogadnunk.

Agrigentóba este 1/2 8-kor érünk. Sötét van. Az első benyomás jó. Az Albergo Belvederében szállunk. A padrone sokbeszédű, kedves ember. Megmutogatja házi-múzeumát. Gyönyörű festett görög vázái vannak.

Az emlékkönyvben híresség és éretlen fruskák egyaránt. Sok magyar is. Az egyik legbutább beírás egy magyar kamaszlányé. Hans Carossa is járt itt s Adolphe Menjou, ill. Ginger Rogers. Szabó Vladimír egy képe a falon.

48. jan. 19.

Templi greci. Útközben a S. Nicola dei Francesi. Gótikus, a duecentóból. Szép kívül is, de belül még inkább. Kár, hogy ebbe is belemászott a barokk. Ha azonban az ember a főoltárnak hátat fordít s végignéz az egyhajós templomon, igen szép látványban gyönyörködhet. Gót, de nem csipkésen. Masszívan, tömören, erőteljesen. A főoltár két cinquecento freskója primitív munka, de érdekes. Egy nagy kor árnyékterületének a termékei. [– – –]

Nem messze római házmaradványok. Egy utca, két oldalán épület-részek. Az egyik oldalon valami előkelőség lakása. Szépen kivehető a ház beosztása, megvannak (sok helyütt szinte épen) a padló-mozaikok, a W.C. helye, a fürdő, a tussoló, sőt az a szék, melyben ülve a lábát moshatta a római. A ház előtt, az utcaszélen vízfolyás, a másik oldalon boltok. Az egyikben megvan az amphorák helye, melyekben olajat, bort stb. árultak. De ez az egész föltárás csak egy kis része a még föltárandó területnek.

Aztán a templomok. Először a Concordia. Ez a legépebb. Tufából, stukkóval bevonva. A stukkó-burkolat azonban már csak itt-ott látszik. A dór oszlopok igen esztétikusak, finomak, fölfelé keskenyednek. Csöppet sem vaskosak.

Sírok az út szélén, aztán a Iuno Lacinia templom. Ez kevésbé ép, de sok oszlopa áll. A beosztása az előbbihez hasonló, a közepe a szentély. A keleti felén, a bejáratnál egy oltár maradványai.

Tempio di Eracle. Ez volt a legnagyobb. Csak néhány oszlopa áll. A többi része a földön hever darabokban. Lent a völgyben egy római sír (torony-szerű).

Zeus és Castor és Pollux templomát közelről nem néztük meg, fáradtak voltunk. Az előbbi amúgy is a földön hever, az utóbbiból négy oszlop áll.

Múzeum. Rendezetlen. A háború szétzilálta. Gyönyörű festett görög vázák. Herkules és az oroszlán harca. Világos alapon vonalas rajzú egy másik. Ritka. Szobor-negatívumok. Venus-torzó. Reliefek, egyiptomi hatású és eredetű szobrocskák. Mécsek, egy- és sokágúak. Terrakották. Vázák Kr.e. 2-3 ezerből is.

Pirandello hamvai egy görög vázában.

Dóm. Különös a tornya. Normann (gót) és spanyol-barokk. Belül sokféle stílus keveredik, helyesebben érvényesül, de külön-külön. A főhajó normann. A mennyezete festett gerendás, északon ma is ilyenféle.

Az apszis spanyol-barokk. Végtelenül zsúfolt, mozgalmas, mór elemekkel átszőtt.

Van néhány duecento freskó-töredék. Szépek. Az egyik Cavallinire emlékeztet.

Museo del Duomo. Phaedra szarkofágja. Görög, a templomuk közelében találták. A legszebb szarkofág, amit láttam. Csodálatosan tiszta művészi és szobrászi munka. Remekül megszerkesztett csoportok. Két sík.

Normann-keresztény töredék. Római szarkofág.

Mozgó tejcsarnok. Az öreg olasz hajtja az utcán csavaros szarvú kecskéit, kimennek hozzá, belefej a bögrékbe, fölveszi az árát s tovább megy.

Az idegeneket nagyon megbámulják. Hűvös van, fúj a szél a tenger felől.

Nagy lehet a szegénység, a város szélén egész sor barakk-lakás (az autóút mellett). Egyébként a város szép helyen van, de a távlati képe nem megragadó. Sok a hivalkodó modern bérkaszárnya benne.

48. I. 21.

Ismét Catania. Tegnap d.u. irodalmi műsor a 13. sz. beli Ursini vár volt kápolna-termében. A terem már nem őrzi a trecento-jelleget. A vár (ma múzeum) egyes részei még igen, pl. a bejárattól balra levő terem tiszta gót.

Az est meglehetősen sikerült. Nem kellett belépődíjat fizetni, sokan voltak. F. Tempesti szépen olvasta föl a verseket.

Ma: Dóm, Capella Reggia s még néhány kisebb-nagyobb templom. Barokk valamennyi, de színtelen, képek alig vannak a falon. A Dómban Bellini sírja.

Aetna. Minél közelebb, annál kevesebbet látni. A falakon, kapukon, ablakokok nyomtatott emlék-felírások. „Per il mio caro Padre", „Per la mia cara suocera", „Per il mio amato sposato" sőt, „Per il re Vittorio Emanuele III.". Kétoldalt kertek, hatalmas lávasziklák, körülöttük fák s veteményes. Aztán a lávából kerítések és házak. A pusztító anyagból építő kő. Igába fogta az ember. A házak egészen fölmennek a lejtőre. Pedig már háromszor pusztította el a várost az Aetna.

Minél közelebb értem, annál kevesebbet láttam a tűzhányóból. A tenger azonban igen szép volt.

Fal-fölirat: az északiak nem értetek dolgoznak, ne hallgassatok az Észak ügynökeire, szavazzatok a 9-es listára.

Ebéd, rosticceria: Lei non è siciliano (polip + karfiol).

Pensio. Sorbaállás a W.C.-nél. Állandó zaj és üvöltés, őrjítő fal-minta.

Catania, 48. jan. 23.

Pár órája érkeztünk meg Szirakúzából. Este 10 óra. Tegnap d.u. utaztunk el. A vonat sokat késett, már ide, Cataniába késve érkezett. Weöresék is az állomáson vártak, Agrigentóba készültek. Sz.-ba csak d.u. 1/2 4 felé értünk. Olcsó szoba. [Olvashatatlan szó] formájú ágyak. Magyar vidéki kisváros az út az állomástól. De van néhány modern többemeletes bérház is.

Séta. Tengerpart, benyújtottam a kezem az egyik lépcsőnél, egy méterre egy darab sz... úszkált. Így üdvözölt a tenger, pedig Szirakúza felé csodálatos volt. A legmélyebb kék, ami lehetséges, egyes helyeken gyönyörű zöld vonalakkal. A régi városrész egy hosszú szigetecskén helyezekedik el, melyet egy híd köt össze a szárazfölddel. A sziget egyik keleti részéről sokáig néztük a tengert. Bámulatos színváltozatok alattunk, valamennyi a sárgás-zöldes-barna egy-egy változata. A víz alatt sokszínű sziklák.

A spanyol-barokk ill. a mór hatás sok épületen látszik. (Erkély-tartók! Az egyik házon tipikusan keleti motívumok, szabályszerű kínai sárkány-fej. Dús díszítés, virág-füzérek stb. Szamár-hát vonalú vakablakok.) Dóm. Kívül barokk, belül bazilika-stílű gerendás mennyezet. A legmeglepőbb azonban a falaiba beépített 10, ill. 9 dór oszlop. Egy Athene- vagy Minerva-templom maradványai. Igen jó állapotban a legtöbb. A Dóm kívül is furcsa, oldalfalának a tetején oromdíszek végig.

Ma. Fontana Aretusa. Semmi különös, egy ízléses forrás-építmény, a mélyén papirusz-bokrok.

Múzeum. Igen értékes. [– – –]

Nem szabad elfelejteni a néhány nagyon szép görög síremlék-reliefet. Az agrigentói Phaedra-szarkofág alakjaira emlékeztetnek.

Végül: a szirakúzai Venus Anadyomene. Igen kecses. Feje és jobb karja könyéken felül hiányzik, bal karjával ágyékához emel egy körös-körül leomló leplet. Késő görög lehet.

Dionysios füle s a Grotta dei Cordari. Különös alakú barlangok, de mindkettőnek nagyobb a híre, mint kéne. Ügyes idegenforgalmi cselfogás. Közepes visszhang, két szál kötélverő, primitív eszközökkel.

Görög színház. Nagy élmény. Rengeteg ember fért el benne, mégis intim; az arányok mesteri alkalmazása. Akusztikáját kipróbáltuk. Lehet, hogy a rómaiak állatviadalokat is tartottak. Sugár alakban lejeáratok a padok közé, a színpadhoz közel a közepén a nézőtérnek közepes vájatok. Előkelőségeknek heverők. A színpad mögött nagy hely. Biz-ra öltözők stb. Vízvezeték. Minden szikla. Szép a kilátás. Az élvezet ebben a természeti környezetben teljes lehetett. Élet és művészet összeolvadása. Művészi élet. Talán Aischylos életében is játszottak itt (?). Háttérben a tenger.

Római amphitheatrum. Elliptikus. Koránt sem olyan finom, mint a görög, de nagyobbnak látszik.

Narancs-ajándékozás a Jenőéknek. Indiai fügét szedtem fáról (kaktusz-fajta). –

Még tegnap: Platen-emlékmű a házon, amelyben a múlt század elején meghalt. Egy trattoriában gamberit (rákot) ettem. Izgató. Nem rossz, de elég volt belőle.

Visszafelé a tenger lila, s villogni kezdenek a világítótornyok. a Cat.-i állomáson olasz s amerikai lobogók tömege. Nyilván megint vlmi am.-i segély jött.

Taormina I. 24.

A vonat gyalázatosan késett. 1/2 1-kor értünk be 1/4 12 helyett. A táj inkább Calabria, mint Szicília. Az Etna ragyogóan-tiszta, minden része pontosan kivehető. Egyik mellék-krátere füstöl. Az állomással szemben szállunk meg. Gyalog föl. A tenger mélykék, zöld, szürke. Messze párás, a hegyek oldala is. Az Etna alul burkolózni kezd, mint egy szemérmes nő. Egyre feljebb húzza ruháját. A parti sziklákon s az Isola Bella szirtjein hófehér habbá porlanak szét a hullámok. A szerpentin falvédőre illő kertek között vezet. Csodás a kilátás az Etna felé is. A kőfalon leomló piros virágok, a kertben kaktuszok szeszélyes zöld összevissza-tenyerei, fönt píneák sátra s a háttérben a havas, füstölgő hegyorom. Sokszor tart állva a szépség.

Görög színház. Kisebb, mint a szirakúzai, mégis kevésbé intim. A nézőtér padsorai elpusztultak, de a római átépítésből sok minden maradt, végső fokon tehát épebb a szirakúzainál. Elhelyezése is ideálisabb. A sz.-i mégis jobb benyomást hagyott.

A színházból szép a kilátás: a tenger felé és a környező hegyekre. (Festő házaspár, angol, Szirakúzában is a görög sz.-ban találkoztunk velük.)

Múzeum. Kicsiny. Néhány szép torzó, férfitorzók, az egyik bikafejjel, rövid ruhában, reliefek (kenyeret tartó kentaur, oltáralapzaton táncoló nő), korinthuszi és ión oszlopfők, görög felírások, egy amorettes római szarkofág (gyönge) s még néhány apróság.

Dóm. Normann. Belül most szedik le a barokkot. A mennyezete gerendás. Kívülről igen szép. Rajta kívül is van még néhány normann-gót épület s templom. Ez itt kedvelt stílus. De sok a modern épület. Ezek jó része jellegtelen.

Lefelé jövet telihold. A tengeren széles ezüsthíd. A szél és a hullámzás erősebb. A fehér habok még magasabbra csapnak. (Valamit hasonlít az egész a Badacsony-környékhez.)

Élni kellene itt, legalább egy hónapig.

Nápoly, 48. I. 26.

Tegnap este érkeztünk Taorminából. A Messinai-szoros megint nyugtalan volt, de nem lett semmi baj.

Ma d.e. a nápolyi Museo Nazionale. Csak a szobor-tár látható, az sem teljesen. Még nincs rendezve az anyag. A háborúban szétzilálódott. A szobrok többnyire Nápoly-környéki eredetűek: Pompeiből, Herculaneumból, Pozzuoliból stb. valók. Az anyag magja az eredeti s római másolatú archaikus görög szobrokból áll. [– – –] Ezen kívül is sok érték. Csodálatos római bronz ló, császárfejek, kivált Julius Caesar erős, határozott portréja. Furcsa, színes márványból, trák ruhás oszloptartók, kutya-szobrok, kandeláberek stb. Többször kéne látni.

D.u. a S. Elmo vár környéke. Hegytető (Vomero), igen szép a kilátás a Vezúvra s Caprira. Nápoly maga meglehetősen modernnek látszik. A hegyoldal szűk, lépcsős utcái, nyüzsgő élete azonban jellegzetesen dél-olasz.

Közvetítés egy máltai angol és egy nápolyi olasz között, mint tolmács. Sem olaszul, sem angolul nem tudok, de nem engedtek el. Nagy nehezen sikerült.

Róma, I. 29.

Tegnap este visszaérkeztünk R.-ba. Igen fáradtan és kiéhezve. Próbálom összegezni az elmúlt két napot.

27-én. (Pozzuoli-) Solfatara. Kocsin föl. Drága belépőjegyek, aztán a guidák rablóbarlangja. 1200 lírát kérnek, aztán 600-ra engedik, végre egy öreg 300-ért is vállalkozik. Csak azért jó, mert ismeri a járást. A helyzet ugyanis kissé nyugtalanító. S. egy behorpadt völgy. A Vezúv működésének megszűnésekor keletkezett. Szabályos kis vulkán. Még az úton, alattad kong a föld, jobbra-balra erős kénes füstök törnek ki a talajrepedésekből. A völgy-tál közepe táján egy nyílt kráter, forrón fortyogó szürke lávával. A közelébe mégy, alattad is zúgás, zubogás. Az öreg vezető papírcsomót gyújt s lóbálja a föld felett. A füst megsokszorozódik. (Nyilván a meleg hatására történő levegő-ritkulás szívja nagyobb erővel a talajból.) Arrébb egy pár méter mély gödör, meleg gőzök-gázok csapnak ki belőle, gyönyörű-sárga kénlerakódások a fenekén és az oldal-részeken. A talajhoz hozzáérteted a tenyered: forró. Egy bottal lyukat nyomsz a homokba, beletartod az ujjad: megéget.

A horpadás egyik hátulsó zugában a „Bozza Grande". Mint amikor a gőzgépekből kiengedik a gőzt, olyan hatalmas erővel tör ki szünet nélkül a föld alól a forró, kénes levegő. Ha a nyíláshoz homokot, köveket kotorsz, a kitóduló gőz magasra fölveti. Kis vulkán-kitörés. A „bozza"-ban remek kőzet-képződések. Úgy látszik azonban, csak a gőzök-gázok egy része tör ki, ill. fönt, a sziklás hegyoldal is füstölög. Nyilván járatok vannak benne.

Grották. Az egyik sárgával, a másik tündöklő fehérrel bélelve. Kén ill. só-nit-

rát lerakódások. Csak hajolva lehet bemenni, a felső rétegekben 80-90 fokos meleg. Gyógyító hatású. (Képzelj el egy sibillát, jóshelyet ilyen vidéken, s kétezer évvel ezelőtt!)

Pozzuolinak van egy római amfiteátruma is és egy Isis-temploma. Egyikben sincs semmi különös.

A várostól jobbra a Misenum-fok és a Cumae-t eltakaró Monte Nuovo. Előtte a Baiae-i öböl. Sajnos, borús, ködös az idő.

Vissza Nápolyba. A Dóm. Kívül megelehetősen jól restaurált francia-gót, belül csak a mellékhajók mérsékelten gót jellegűek. De itt van András herceg (Nagy Lajos öccse) reneszánsz síremléke. Kezét a mellén keresztbe tevő, lovagi ruhában ábrázolt, szép férfi-alak (András) nyugszik a szarkofágon. Még néhány gótikus részlet. [– – –]

28-a. Pompei. A belépés tesserával, de újabb guida-roham. 500.– L.-ban megegyezünk egy öreggel (Filippo). Ezt az élményt nehéz elmondani. Nehéz kibogozgatni, mi fogja meg az embert leginkább: a művészi élmények-e, az élet-stílus, a civilizáció nagy fejlettsége, vagy egyáltalán az a különös lehetőség, hogy egy kétezer év óta halott város annyira közel jön, életre támad a barangoló előtt.

Megyünk a Via di Nolán. Járda és úttest. Nagy kövekből. Az úttesteken (kivált a kereszteződéseknél) nagy, lapos kődarabok, köztük nyílások. P.-ben nem volt csatornázás a nagy talajvíz miatt, az utcákon is folyt a víz, a járókelők csak így tudtak száraz lábbal átmenni a magasabban fekvő egyik járdáról a másikra. A kocsik azért közlekedhettek, kerekeik közt elfértek a kövek.

Bár. Az utcára nyílik. Amphorák a pultba mélyesztve, kis márványlépcsők a különféle italok részére, hátul pince.

Ház. A közismert részeken kívül a föld alatt kemence, ebből a meleg fölvezetett egy kettős falú szobába, a tepidariumba. A kemence akár ma. Lupanar. A falon erotikus jelenetek, különféle figurák. Igen ügyes festésben. – Kút, az odahajlók támaszkodó tenyerétől kikopva a kávája.

Választási propaganda-feliratok. Megszenesedett holttestek. Casa dei misteri. Orfikus beavatási szertartás. Falfestmény. Pompei vörös.

Sírok, köztük fogadók. Utcai világítás. Az utcakövek közt fehér darabok.

jan. 31.

S. Paolo fuori le Mura. Bazilika, 5 hajós. Igen szép a térhatása. Talán a legszebb valamennyi római templom közül. Ízléses a gótikus cibórium is (Cavallini) az előtte lévő mozaikos diadalív s hátul a mozaikos apszis. Mindkét mozaik korai középkori (IV-V. sz.)

A sekrestyében rongált XII. sz.-i freskók.

Chiostro, trecento, kevésbé szép, mint a S. Giovanni in Lateranóé. De intimebb. A folyosón körben szobor-töredékek, szarkofágok. Remek VIII. Bonifácius egy ülő kora-reneszánsz szobra. Igen erőteljes.

jan. 2. [február 2.]

Forum Romanum, Palatinus. Suovetaurilia, reliefek. „Lapis niger". Diadaloszlopok. Severus íve. Basilica Julia. Vesta-templom részlet stb.

Palatinus: Császár-paloták stb. Mindenütt párok.

jan. 3. [február 3.]

S. Pietro teteje. Hatalmas építmény. Óriásak az oromszobrok. A kupola kezdete belül. Roppant mozaikok. Szédülés. Kiváló akusztika. Felülről látszanak igazán az arányok. A kupolába nem mentem föl. A följáró falain márványtáblák: melyik császár, király, herceg stb. mikor mászta meg a kupolát. Zenészt, költőt, festőt egyet sem láttam megemlíteni. A klerus és az uralkodók intim kapcsolata.

Ismét meggyőződtem, hogy a S. Pietro mennyire nem sikerült belülről.

jan. 5. [február 5.]

Laterani múzeum. Keresztény szarkofágok. Többnyire a szokásos ószövetségi és újszövetségi jelenetek. A formálás primitívebb, mint a római aranykorban, sablonos is kissé a sok egyre ismétlődő jelenet, de hit és erő van mögöttük, több, mint a későrómai szarkofágokban.

Néprajzi rész. India, Kína, Japán, Sziám, Indokína, Tibet, Burma stb. Óriási anyag, lehetetlen egy látogatásra áttekinteni. Nagy művészet, különös világok. A tatár család mintha magyar lenne. Indiai hangszer, a torokra teszik kívülről. Gótikus hatások. Riasztó istenélmény. Borzalmas állat-fejű lények.

febr. 6.

Megint a Borghese. Bernini és Canova. Ez utóbbi stílusa közelebb áll a klasszikus eszményhez, mégis hamisabbnak, üresebbnek tűnik művészete. Bernini a fejlődés egyik természetes állomása, Canova harmadik fölmelegítés. Technikailag mindkettő nagy.

Archaikus görög női szobor. Álló. Kr.e. V. sz. Talán a legszebb darabja a szobortárnak. Méltóságos, nyugodt tartás, finom ruharedőzés.

febr. 7.

Vatikáni szobortár. Belvederei torzó (Herakles), Hermes, Psychopompos, Táncoló katonák. Az egész szobortár hatása gyengébb, mint először volt. Kevés a görög, sok a római. S a római szobrok jobbára dekadensek, formalisztikusak, a lényeg helyett külsőre néznek.

Sala Sistina. Kódexek. IV. sz.-i Vergilius. Mátyás breviáriuma képekkel. A magyar nagy címer. Egy kódex egyik lapja, melyet a felírás szerint „Giovanni Vitéz, vercaro di Vesprin" írt. (1489–1500).

Tasso, Petrarca, Michelangelo, Raffael kézírásai (ez utóbbiakban rajzok). Botticelli rajzai a Divina Commediához. Ősnyomtatványok.

Etruszk borotvák és tükrök, stilizált szobrok, akár a mai üveg-kereskedők kirakataiban. [– – –]

febr. 10.

Carnevale. Gyermekek jelmezben. Igen szép és ízléses jelmezek tömege. Apró, kétévesektől föl 16-17 évesekig. Népviselet, középkor, múlt század vegyesen. Konfetti-tömeg. A korzó tele. Maszkás autó.

Itt – úgy látszik – a gyerekek ünnepe is. A hangulat roppant megragadó. A jókedv is ízléses, fegyelmezett. Minden vadság, duhajság nélkül. Igen rokonszenves tulajdonsága az olasz népnek.

Fogadás az írók részére. Az olaszok közül csak a műfordítok s De Benedetti kritikus. Szelíd, alacsony, de határozott, mozgékony öregúr. Sűrű, kemény, ősz hajjal. (Kisebb viták forma és tart. körül. Lukács: „Inhalt", „Gestalt".) W.S. átadja írását, melyet az Istentől kapott, hogy juttassa el az egyház fejéhez. Igen bölcs, okos és szép írás. Igaz is túlnyomórészt. S. határozottan állítja, nem ő írta, csak leírta.

febr. 11.

Corsini Galleria. Összevisszaság. A háború után még nem rendezték. Sok a jó kép. Breughel: Táj, havas fák, elöl emberek. Kis alak. Teniers sok képe, s általában a németalföldieknek. Carlo Dolci három leheletfinom műve: Szt. Ágnes és még kettő. Ruha, érzelmes színek, sfumato. Rubens: Férfiportré (Idős, húsos arc, szakállal.) Jól megfogott arckép. [– – –]

febr. 13.

Terme Múzeum. Okvetlenül a legértékesebb szoborgyűjtemény Rómában. Néhány darabja felejthetetlen, de az átlag is jó. A római portré-szobrok mindig meggyőznek arcképszobrászatuk fejlettségéről. Realizmusuk roppant bátor és imponáló. (Öreg asszony, Leány, Nero, Augustus) A szobrászat aranykora mégis a Kr.e.-i VI-V-IV. sz.-i görög szobrászat. A hellenisztikus kor már dekadens.

Diszkoszvető-torzó. Sokkal szebb a vatikáni másolatnál, pedig az egész. Táncosnők (Kr.e. V.). A cirenei Venus. Ez és a Venere Esquilina a legszebb két Vénusz-szobor, amit láttam.

Ludovisi Venus. Ragyogó szobrászi munka. Mesteri a szerkesztés és a kidolgozás. (A két keskenyebb oldal nő-alakja alatt a vánkos, a fő-oldal két oldalalakjának lábvonala a ruha mögött!)

feb. 14.

Pinacoteca Vaticana. Mindig újabb fölfedezések. Sassetto architekturális hátterű, egészen leegyszerűsített, pasztell-színű kompozíciói. Ambrogio Lorenzetti különös-mély kékei és vörösei. Giotto mégis a legnagyobb Szt. Péter és Szt. Pál mártíromságát ábrázoló triptichonjával. Minden részlete mesteri. Komor, gyanakvó képű szentjei mély, nehéz tartalmak. Fantáziája, szerkesztése, színei. Cranach Lukas (id.) élő Pietà. Furcsa, német munka. G. Bellini Pietàján a sárga Krisztus megdöbbentő. Crivelli Pietàján Krisztus kinyíló sebei hasonúgy. Viszont roppant bájos Crivelli Madonnája.

Mariotto di Nardo = Molnár C. Pál.

Sistina. Pompás világítás. Az egész „Utolsó ítélet" látszik, talpáig. Fölfedezem: világos-erős színek is vannak benne. Gyengébb fényben barna-szürkének látszik az egész, csak Mária ruhája kék.

Jeremiás, Dániel, a Delphi Sibilla megint öröm.

febr. 15.

Séta a Passeggiata Archeologica felé. Szt. Balbina. Zárva. Kívülről jól hat komorsága. A városrész kedves. Fa és fű. Egész sor futball-csapat. Porta Capena romjai. A S. Achilleo e Nereo szintén zárva.

Scipiók sírja. Nagy üreg-rendszer, néhány egyszerű, írásos szarkofág. Colombarium. Egyszerűbb emberek temetkezőhelye. Pogány rómaiaké.

Drusus íve. Megrongált. Csak két oszlop maradt, s az alapépítmény. Porta di S. Sebastiano. Szép római kapu, kétoldalt hosszú, erős bástyafal.

Még előbb Caracalla Termái. Óriási épülettömb.

Röpcédulák repülőről. Nagy erővel megy a választási agitáció.

A mandulafák virágzanak, a madarak énekelnek. Egészen tavaszi a hangulat. A gyep gyapjas szinte, olyan sűrű.

Siena, febr. 20.

Középkor. Gótika. Tegnap d.u. körülnéztünk a Dómban, nagyjából s meglátogattuk a Chigi-Saracini palotát.

Dóm. Színes-márvány padló. Sienai specialitás. 150 évig készült. Remek finomságokat tudnak kihozni. Az árnyalás és rajz vonalakkal történik. Mélyebb s kevésbé mély vonalakkal. [– – –]

Libreria. Körül állványokon régi misekönyvek XIV. sz. XIII-XV. sz. Felettük Pinturicchio pompás, friss-színű freskói III. Pius (Aeneas Sylvius Piccolomini) életéből.

A Dóm kívül architekturálisan és szobrászatilag talán gazdagabb az orvietóinál, de vaskosabb, kevésbé lendületes.

Bent még: Pisano szószéke. Csodálatos reliefek körös-körül.

Chigi palota. Gótikus. Eredeti. Gazdag múzeum benne. Egy finom Donatello relief: Madonna a Gyermekkel (márvány) Jacopo della Quercia néhány terrakottája. Nagyon értékes a képanyaga: Sassetto, Simone Martini, Ambrogio Lorenzetti is képviselve van. Rajtuk kívül: Sodoma, C. Dolci, Botticelli egy köralakú képe.

Zeneterem. Barokkos, de szép. Régi hangszerek: clavicembalo, viola d'amore. Egy citera, melyet egy Major József (Giuseppe) nevű magyar hadifogoly saját kezűleg csinált. Liszt ferenc zongorája, melyet élete utolsó éveiben, olaszországi tartózkodása alatt használt. Takács Jenő mindjárt mellé ült s Liszt Petrarcáját eljátszotta részben. Még ma is kitűnő zongora.

Palazzo Communale. Gótikus. Tornya 82 méter magas, gyönyörű lendületű. I. terem. Az egyik rövid falon Simone Martini: Maestà. Roppant finomak angyalfejei. Szemben vele a másik falon Simone Martini: Guidoriccio Fogliani hadvezér képe. Remek művészi elgondolás: kétoldalt alig színes várak, a középen lovon, színesen a hadvezér. (Oldalt alul: Vecchietta, Sano di Pietro stb.)

II. terem. Ambrogio Lorenzetti: A jó kormányzás, (Pax, Justitia stb.) Az egyik rövidebb falon. Az egyik hosszantin a jó kormányzás eredményei. A városban és a mezőn. A másik hosszanti falon: a rossz kormányzás következményei (gyilkosságok stb.) Ez nagyon megrongált.

III. t. Taddeo di Bartolo: Mária élete. Sorozat. Csodaszép gótikus lórus, csillár, cinquecento orgona.

IV. t. Spinello Aretino: III. Sándor pápa története. (Nagy tengeri csata a velenceiek és a németek között. Ragyogó.)

Fent egy loggián a Fonte Gaia (Quercia) eredeti darabjai.

[– – –]

Mindenek fölött Duccio di Buoninsegna. Óriás. Maestà. Komorabb S. Marti-

niénél. Mária története és Krisztus története. Kis alakú képek sorozata. Remek munka. Néhánya különösképp. (Deposizione, Krisztus sírbatétele, A csodálatos halászat.) Mély, tüzes színek, ragyogó kép-szerkesztés.

Battistero. Jacopo d. Quercia kútja. Szemben mindjárt alul L. Ghiberti: Krisztus megkeresztelése. Hátul Donatello: Heródes lakomája (Ker. Szt. János fejvétele.) – Nagy hó!

48. II. 21.

Havas tájon Firenze felé. Szép, de kellemetlen. Hideg van. Különös a píneákon s olykor a pálmákon havat látni. Hegy-völgy, szelíd lankás vidék.

Esik az eső. Egyre jobban. Firenze nem fogad nyájasan. Céltalan kóborlás. Egymás után bukkan elő a S. Maria Novella (kicsit benézünk, óriási templom, gótikus), a Dóm, a Battistero, Giotto Campaniléje. Csak kívülről élvezzük. A Dóm faszádja nagyon szép. A Campanile is. Elmegyünk az Orsanmichele mellett. Nem tudjuk először, micsoda, de föltűnik nemes gótikája. Loggia dei Lanzi. Cellini Perseusa. Ügyes munka, de szobrászatilag nem különös. A többi szobor inkább gyenge. A Pal. Vecchio előtt Donatello Judit és Holofernese. Holofernes ül, lábai lógnak, Judit vele szemben, két lába közé belépve jobbjában a kést emeli. Igen jól konstruált, remek szobor.

A Pal. Vecchio emelete. Történelmi levegőjű szobák sora. Egy-egy jó kép (Botticelli: Madonna, Filippo Lippi: Madonna, Andrea del Sarto: Madonna), Ghirlandaio-freskók, pompás faberakásos mennyezet (Sala dell' Udienza). Sokszor idézi a római Pal. Veneziát. Térképek; kettőn Magyarország is szerepel. Az egyik Germánia térképe. Ezen rajta van Magy.o. Erdély kivételével. Hamis topográfia, csak hozzávetőleg használható. Pécs is szerepel, meg Eszék, Szekszárd, Bátaszék, Szigetvár, Kalocsa. A másik Szlavónia térképe. Amikor Szlavónia még az Adriai-tenger keleti partján lefelé húzódott. Ezen csak a Dunántúl szerepel a Dunával s Drávával, néhány városnévvel (Pécs, Kalocsa, Szigetvár, Esztergom), a Tiszának csak egy darabja Szegedig. De az egész, a Dunántúl is már csak periferikus részként, nincsenek rajta föltüntetve a hegyek, részletek.

Andrea della Robbia terrakottája: Mária és a kis Jézus, Benedetto da Maiano Justiziája a Sala dell' Udienzában egyik ajtó fölött. Szép az ajtó intarziája: Dante és Petrarca.

Felső loggia. Roppantul hideg, szeles eső, de szép kilátás. Minden oldalról látni a várost. Lent a zöld Arno. Igen vonzó, barátságos Firenze képe.

Firenze, 48. II. 22.

Accademia di Belle Arti. Michelangelo: Prigionieri, Pietà, S. Máté, Folyó-szobor torzó, Dávid. A legkiemelkedőbb a Pietà és a Dávid. A P.-n három alak van: Mária, Krisztus mögött, feje Kr-énál magasabban, Krisztus és Kr. bal kezénél Magdolna térdelő helyzetben. Kr. egészen megtört test, karjai lógnak, lábai oldalt hajlanak élettelenül. A fej oldalt, hátra hajlik. A has, ágyék, combtő, comb, lábszárak, de különösen a has és az ágyék remek. Meghökkentően tragikus kifejezései a teljes elgyötörtségnek, pusztulásnak. Minden porcikájuk zokog. Pár méterrel odébb Dávid. Hatalmas, kb. 2-szeres, 2 1/2-szeres embernagyság. A fiatalság, egészség, erő, szépség ragyogó monumentuma. Végtelen bájjal teszi

kissé oldalt s hátra bal lábát, emeli vállához bal kezét, melyben a parittya egyik végét tartja, s nyugtatja jobb combján jobb kezét, melyben a hátán keresztül futó parittya-szíj másik vége s a kő van. A fej dacos, kemény nézésű, kissé balra fordul, dús, sátoros, göndör haj fedi.

A rabszolgák egyike-másika közel jár erőben, mélységben a kettőhöz. A kőből alig kisejlő formák, a nehéz, kínlódó mozdulatok, a tehetetlen szabadulásvágy pompás ábrázolásai.

[– – –]

Museo S. Marco. Lent: Beato Angelico-képek. Jézus élete. Apró négyszögletes, élénk színű festmények sorozata. Bájos, „angyali" világszemlélet, de kissé túlságosan gyermeteg. Minden képét kb. ez jellemzi. Nagy Keresztrefeszítését és Deposizionéját is. A démoni elem hiányzik művészetéből s ez zavar.

[– – –]

Ss. Apostoli. Firenze legrégibb temploma. Kívül szép román, belül elég tiszta bazilika, de elrontva itt-ott barokkal.

S. Spirito. Egyszerű renaissance külső, szép campanile. Belül: sötétség. Alig látni valamit.

Orsanmichele kívül. Verrocchio: Hitetlen Tamás, Donatello: Szt. György (másolat), Nanni di Banco: Négy szent és Szt. Fülöp, Szt. Eligio, Ghiberti: Keresztelő Szt. János, Szt. István, Máté, Don.: Szt. Márk, Szt. Péter. Különben gyönyörű gót. – Magyar kiállítás a Strozziban. Egry J. kiragyog a többiek közül. Igazi nagy művész.

Firenze II. 23.

Ognissanti. Dávid és Dom. Ghirlandaio Pietà freskója, fölötte Madonna a Vespucci család fölé terjeszti kezét. Eléggé rongált. Egy másik Ghirlandaio: Szt. Jeromos. Botticelli: Szt. Ágoston (amelyik az új magyar kiadás borítólapján van). A bejárattól balra egy igen szép trecento Angyali üdvözlet. Rongált. Egy cinquecento szószék. Ebben a templomban őrzik Szt. Ferenc ruháját, melyet viselt, amikor a stigmákat kapta. Sekrestye: trecento freskó (Crocifisso) s egy Feszület Giotto műhelyéből. Kolostor. Szép renaissance chiostro. A templom belseje is renaissance, de elbarokkizálták. Sima mennyezeten barokk freskó.

Convent. Szemben Ghirlandaio: Utolsó vacsora. Mint a S. Marcóban. Meglehetős. A terem két oldalán néhány szép quattrocento kép s Vasari egy sor rossz munkája a teremtésről, bűnbeesésről.

S. Lorenzo. Brunelleschi kápolna. Donatello Szt. Lőrinc másolat, 4 evangélista relief az ajtók fölött. Verrocchio síremlék. Medici kápolna. A nagy csupa márvány, de üres, a kisebb Michelangelóé. Szemben Giuliano és Lorenzo sírjai. Az egyiken a Pensieroso a Hajnallal (nő) és Alkonnyal, a másikon az ifjú alak a Nappallal (férfi) és az Éjjel (nő). A két férfiarc kidolgozatlan. Remek esztétikai hatás. A Nappal a legremekebb. A két nő kissé húsos.

Az oltárral szemben három szobor. A középen a szoptató Madonna, mellette kétoldalt Kozma és Damján. A Madonna Michelangelóé. Ragyogó. A Bambino a térdén ül, de teljesen hátrafordul, baljával anyja vállát, jobbjával mellét fogja. Az anya-arc a türelmes szeretet pompás ábrázolása.

Pitti. Tizian portrék, Raffael portrék. Raffael: Donna gravida, Madonna dell

Granduza, Madonna della Sedia. Egy fiatal férfi portréja, Fornarina (velata), Andrea del Sarto sok képe (Szt. Család!). Két Giorgone (Jelenetek az Ószövetségből), egy Andrea Mantegna (Férfi-portré: barna arc, vörös fejrevaló). Velázquez: Fülöp spanyol király lovasképe, van Dyck: Angol király és né páros portréja. Susterman egy sereg, többnyire álló portréja. (Jó portréfestő.) Két Murillo Madonna. Salvatore Rosa önarcképe, egy Botticelli (Madonna és két angyal) Filippo Lippi: Madonna.

Orsanmichele belül. Orcagna tabernákuluma. Remek gót alkotás. Körös-körül alul szebbnél szebb reliefek. Hátul egy nagy relief: Mária halála és égbeszállása. Az oltáron Daddi Madonnája. A falakon és oszlopokon trecento freskótöredékek.

S. Croce. Michelangelo sírja. Vasari gyenge munkája. Ugyanitt nyugszik Galilei, Macchiavelli, Ugo Foscolo is. A síremlékek gyengék. Van egy Canova-síremlék is (Alfierié), aztán egy Antonio Rossellino-relief (Madonna), egy Benedetto de Maiano pulpitus. A főoltártól jobbra két kápolnában Giotto-freskók, agyonrestaurálva (Szt. Ferenc élete stb.) Az első kápolna oltárán egy szép Cimabue: Szt. Ferenc. A főalak körül apró jelenetek a Szent életéből.

Museo. Cimabue: Crocifisso, trecento és quattrocento képek és freskótöredékek. Az egyik keskeny falon az egész síkot betöltő nagy freskó, a Kereszt kihajtó fája T. Gaddi(?)-tól.

A chiostro egyik sarkában egy szép renaissance síremlék áll Tino da Camainótól. A Capella dei Pazzi tele állványokkal. Élvezhetetlen.

Dante újjáépített háza. Dante-szobor a S. Croce előtti téren.

Firenze, 48. II. 24.

Végre süt a nap. Bár hideg szél fúj, mégis jólesik. Egészen más a város. Életre kelt.

S. Maria del Carmine. Egyetlen értéke egyik kápolnája. Ezt a tűzvész, mely egészen elpusztította, megkímélte. Masolino, Massaccio és Filippino Lippi. Sorrend: Massaccio, Masolino, Filippino Lippi. Massaccio: Szt. Péter keresztel, A nyomorult meggyógyítása Péter árnyékával, Az adógaras, Ádám és Éva kiűzetése a paradicsomból, Szt. Péter és Szt. János elemózsiát osztanak s részben Szt. Péter a katedrán hívja a Szt. Léleket. Roppant nagyvonalúság, kompozíciós erő, drámai érzék jellemzi ezt a fiatalon pusztult kora-quattrocento festőt. A Kiűzetés külön öröm. Ezután Masolino Tábitha feltámasztása a legsikerültebb. (Középső három alak!)

[– – –]

Bargello. Michelangelo-szoba. „Részeg Bacchus", „Brutus", Madonna a gyermekkel (relief), nagyon szép, Dávid terve. Jobb, hogy nem így csinálta. Szt. András ker. fesz. Relief.

Fönt: Robbia-terrakották. Nem tetszenek. Cellini-szobrok és vázlatok. Nem fognak meg. Bár Cellini ügyes ötvös volt. Pollaiuolo: Hercules és Anteus. Finom, jól megszerkesztett és megcsinált szobrocska. Verrocchio: Dávid. Jó, de kevésbé sikerült, mint Donatellóé. Mino da Fiesole szobrok. Nagy szobrász volt. Donatello: 2 Ker. Szt. János. Az egyik 15-16 éves, a másik 25-30 éves korában. Hökkentően reálisak. 2 Dávid. Az egyik az ismert, csípőre tett kezű bronz, a másik: ruhás, márvány. A bronz sokkal erőteljesebb, igazabb. [– – –]

Gyönyörű kilátás Firenzére. A messzebbi magas hegyeken hó. A Michelangelo téren Dávid-másolat, körülötte a Medici-síremlékek mellékalakjainak másolata. Dávid s a többiek szebbek márványban, mint így.

Firenze II. 25.

S. Croce. Szép, de rosszul restaurált freskók. Néhány nemes reneszánsz emlékmű. A mennyezet festett gerenda. A sekrestye Mino da Fiesolé-i még ládákban.

Medici ház. Lent családi emlékek, képek. Ügyességgel, ravaszsággal mire vitte egy polgári család! Királyok, pápák kerültek ki belőlük! Fent a kápolna. Benozzo Gozzoli remek quattrocento freskói. Mesevilág. A mágusok útját Betlehembe egy vadászó társaság felvonulásának ábrázolja. Pompás apróságok az életből, tele kedvvel, derűvel. Folytatólagos freskó. Egyhelyütt szakad meg, ahol átépítették a kápolnát. Nagy művész munkája.

Giotto-Campanile teteje. Fárasztó a rengeteg lépcső. S alig éri meg. A kilátás rossz. Ködös-párás a levegő.

Pitti. Csak az értékeseknél állunk meg. Veronesét egy hermelinprémes (?) férfi portréja menti. A Donna gravida feje, ujjai csodásak. A két Doni is műremek, s a kövér vörös bíboros arckép. Ghirlandaio Női arcképe is pompás.

Új Mantegna. De korai. Triptichon.

Tizian Aretinója, Nemesembere! Magdaléna haja. Sustermant még jobbnak tartom ma, mint pár napja. Lényeglátó és festői festő.

Piero Pollaiuolo Szt. Jeromos-feje. (Lásd Leonardót.) A három muzsikus Raffaelé [helyesen: Tizianóé] s nem Giorgionéé, ahogy a régebbi könyvekben van. Rubens filozófusai (a képen ő maga is testvérével) jó. „Szt. Családja" s a „Háború következményei" gyöngék. Két tájképe sikerült.

A. d. Sarto Ker. Szt. Jánosa szép. Caravaggio „Alvó Amorká"-ja is.

Boboli park. Remek. Ciprus-allé, platán-allé, babér-sor, amfiteátrum, szobrok, kutak.

Szebb idő volt. Már melegített is a nap.

Roppant elszomorítóak az Arno parti romok.

Perugia, II. 26.

D.e. 10-kor Arezzo. A város egy domb oldalán fekszik. Sok középkori toronnyal. Ez a jellegzetessége. S. Francesco. Gót, egyszerű. Gerenda-mennyezet, egyhajós. Az apszisban Piero della Francesca freskói a Szt. Kereszt legendájáról. Különösen szép a jobb fal középső síkjának két jelenete. Középkori öltözetes nők és férfiak csoportja. Jó konstrukció, finom rajz, szép színek. A mellette lévő kápolnában Spinello Aretino freskói. A falakon trecento freskótöredékek. Egy szép Angyali üdv. (Sp. Aretino) Renaissance síremlék.

Dóm. Az oldalfala és oldalkapuja eredeti. Gótikus. Belül a legnagyobb értékei egy Piero della Francesca Madonna, egy 1330-ból való, egészen a mennyezetig érő gyönyörű gótikus síremlék. A felírás szerint: „Hoc opus Augustinus et Angelus de Siena fecit." Több sorban egymás fölött s az ív bélésében is remek reliefek. A legszebb gót síremlék, amit eddig láttam. Az oltáron egy gótikus ereklyetartó. Ismeretlen mesteré. Szintén nagyon szép. Gazdag faragás, reliefekkel és szobrokkal. Luca della Robbia és A. d. Robbia terrakották egy oldalkápolnában.

Pieve di S. Maria. Román. Sok oszlopos és ablakos neolatin tornya, a homlokzaton több sorban szép román oszlopos árkádok. A főkapu bélésében román kori reliefek, a 12 hónap jelei. A templom bent is szép román, emelt presbiteriummal, alatta kripta. Az oltáron P. Lorenzetti egy képe. Madonna, a két oldalán szentek. Szép. Elöl a bal falon, a kijárat felé a falba illesztve egy nagyon szép román kis relief. A kripta oszlopfői újonnan készült stílutánzatok.

Park, Fortena. Szép a kilátás a Palazzo Communale felé. Ez is tornyos, tetőtornyos gótikus kori (de restaurált) épület.

Petrarca háza. Épp javítják, ill. restaurálják. A Pal. Pretorióban (nagyon szép tornyos épület) múzeum. Zárva.

Élénk, forgalmas városka (Via Cavour). Igen kellemetlen, hideg szél fúj.

D.u. 6. Perugia. útközben eljöttünk a Lago di Trasimeno mellett. Zöld, fehér fodros. Széles, nagy víz. Több szép sziget van benne. A táj gyönyörű, minduntalan kis hegytetői falvakra, városkákra bukkan a szemünk. Ez már Umbria. Hegyek, dombok, festőien elszórt fák. (A hegy éle mintha sörénye lenne.) A nagyobb gerinceken, csúcsokon hó.

Perugia a vonatról igen szép. Hegyoldali, ill. hegytetői város. Az autóbusz eleinte modern városrészen megy át. A régi fönt van. Az első benyomás nagyon jó. Jobb, mint eddig bármelyik olasz városban. A Piazza Matteotti (a Dóm mellett) a legegységesebb talán a látottak közül.

Perugia, II. 27.

Dóm. Kívül szép gót, rusztikus, két barokkos kapuval, de eredeti ablakokkal. Belül semmi különös. Egyetlen szép ren. síremlék és egy Agostino Duccio relief. A belső architektúra gótikus, rosszul festett betűkkel. A quattrocento kóruspadok szépek.

Dóm Múzeum. A. Duccio néhány töredéke, Perugino iskolájának egy-két képe. A legértékesebbek középkori missaléi és graduáljai. Van egy VIII. sz.-i missaléja is. Igen szép miniatűrök. Érdekesek az Ausztráliából ide került madártollakból készült virágcsokrok (rajtuk lepkék, madarak – mind tollakból). Örmény püspöki süveg és bot. Perugiában is voltak örmény-katolikusok.

Palazzo Communale. Igen szép gótikus épület. Különösen kívülről. Sala dei Notari. Cavallini követőinek freskói. Aesopus állatmeséi.

[– – –]

Palazzo del Capitano del Popolo. A Piazza Matteottin. Igen szép quattrocento épület. Reneszánsz. Gyönyörű portáléval.

Pinturicchio háza. Négyemeletes, kisablakos, egyszerű épület.

Az egész Perugia olyan, mint egy nagy játék-város. A közepe szinte zavartalanul egységes.

Roma, 48. febr. 29.

Tegnap este hazaértünk. Este indultunk Assisiből, ahová reggel érkeztünk.

S. Damiano. Itt írta Szt. Ferenc a Teremtés himnuszát. Megmutatták a helyet is. Szt. Klára is itt élt. A refektóriumban virág jelzi, hol ült. Van néhány művészi értékű freskója is, de a legmegragadóbb a kolostor levegője. A sokszáz éves ívek, kórus stb. Gyönyörű a kilátás Umbriára.

S. Chiasa. Gótikus. Az oltár fölött gyönyörű trecento freskók, s a falakon is néhány töredék. Szt. Klára sírja, ill. teteme. Sötét-piros az arca. A kereszt, amelyik Szt. Ferenchez beszélt s Szent Ferenc ruhái (az is, amelyikben a stigmákat kapta).

Dóm (S. Rufino). Gyönyörű a homlokzata. Tiszta, szép román. Pompás kapu, szobrokkal és reliefekkel, finom ablakok. A főkapu két oldalán oroszlán, az egyik egy őzfélét tép szét, a másik egy ember fejét veszi be épp a szájába. Belül semmi, ízléstelen barokk.

S. Francesco. Altemplom. Roppant hangulatos a hozzávivő út két oldalán az árkádsor. Remek gót kapu. Szép síremlékek. Az egyik kápolnában Simone Martini-freskók. Jó állapotban. A kápolna ívén szentek. A főoltár fölött és a keresztházakban Giotto, a Giotto-iskola, Cimabue és P. Lorenzetti freskói. Nehéz összegezni, nagyon sokszor meg kellene nézni. Cimabue Szt. Családja igen erőteljes.

Felső templom. Végig a két falon Giotto-freskók. Alul. Tönkrerestaurálva. Csak a kompozíció élvezhető, más festői erény aligha. A kereszthajókban s a főoltár fölött nagyon rongált Cimabuék; ezek mégis sokkal jobban hatnak. Igen szép szószék. Chiostro. A belső is finom, de a külső, nagy chiostro kiváltképp. A fal mellett, a mélyben „Umbria verde". A város egyik legszebb pontja.

Szt. Ferenc sírja. Egyszerű, tömör kövek.

Assisi képe egységes, remek. Fönt, a legmagasabb csúcson a Rocca Maggiore. Vár.

S. Pietro. Szép román. Faszádja művészi. Kapuja különösen.

Egyenes út lefelé. Egy házon tábla. A haldokló Szt. Ferenc levitette magát a Porziuncola kápolnába, s útközben itt megállította vivőit. Visszanézett és megáldotta a várost. Az áldás szövege a falon.

S. Maria degli Angeli. Csúf. A tetején a Mária szobor, amelyik állítólag megmozdult. A S. Damiano kolostor ferencese szerint nem igaz, optikai csalódás lehetett. A templom körül mégis nagy a tömeg. Sokan térdelnek, mások ülnek, állnak, teherautók érkeznek emberekkel tömve. A szemek fölfelé merednek, mindenki várja az újabb csodát.

Bent a Porziuncola kápolna. Nagyon szép (talán duecento) képekkel. Egyszerű, rusztikus. Kívül is néhány freskótöredék s néhány későbbi csúfítás. Ennek a kápolnának a kövén halt meg Szt. Ferenc.

(A kézirat itt véget ér)

BERTÓK LÁSZLÓ

Olyannyira élő számomra még...

Fázom. Magamra kéne teríteni a zakót. Valaki nyitva hagyta a szomszéd szoba ablakát, s szél támadt, huzat lett. Vagy csak este van, hűvösödik. Mindig én állok föl először, megyek a fogashoz. Talán mert a legközelebb ülök a szomszéd szoba kitárt ajtajához. Háttal. Ülünk a szerkesztőségben, a nagyszobában (teremben?), a hosszú dohányzóasztal körül. Mindenki a szokott helyén. Órák óta már. Az asztal velem szembeni végénél Szederkényi Ervin, a főszerkesztő, mellette balról Csordás Gábor, a helyettese, aztán Parti Nagy Lajos, Hallama Erzsébet, Csorba Győző, én, s az asztal ablakkal ellentétes hosszanti oldalánál a kanapén Pákolitz István. Vele zárul a kör.

Kedd este van, délután öttől szerkesztőségi ülés. Akkor is, ha szerkeszteni való nincs vagy alig van. Beszélgetni lehet és szükséges. Műhely? Klub? Szekta? Összeesküvés? Ez is, az is. A „pécsi irodalom" sűrűje, ahová mégis a leginkább besüt a nap, ahol a fiatalok az idősebbektől, az idősebbek a fiatalabbaktól tanulják, lesik el, kapják meg a... mit is?

Szederkényi úgyszólván mindent tud a pesti eseményekről, pletykákról, botrányokról, irodalmi és politikai sakkhúzásokról, amit aztán mi, a többiek kiegészítünk, értelmezünk, színezünk, cáfolunk. Mindenkinek vannak fővárosi kapcsolatai. Barátok, szerkesztőségek, kiadók... Csorba a gyökerekig ás le, s mindig megtalálja az analógiát, az eleven szálat, amin keresztül a régi dolgokról, a *Sorsunk*ról, a *Dunántúl*ról, a *Jelenkor* első éveiről, Várkonyi Nándorról, Weöres Sándorról, Szántó Tiborról és a többiekről szólhat. De nemcsak az írók és művészek, hanem a valahai pécsi polgárok és polgárnők, jelentős vezetők és félelmetes senkik, dilettánsok és itt indult, aztán a fővárosban híressé vált tehetségek kelnek életre. Romantikus és szánalomra méltó körülményekről és időkről kanyarog a történet, egyre inkább legendává fényesítve ifjúsága és korai férfikora helyzeteit és szereplőit, barátokat és ellenségeket, halottakat és élőket. Mindnyájan ismerjük például azt az írótársat, aki 1957-ben hetente megjelent nála, erről-arról kérdezgette, aztán jelentést írt a beszélgetésről, s akivel egyszer csak közölte, hogy írjon, amit akar, de többé ne menjen hozzá. Akad, aki vele együtt arra a rendőrre is emlékszik, aki 1957-ben bemártotta az írókat a forradalom alatti tetteikért, de valójában azért, mert 1956 előtt nem közölték a *Dunántúl*ban a csapnivalóan rossz verseit.

Csordás Gábor harmincéves múlt éppen, de Pesten és egyebütt élő nemzedéktársaihoz a *Jelenkor*nál is erősebben kötődik. Okos és vakmerő egyszerre, méltó helyet akar magának és kortársainak irodalomban, politikában. Gyakran

szembeszáll Szederkényivel is, Csorbával is, néha úgy tűnik, hogy csak a vita kedvéért, máskor meg azért, mert, akárcsak Csorba, ő is a végére akar járni a dolgoknak. Nemzedéktársa, Parti Nagy ritkán tart vele, hallgat inkább s helyesel vagy tűnődik, akárcsak Hallama, Pákolitz vagy én. De mindenki egész valójával jelen van, részese valami izgalmasnak, érdekesnek, fontosnak, aminek csak itt lehet részese, s ami akkor is erősíti majd, ha egyedül ül otthon, szemben a papírral.

A nyolcvanas évek első fele ez, a *Jelenkor* elérkezett a csúcsra és néhány évig ott marad. Döntő részben a főszerkesztő, Szederkényi Ervin kitartó, céltudatos, önfeláldozó munkája eredményeként, de a bravúr aligha sikerülhetett volna az elődök és a helyi csapat nélkül, amelyből a számára legfontosabbak már évek óta ott ülnek körülötte. A legeslegfontosabb, persze, Csorba Győző, aki nem csupán az igényt és a mércét jelenti, s a hagyományt képviseli negyven évre, sőt mindaddigra visszamenőleg, amikor a „pécsi irodalom" huszadik századi története elkezdődött, hanem akit addigi, másfél évtizedes főszerkesztősége idején volt alkalma emberként is megismerni. Aki az 1964-es puccs, Tüskés Tibor leváltása után csak tizenkét év múlva volt hajlandó visszatérni a szerkesztőségbe, de akit mégse kerülhetett meg soha, akinek a tanácsait és a szigorú kritikáját közben is kénytelen volt meghallgatni, figyelembe venni, tehát akitől tartott, de akit igazán tisztelni is megtanult.

Fázom. Miért, hogy Csorba Győzőre emlékezve a *Jelenkor*, Szederkényi és a szerkesztőség jutnak eszembe? Miért először az, hogy Győző, ha megfázik, folyton megizzad, s ha megizzad, rögtön megfázik, ezért idegesen fél az egésztől, s egyszer régen megkért, hogy amikor fölkelek a zakómért, a felöltőmért, akkor hozzam oda az övét is, mert az én hőérzékelőmben jobban megbízik, mint a sajátjában. Miért ez jut eszembe? ... Mert rengeteg időt töltöttünk a szerkesztőségben egymás mellett ülve? Mert a rádiósokat, a tévéseket, a költőjelölteket s némely rajongóit is ott fogadta? Mert jól érezte ott magát és jó volt vele lenni? Mert az, hogy Pécsett, egy vidéki magyar városban valaki jelentős íróvá váljék, és az maradjon, az elképzelhetetlen az itteni egyetlen folyóirat nélkül? Mert az ő Kossuth-díja 1985-ben, mint a zászló a Himalája (a Kékes?) csúcsán, kicsit az egész csapat győzelmét jelentette? S hogy akkor utána onnan már lefelé lehetett csak...?

Ugyanennek az évnek a végén lett először rosszul, s kellett aztán megműteni, s ugyanennek az évnek a végén hagyta ott (átmenetileg) a szerkesztőséget Csordás. 1986-ban aztán elment Parti Nagy, 1987 februárjában meghalt Szederkényi... Kórházból ki, kórházba be – Győzőnek több mint nyolc éve van még. Egyre közelebbről láthatom, milyen iszonyatos erőfeszítéssel győzi le a betegséget, újra meg újra a halált, s ír mindaddig, amíg a keze meg nem bénul. Még utána is. Fejben. Megverseli a csúnya, figyelmetlen ápolónőt. A másiknak meg a *Milyen volt szőkeségé*-t mondogatja. Behozatja a Juhász Gyula-könyvet. Varázsol, jajgat, tiltakozik, kegyetlenkedik, nem akar belenyugodni az atyaistennek sem. Aztán hiába minden, hiába vannak (vagyunk) körülötte, egyedül marad. Akkor érzem először, hogy vége, amikor egyszer csak nem vesz részt a beszélgetésben, egyetlen közbeszólással sem, csak néz bennünket, ahogy Margitkával, a feleségével és Lacival, a vejével ülünk az ágya mellett és jár a szánk.

Most döbbenek rá, hogy félkönyökre dűlve, úgy fekszem a heverőn, s próbá-

lok meg írni, írni róla, ahogyan ő szokott feküdni írás közben. Íróasztala nem volt, nem vett magának, kézzel írta, javítgatta a sezlonon a verseit, amit aztán Margitka legépelt. Olyannyira élő számomra még mindig, hogy ha akarom, hallom a hangját, látom az eleven arcát, a szemét, ajkának moccanását. Jön és elmegy, megáll és visszaszól, s ha nem hívom, akkor is megjelenik egy-egy mozdulatban, helyzetben, vitában, csöndben. Nem a csonttá soványodott, ágyba roskadt beteg, akivé az utolsó hónapokban lett, hanem a kapcsolatra, a megtartó beszélgetésre, az aktív tűnődésre mindig kész, legyőzhetetlennek látszó ember, akit az éppen most és az éppen most utáni percek, órák, a következő, a holnapi nap érdekelnek, s a múltat csak azért emlegeti, idézi meg, mert a jelent akarja jobban megérteni.

Érdekelné-e még, ami az országban, a világban, az irodalomban, a szerkesztőségben, az emberi kapcsolatokban itt és most van? Mit csinálna? Egy biztos. Ha a testi bajok nem korlátoznák végzetesen, írna. A legmagasabb szinten, a vers szintjén reagálna arra, amit megél, ami történik. S ahogy nagy költőhöz méltó, talán éppen a zölden tomboló kertről, a mindennap ugyanakkor megszólaló hajnali rigóról, a kiszámíthatatlan, de csodálatos nőkről, tehát az életről és a halálról szólna a vers. Akkor is, ha nyilvánvaló, hogy képtelenség az egész, s még az is nehezen érthető, ami a szabadság és a nép boldogítása címén folyik.

Azt írtam, hogy nagy költőhöz méltó. Nagy költő? Ez is mit jelent? Annyi mindenkire mondta csak a legutóbbi ötven évben is csalafinta hatalom, erőszakos brancs, baráti önigazolás, sznob lelkendezés, ártatlan olvasói szükséglet, hogy ember legyen a talpán, aki részrehajlás nélkül meg tudná mondani s aki ítélkezni mer. Az lenne a jó, ha mindenki önmaga képes lenne eldönteni, méghozzá úgy, hogy az összes költőt ismerné. S persze a végeredményét nem erőltetné rá másokra, nem menne bele a politika csapdájába. Ötven év? Száz év? Mennyi idő kell a halál után ahhoz, hogy vitathatatlanul eldőljön valakiről, hogy nagy költő, nagy író? El lehet-e igazodni az egyre nehezebben áttekinthető rengetegben, a különféle érdekek aljnövényzete között?

„Ötven év múlva nem emlékszik ránk senki" – szokta mondani keserű pillanatokban, de minden sorát az örökkévalóságnak szánta. Reménykedett, hogy talán lesz valaki, ha más nem, „egy költő", aki „mondjuk, pár ezred bércein túl" éppoly „fázékony árvaságban" „ül vaksi ablakánál / a város oldalában", mint ahogy ő most, s miképpen ő az ötszáz éve született Janus Pannoniusra, a majdani poéta őrá emlékezik majd, s „öt századévnyi bérc két szél-távolából" kettejüket „összegondolja". Akik közelről ismertük, ismerjük költői-műfordítói-szerkesztői életművét, mi a kortárs költészet legnagyobbjai között látjuk, hosszú távon is a nagyok között. Az irodalmi közvélemény, a „szakma", s a díjosztó hatalom is így látta, még ha a hangadó kritikusok és irodalomtörténészek el-elnéztek is a feje felett, még ha nem is volt divatos költő sohasem. Ebben szerepet játszhatott, hogy egész életében vidéki szülővárosában, Pécsett élt és alkotott, messze az országos irodalmi csatamezőktől, de a döntő a természete, a személyisége lehetett. Nem szeretett szerepelni, utálta a helyezkedést, a kuncsorgást, a megalázkodást. Úgy vélte, a csata a papír előtt, szemben a nagy fehér semmivel dől el, az adminisztrációtól, a kereskedéstől, az irodalmi adok-veszektől idegenkedett.

Pesti szerkesztőségekben személyesen néhányszor ha járt, könyvei kiadójánál, a Magvetőben sohasem. Persze a fiatalokat biztatta, küldte: „Menjetek, ismerkedjetek, mutassátok magatokat." A nyomaték kedvéért elmesélte, hogy egy antológiába úgy került bele, hogy valami miatt Pestre kényszerülvén, előzetes bejelentkezés nélkül fölment az egyik kiadóba, egy ismerős szerkesztőhöz. Kopogott, benyitott, s amikor az illető meglátta, fölkiáltott: „Na és a Csorba Győző! – Írd föl!" – szólt oda a mellette ülő ismeretlennek, akivel a tervezett antológia szerzőinek névsorát állították össze éppen. „Ha én akkor nem lépek be oda, véletlenül se vettek volna bele abba a könyvbe."

Mégis, miért nem költözött fel Budapestre sohasem? Miért lett számára Pécs „A VÁROS mindörökre"? Talán azért, mert amikor 1938-ban, 22 évesen, magántanítói keresetéből a saját költségén megjelentette első verseskönyvét, a *Mozdulatlanság*ot, Pécsett szokatlan szellemi pezsgés volt? Az Erzsébet Tudományegyetem, ahol 1939-ben államtudományi diplomát és doktorátust szerez, tanárai és diákjai aktív jelenléte által a város szerves része. Pécs és Baranya megye vezetői arról álmodoznak, hogy Pécs lesz a magyar Athén. Az 1931-ben alakult Janus Pannonius Társaság a virágkorát éli. Egymást érik a sikeres felolvasóestek, országos hírű, budapesti írók, tudósok részvételével. A társaság könyvsorozata a tizenvalahányadik köteténél tart, irodalmi folyóirat megjelentetésére készülődnek. Kiadták Weöres Sándor első köteteit, ki fogják adni az övéit is... Talán azért, mert nagy szegénységben nevelkedett, s középiskolai és egyetemi évei alatt úgyszólván maga tartotta el magát akképpen, hogy jómódú családok lusta és buta gyerekeit instruálta, s hogy diplomadolgozatokat írt pénzért, megrendelésre, tehát jól ismerte a létbizonytalanságot?... Talán azért, mert testi hibával, fél kézzel született, a jobb keze helyén csak a jobb felső karjának a csonkjával, s emiatt kiszolgáltatottabb, sérülékenyebb volt másoknál, s hiába edzette, képezte erősebbé, ügyesebbé, találékonyabbá magát, voltak dolgok, amelyeket csak sokszoros erőfeszítéssel vagy úgy sem volt képes elvégezni? Mert segítségre szorult akkor is, ha például a vonatra csomaggal (csomagokkal) kellett felszállnia?... Mert biztonságban akarta érezni magát akkor is, ha verset ír?...

Verset kellene írni róla. Újat. Verseket. A versbe, a szavak közötti és mögötti végtelenbe, a képek, az asszociációk keltette hiányba vagy teljességbe az is belepréselhető, amiről szólni nem lehet. S aki igazán meg akarja ismerni, meg akarja szeretni, az olvasgassa, olvassa el a verseit! Közhely, persze, ez is. Menekülés. Duma, ahogy ő mondaná. Bár ha valakitől búcsúzott, s ha valakire emlékezett, ő is verset írt inkább.

Apa-sirató, ez a Várkonyi Nándor halálakor írt versének a címe. „Most én másodszor vesztettem apát", jajdul föl ötvenkilenc évesen, amikor jóval az édesapja korai halála után a szellemi apát is elveszti. Őt, aki talán-talán a legfőbb Pécsett marasztalója volt. Nem rábeszéléssel, hanem a figyelmével, a szeretetével, a példájával, a lehetőséggel. A levegővel, amit maga körül teremtett. Várkonyi, az irodalomtörténész, a könyvtáros, az egyetemi magántanár akkora tekintély a fiatalok szemében a harmincas évek végén, hogy Csorba Győző be sem mer kopogtatni hozzá, úgy küldi el neki az első könyvét. Ezt követően aztán Várkonyi szólítja meg a könyvtárban, s hívja be a szobájába. „Lehet, hogy ő engem ott a karomról megismert..." – meséli évtizedekkel később életrajzi interjúkötetében

Csuhai Istvánnak. A teljesen süket, az első világháború végén betegségben hallását vesztett Várkonyi, akinek le kell írni, ha mondani akarnak neki valamit, Csorba szavait a szájáról olvassa le. Közli vele, hogy tetszenek neki a versei, szeretné látni majd az újabbakat is. Így történt. S „halomra dőlt bennem a korcs rend / s az új romok között vezetni kezdett" – emlékezik a búcsúversben.

Egy híján ötvenéves volt, amikor személyesen megismertem, azazhogy: amikor először hosszabban elbeszélgetett velem. Én a harmincadik évemben jártam, s alighogy Pécsre költöztem, el akartam futni innen. Nem Budapestre, ami számára talán elfogadható, érthető lett volna, hanem vissza oda, ahol addig éltem, ahonnan jöttem, Belső-Somogyba, a szülőföldemre. Megrettenve a várostól, a kilátástalanságtól, menekülni, elbujdosni, meghalni készültem, s búcsúzni mentem el hozzá. Higgadt és bölcs volt, s bizonyára nem tartott fél napig, de én úgy emlékszem rá, hogy az egész délelőttöt végigbeszélgettük. Minden lehetséges érvet felsorakoztatott amellett, hogy itt maradjak. „Ha téged kielégít, hogy a Juli néninek és a Jani bácsinak tetszenek majd a verseid, akkor csak menj..." – erre, effélére határozottan emlékszem. De hát éppen azért iszkoltam el Nagyatádról, mert nyomasztott ez a perspektíva, írók közé, eleven irodalmi közegbe vágytam. Meggyőzött, maradtam.

Úgy éreztem, hogy ettől kezdve fokozottan figyel rám, s bevallom, ettől kezdve ismerkedtem meg a költészetével. Ekkor kezdődött, hogy aztán mindig megmutattam neki az újabb verseimet, s hogy hallgattam rá, tanultam tőle. Évek kellettek, hogy megkapaszkodjam Pécsett, s még több évek, hogy megtaláljam a költőt, aki a vele való találkozások, a magányos erőfeszítések és minden egyebek után egyszer csak ott állt bennem. Ha akkor, 1965-ben visszamegyek Somogyba, minden másképpen történik. Tíz-tizenöt év is eltelt aztán, amikor kapcsolatunk barátság volt már, sőt talán annál is több. Úgy tudott örülni minden eredményemnek, mintha a melléje erősödött testvére volnék, úgy várta és hallgatta a véleményemet a saját dolgairól, mintha nekem írta volna őket.

1995 áprilisában, amikor a végzetes szélütés után az ágyhoz volt szegezve már, megkért, megkértek Margitkával, hogy állítsam össze, szerkesszem kötetté az utolsó könyve óta írt verseit, s hogy beszéljek Csordás Gáborral, a Jelenkor Kiadó igazgatójával, kiadná-e. Margitka átadott egy dossziét, beszéltem Csordással, munkához láttam. A versek szinte önmaguktól rendeződtek egymás mellé, követve a korábbi kötetek tematikai csoportosítását, négy ciklusba raktam őket. „Legyél szigorú" – mondta Győző, de csak néhány verset tettem félre. Volt tizenöt-húsz, ami nem jelent még meg, s olyan is, amelyiken valószínűleg dolgozott volna még, címe sem volt, némelyiken kézírásos javítások. Kiválogattam közülük, amiket késznek éreztem, címeket javasoltam, legépeltem őket, s a kötet-kéziratot, elmagyarázva, hogy mit miért tettem, elejétől végéig fölolvastam neki. Ekkor még, május első napjaiban érdemben együttműködött, önkritikus volt, aggódott, bizonygatnom kellett, hogy a versek jók, hogy a kötet hozzá méltó lesz. Örültem, hogy az összeállítás-szerkesztés, a cikluscímek, a ciklusok rendje tetszik neki, hogy jóváhagyja, amit csináltam. A javasolt kötetcímek közül a *Csikorgó*t választotta, annak a versnek a címét, amelyiket torokszorító helyzetjelentése miatt a könyv legelejére raktam.

A kiadónál volt már a kézirat, amikor egyszer késő este Margitka fölhívott,

hogy van még egy dosszié, nagyobb részben a korábbi kötetekből kihagyott versekkel, de szeretnék, ha ezek is belekerülnének a készülő könyvbe. Majdnem annyi vers, mint az előző dossziéban. Némelyik negyvenéves, de a többség az utóbbi évtizedekben íródott, bár dátum csak néhányon volt. Visszakértem, s újraszerkesztettem a könyvet. Az újabb anyagból több vers is a már meglévő ciklusokba kívánkozott, onnan meg néhány az ekkor kreált ötödikbe. Ennek az egyik újabb vers címét, a *Szekrényfiók*ot választottam címéül, de nem teljesen fedi a valóságot, mert a ciklus nem azonos azokkal az összeállításokkal, amelyeket a költők halála után, „Kötetekből kihagyott versek" vagy „Hátrahagyott versek" címen szoktak közreadni. Bíztam benne, hogy Csorba Győző élni fog még, amikor ez a könyve megjelenik. Ám júliusban, amikor a csaknem duplájára nőtt kéziratot megmutattam neki, már alig-alig szólt hozzá, sírt, sírással küszködve mondta, hogy jó lesz, csináljam csak. Aztán a levonatot látta még. „Szép, elegáns betűk... Köszönöm..." – suttogta. Szeptemberben, egy hónappal a könyv megjelenése előtt ment el.

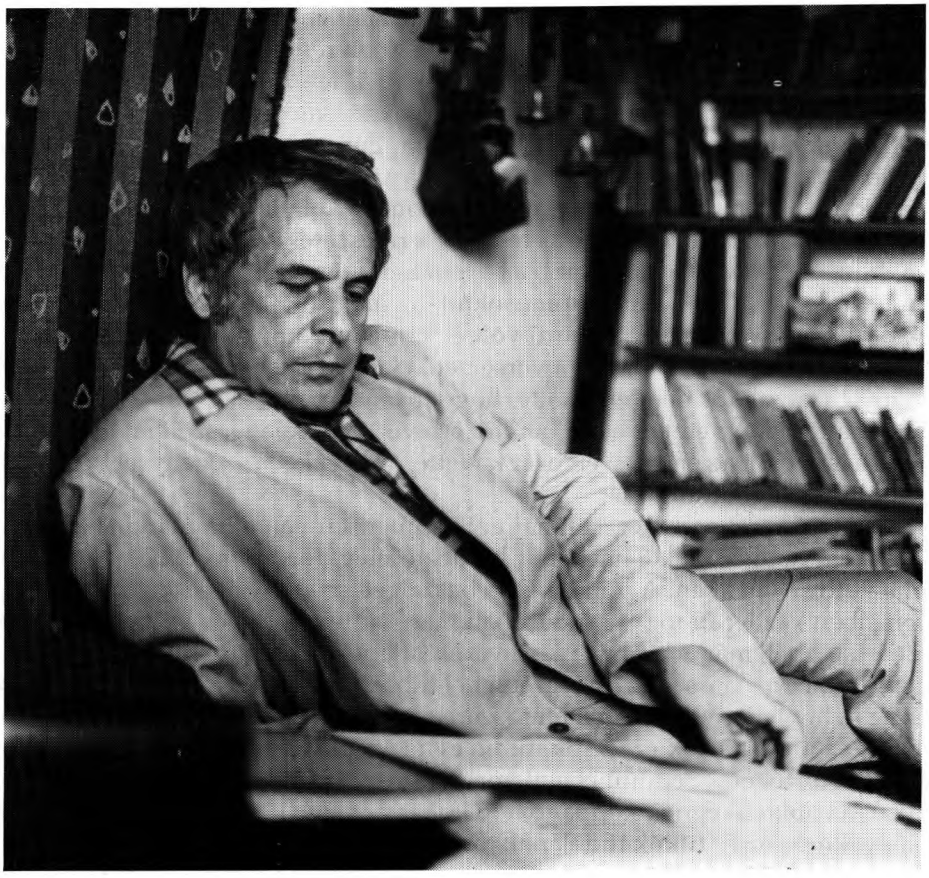
Egy éve már. Azóta Pákolitz is meghalt. Hallama még 1991-ben. Egyedül maradtam a valahai csapatból, aki több-kevesebb rendszerességgel be-benézek a szerkesztőségbe, ahol egy új (szerencsésebb?) helyzetben egy új (szerencsésebb?) nemzedék csinálja már a *Jelenkor*t, igyekszik megcsinálni a maga életművét. Nem találom a helyem. Méltatlankodom. Ennyi volna? Viselkednem kellene. Illene... Csorba Győző nem szerette, ha valaki viselkedik. „Ne jöjjön ide, mert akkor nekem is viselkednem kell" mondta valakiről, aki a betegágyánál meg akarta látogatni. A természeteset, a természetességet szerette. Tartás, az igen, készenlét, az igen, de inkább a három lépés távolság, mint a szerepjátszás. Félt a színészkedőktől, az alattomosoktól, az akarnokoktól, a váratlanul támadóktól, a provokátoroktól. Szigorú volt és kemény. Kíméletlen, pontos. Elsősorban önmagával szemben. Mint a verseiben. Ha valakiben észrevette a jót, a szépet, az igazat, akkor nem érdekelte, hogy mások, más szempontok alapján mit mondanak róla. Az ember és ember közötti viszonyokban a szellem legmagasába jutva is azokat az erkölcsi elveket követte, amelyeket a szegénységben, a gyerekkorában megtanult.

„Abszurdum, hogy meg kell halni. Szerinted mi van a halál után? Mi lesz a lélekkel?" – hányszor, de hányszor kérdezte meg, fordította ebbe az irányba a szót az utolsó években. A mindennapi beszélgetésben, tehát azon kívül is, hogy a verseiben kezdettől fogva s ekkoriban már szinte mindig ez volt a téma. Viaskodott Istennel, már „én se vagyok gyerek" alapon szeretett volna elbeszélgetni vele. Vitatkozni: „lássa be, hogy ő is lehet hibás, ha / belőlem dudva nő". Mi ez a hatvan, hetven, nyolcvan év, amit szerencsés esetben az ember megél, megélhet? Mi ez ahhoz a sok ezer, sok millió évhez képest, ami az emberiség, a földi élet ideje, története? Semmi! Hát akkor? „Miért vagyunk a világon?" A füveket, a fákat, az ablaküvegnek koppanó bogarakat figyelte, kérdezgette. Egyenrangú élőlényeknek, nagy titkok tudójának tartotta őket.

A szerkesztőségi ülések végeztével valaha szinte mindig együtt távoztunk. Elkísértem a Barbakánig, a Kodály utcai kereszteződésig, sokszor a Damjanich utcai ház kapujáig. Folytattuk, ami abbamaradt, előhoztuk, amit mások előtt nem akartunk, családi ügyekről, semmiségekről beszélgettünk. Egy ilyen alka-

lommal a Janus Pannonius utcában megmutatta azt a helyet, a járdaszegélynek azt a részét, ahová egyszer vasárnap délben Weöres Sándorral leültek, s hangos, kihívó megjegyzésekkel illették a székesegyházból, a miséről hazafelé sétáló fiatal nőket. Nyár volt, a negyvenes évek eleje, ők a *Sorsunk* legfiatalabb szerkesztői. „Sanyiban volt némi ital, szokás szerint. Talán bennem is. Bolondoztunk..."

Ha mostanában, valahol fenn, az égi dohányzóasztal körül össze-összeülnek a valahai pécsi szerkesztők, Várkonyi Nándor, Lovász Pál, Weöres Sándor, Bárdosi Németh János, Szántó Tibor, Galsai Pongrác, Szederkényi Ervin, Hallama Erzsébet, Pákolitz István és mások, s persze Csorba Győző, akinek a hívó szavára mindig mindenki eljön, akkor már bizonyára nem a kéziratokról s a megfejthetetlen emberi kérdésekről tűnődnek, társalognak, hanem az effélékről, a régi vasárnapokról, a napfényes lányokról, asszonyokról, a felejthetetlen ifjúkori emlékekről folyik a szó.

Csorba Győző otthonában 1974-ben. A kép hátterében a nevezetes csengőgyűjtemény egy része

TAKÁTS GYULA

Szavak, levelek Csorba Győző emlékére

Elszállt szavak, elröppent hangulatok és mozdulatok képei között úgy érzem, a levelekben és versekben leírt mondatok a legemlékidézőbbek és jellemzőbbek arról, aki azokat leírta. Egyben azt is erősítik, aki tollat fog a szellemi és fizikai valóság szólítására. Így vagyok Csorba Győző életéből azzal a több mint ötven évvel is, amelyről egy őszinte barátság érzéseivel szólhatok. Attól, amikor e sorokkal kezdte 1941 januárjában a levelét: „Ha nem zavarlak, néha fölkereslek soraimmal, remélem, még emlékszel rám, a *Halál versei* fordítójára."

E sorokkal indult és nőtt az a barátság, amely az ő tetteivel és leveleivel biztat idézni emlékét; e sorai és barátságunk évei a magam jobb megismeréséhez is elvezettek. Ő szólít, és úgy, hogy mindből az ő esztétikai és világszemléleti magáról, érzéseiről vall. Így idézem, amit olvasok, leveleit és azokat az emlékeket, amelyek fölvillannak e világi bolyongásunk éveiből. Fizikai valóságában Pécs és Róma, szélesebben Pannónia és Itália limesei között. Szellemében kicsit Janus Pannonius, Várkonyi–Weöres és Fülep–Csontváry, azaz Sziriat és Taormina oszlopai, tájai között. E szellemi és gyalogtúrák élményei és látványai és távlatai ide fénylenek abból az öt hónapból is, amikor naponta együtt bolyongva tanítottak és válaszokra szólítottak Róma, Firenze, Velence vagy Szicília kövei. – Hány gyalogkilométer lenne is? – Ha csak naponta 1947–48 októberétől márciusig 5–8 kilométert veszek – de mennyivel több volt, mert ifjak és nagyon kíváncsiak voltunk –, akkor együtt vitatkozva és nézve és tanulva, akkor testvérek között is legkevesebb 1200 kilométert barangoltunk együtt. Ez és így annak a barátságnak volt a fundamentuma, amelyről hazautazása után így írt a Rómában rekedt barátnak 1948. március 13-án: „Pár napja vagyok itthon, s oly valószínűtlennek érzem a mát és a tegnapot. Azt, hogy Rómában voltam, s azt, hogy most meg Pécsen járok. Nagyon-nagyon használd ki utolsó napjaidat, innen látom csak igazán, milyen csodálatos városban éltem öt hónapig."

Ez volt, azaz Róma, a mi peripatetikus iskolánk! A való remekeivel szemléltető világ.

Kedvelt sétáló- és meditálóhelyünk volt a Pannóniát idéző Marcus Aurelius szobrával ékes Capitolium és az Aracoeli, a pálmás kertek és templomok emlékeivel a Piazza del Popolo, a S. Stefano Rotondo és a Pinción a Villa Borghese kertje és a Gianicolo hegye. A vatikáni múzeumokba névre szóló éves belépőjegyünk volt. Ma is őrzöm. Ezt a történelmet és szellemi világot színezte az a naponta érintkező baráti társaság is, amelynek tagjai voltak Kardos Tibor és Gitta, Takács Jenő és Éva, Ferenczy Béni Erzsikével, Paolo Santarcangeli, Folco Tempestiék, Weöres és Károlyi Amy, Tóth László, Nemes Nagy Ágnes és Lengyel

Pécs, 76. nov. 13.

Kedves Gyula,

köszönöm versed nagyon-nagyon kedves meglepetésként, örömmel olvastam el először végig s gondosan. Megkeresésemet tartogattam magamnak az éjen fogyásért-vágyat.

Külön örömmel köszönöm, hogy élményemmel azt a valamit idézted föl, amit – nem utolsó sorban azért, mert Veled történhetett — talán a legszebb, legszándékabb volt mindmáig.

Versedben minden lényeges benne van történésében, hangulatában, gondolatában egyaránt. Gondolatok, hogy milyen furcsán meg tudtál őrizni mindent. (Bár a buzeráns barátnak utóbb Te tetszettél, s a San Pietro kupolájába nem vitetted fölcsalnod.)

Nekünk nagy műhelytalálkozónk, akkor szemlélem is megidéztél a versből.

Szeretettel köszönt, szerető barátod:

Kőrösi

A Takáts Gyulának írt levélbe foglalt köszönetmondás a Csorba Győző hatvanadik születésnapját ünneplő, 1976. novemberi Jelenkor-számban megjelent *Emlékek, köszöntőbe, Csorba Győzőnek* című Takáts-versre vonatkozik. A vers több helyen az 1947-48-as közös római időszak emlékeit eleveníti fel. A levél harmadik bekezdésének zárójeles megjegyzése a vers második, illetve nyolcadik szakaszának egy-egy részletére utal („És Assissiben, a nem éppen szent, / a buzeráns barát szeme / megakadt rajtad... Emlékszel-e?..."; „És újra Róma, ahol fölcsaltalak / a San Pietro kupolába..."). Érdemes megjegyezni, hogy Csorba Győző *Csikorgó* című kötetében a *Most kél kedvem* című vers egy részlete mintha éppen erre a két epizódra és a „kivel történt meg?" több évtizedes baráti vitájára mutatna a maga sűrítő-átváltoztató eszközeivel: „...mit jelent / aztán az a stralsundi lány / ki pár reggel maga után / csalt vagy a siracusai / múzeumőr a bősz buzi / ki mindenáron / meg kívánta mászni barátom...". – A *Most kél kedvem* nagy valószínűséggel a nyolcvanas évek első feléből való. – *A szerk.*

Balázs, Klaniczay, Pilinszky és Toldalagi Pál. A festők közül Hantai Simont, Zugor Sándort és Böhm Poldit említeném.

Ilyen környezettel és élményvilággal gazdagodva folytatódott barátságunk Csorba Győzővel a pécsi szerkesztőségek, a *Sorsunk*, a *Dunántúl* és a *Jelenkor* leveleivel, valamint a pécsi várfal, majd a Damjanich utca 17. alól érkezőkkel 1995-ig.

A római, később pécsi és somogyi beszélgetések és a szép és jellegzetes betűkkel leírt gazdag mondatok szóltak, közöltek életéről, üzentek nekem és rólam és írásaimról is.

A nehezen induló és lassan újra „befogadó" éveimből Csorba Győzőtől mint szerkesztőtől sok levelem van. Egyikben sem feledkezett meg hosszú hallgatásomról és verseimről. 1953 novemberében írja: „...ismét írok és zaklatlak. Megint a régi ügyben. Szeretném, ha néhány verset küldenél a *Dunántúl*nak. Semmi kikötés, kívánalom nincs, hiszen tudod, hogy az új kormányprogram stb. Arra kérlek, válogass néhány szép verset, nyilván sok van a fiókodban, és add fel őket címemre. A múlt havi *Csillag*ban olvastam egyik versedet, gondolom, ha nekik küldtél, tőlünk sem tagadod meg Magadat... Ha másképp döntesz, akkor is kérlek, légy szíves erről néhány sorban értesíteni, hogy ne várjak hiába."

Szűkebb szellemi körünk barátságának és gondolkodása mélyítésének jeleként 1955. március 15-én ezt írta: „W. Sanyi verseit majd elküldöm. Most Várkonyinál vannak, ő olvassa őket. Különben nagyon szomorú vagyok, nyilván tudod, hogy miért..." Utal a politikai, írószövetségi eseményekre. Máskor táviratban kéri, „ha kedden jössz, a jelzett kéziratokat okvetlenül hozd magaddal". Ritka szerkesztői gond és figyelem és egyben kritika is az 1956-os levelek sora. 1956-ban sok levelet írt. Május 12-én ezt írja: „Örülök, hogy kötetem tetszett, nekem rosszabb a véleményem róla. Jobb szerettem volna rövidebb verseimmel kijönni, sajnos, akkor még zord volt az éghajlat... Sanyi (kéziratos!) kötetét itt mellékelem, légy szíves, olvasd el hamar és küldd vissza, mert – azt hiszem – Sanyi kérni fogja... Hidd el, Gyulám, nagyon sokat kínlódom a szerkesztéssel. Ugyanis annyi mindenféle igényt, követelményt figyelembe kell venni, hogy csak nehezen sikerül a nívót biztosítani. Köteteid várjuk, a *Vízitükör*ről az a hír járja, hogy igen szép könyv lesz... Tavasz van, gyere. Ölellek, Győző." (Kötetemet a Dunántúli Magvető gondozta.) 1956. augusztus 16-án ezt írja: „...most semmi másról nem írok, csak a magam ügyéről. Kérni szeretnék valamit Tőled. Szántó Tibor ügyes és áldozatos manőverezéseinek hála, úgy látszik, mégis sikerül megbízást kapnom a *Faust* fordítására. Híreim szerint azonban a fordítás minőségére nézve véleményt kér a Magvető egy előttem ismeretlen Gáspár nevű valakitől és Vas Istvántól. Nos, tudom, hogy Te Vas Istvánnal jó barátságban vagy. S tudom azt is, hogy egy-egy esztétikai ítéletet is mennyire befolyásolhat az érzelmi hozzáállás. Megkérnélek ezért, légy szíves, írj Vas Istvánnak néhány sort, hogy kezelje jóindulattal a kérdést. Nem azt kérem, hogy hallgassa el az esetleges hibákat, sem azt, hogy érdemtelenül dicsérjen, csupán megértést és szeretetet munkám iránt... Kérlek tehát, eressz neki egy levelet, s a tőled megszokott diplomáciai tapintattal hajlítsd hozzám a kritikus szívét." Kérése teljesült és fordításirodalmunk gazdagodott.

Csorba Győző emberi arcához nemcsak ezek a keményen tiszta vonások, de

a kitűnő humor is hozzátartozott. Jó példája ez a levél: „Írtál-e Pestre a Janus-ügyben? Mert mondanom sem kell, a brigantiknak még mindig nem jutott eszükbe, hogy jön a karácsony és minden tisztességes családapának szüksége van a pénzre. De most már én is türelmem fogytán vagyok, és ha sürgősen nem cselekszenek, az ENSZ-hez fordulok, végre is miért lettünk a tagja." 1955. december 15.

1956. május 6-i keltezéssel írja: „Örvendek, hogy új köteteden dolgozol, ez nyilván élvezetesebb foglalkozás, mint *Faust*ot fordítani... az idő múlik, s a sorok alig gyarapodnak." – 1956. szeptember 2-án: „Sajnálom, hogy nem sikerült havilappá válnunk, teljes csőd fenyeget. Én már igen erősen foglalkozom a visszavonulás gondolatával. Régi barátaim egyre-másra sértődnek meg, s idegenednek el tőlem. S igen-igen erős a dunántúli városok fél- vagy negyedtehetségeinek hovatovább lázadássá fajuló nyomása. Nem embernek való munka e szerkesztés!"

A *Faust*-fordítás és Goethe szólítja és viszi ki ebből az egyre zaklatóbb hazai politikai és egyre lüktetőbb erejű magyar irodalmi légkörből. Újra az 1956. szeptember 2-án kelt *Dunántúl* fejléces leveléből idézem: „Örülök, hogy verseim tetszettek... A *Faust*-tal megvagyok hetven százalékban. Határidőre mégsem tudom befejezni, mert szeptember végén az Írószövetség pénzén hathetes kelet-németországi tanulmányútra megyek... Sokszor gondolok arra, milyen jó lenne megint együtt lennünk, hiszen komoly tapasztalatokat szereztünk a vándorlásban. De hát mit tegyek? Önállósítanom kell magamat."

Weimarban a Hotel Internationalban értesül 1956. október 23-áról. A Goethe kerti házát ábrázoló képes levelezőlapon október 24-i keltezéssel ezt írja: „Kedves Gyulám, hát ezt is megadta az Isten! Itt vagyok Weimarban. Azért jobb volt, amikor kettesben jártuk Itáliát. Így magányosan elég nehéz. Hogy vagy különben? November 8-án megyek haza, utána, remélem, találkozunk majd. Ölellek, Győző."

A levelek és az emlékek sorát forgatom meghatottan. Szinte halála napjáig izent.

Minden megjelent könyvünket megküldtük egymásnak. Így Győző a tőle megszokott baráti és szerkesztői alapossággal és szeretettel értesített véleményéről. Közülük nem egy igen tömör, őrá és egyben írásaimra, verseimre is jellemző irodalmi és kritikai jegyzet. Szó szerinti közlésük külön dolgozat is lehetne, mert jellemzőek irodalmi életünkre, és sokban közös esztétikai, irodalompolitikai nézeteinkre. Jellemző arra és azokra, akik a magány távlatával érdekszövetségek nélkül teremtettek és alkotnak művet, mint Csorba Győző is ebben a hasznosan vajúdó irodalmi világunkban.

MAKAY IDA

Találkozásaim Csorba Győzővel

1951 őszén találkoztam vele először. A Pécsi Pedagógiai Főiskolán. Versekről adott elő a magyar szakos tanárjelölteknek. Akkor láttam először élő költőt. Meg voltam illetődve, különösen miután már ismertem *A híd panaszát* és a *Szabadulást*.

Testi valójában is szuggesztív jelenség volt. Nagy, sötét, mély tüzű szempár, nemes metszésű, a szellem erejét sugárzó vonások. Villogó fehér ingben, csokornyakkendővel jelent meg előadásain.

A verstan keretében – ürügyén? – irodalomtörténetet és esztétikát is adott elő Janus Pannoniustól Adyig, Balassitól a Nyugatosokig. Akkor, ott értettem meg a verslábak, az ütem, a verselés törvényeit.

Verskísérleteimet addig főiskolai tanáraimnak, Kolta Ferencnek és az Ady igézetében élő könyvtárigazgatónak, Cserdy Ferencnek vittem el bírálatra. – Már fél éve tartottak – ahogy mondani szokás – a reveláció erejével ható Csorba-órák, amikor nekiveselkedtem, hogy Csorba Győző perdöntő véleményét kikérjem.

Akkor már biztosan tudtam, az Ő ítélete érvényes versügyben. Kézzel írt, meglehetősen kusza, összevissza javított füzetemet idegesen, kissé zavartan, mégis elvittem '52 áprilisában hozzá, a Megyei Könyvtárba, amelynek igazgatóhelyettese volt.

A füzetet átvette, és közölte, értesít majd az eredményről. Idegtépő két hét következett. Aztán rövid értesítés: április 17-én, vitaest keretében Csorba bemutat a Doktor Sándor Kultúrházban. Egész nap nem tudtam semmire figyelni, se olvasni, se jegyzetelni, le-föl róttam az utat a Sétatéren egyedül. – Este lett, és körülbelül másfél órában a hallgatóság elé tárta a költő – mint mondta – egy félig-meddig kamaszlány íráskísérleteit.

Kemény kritikával kezdte: ez dagályos, ez közhelyes, ez túlpoentírozott, ez utánérzés, itt ritmushibák etc. – Aztán rátért azokra, amelyek ígéretesnek bizonyultak. Ahogy emlékszem, regisztráló jellegűek voltak; Ady, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Kosztolányi, Homérosz, Horatius, Shakespeare, Molière címeket viselők. És szonett formában. A tipikus hályogkovács-eset.

Az est végén kimondott három szót, amelyet én fölavatásnak éreztem akkor: *Tehetséges. Feladata: egyszerűsödni.*

Megtörtént hát a tűzkeresztség.

A Szántó Tibor-féle *Dunántúl* el is fogadott tőlem akkor egy *Pünkösd* című verset. (Szintén szonett volt.) Aztán elkallódott, elmerült valahogy. A szerkesztés útjai... Ki tudja?

Éveken át igyekeztem Csorba Győző imperativusának eleget tenni. 1958

őszén újra elküldtem hozzá vagy harminc versemet. Újra felkerestem a könyvtárban. Komolyan, vizsgáztató tekintettel nézett rám: „Nézze, ezek a versek nem rosszak. Nem *fűzfaversek*. De azt sem mondom még, hogy jók, mert esetleg túl sokat gondol róluk. Ez asszonylíra. Nem minősítés, megállapítás. Elizabeth Browning, Luis Labé, Petrőczi Kata Szidónia versei is ebbe a kategóriába tartoznak. A maga verseiből még nem derül ki, vajon nem folytathatatlan zsákutca-e, vagy tovább tud-e jutni. Ez már egészen a maga tehetségétől és fegyelmezettségétől függ.

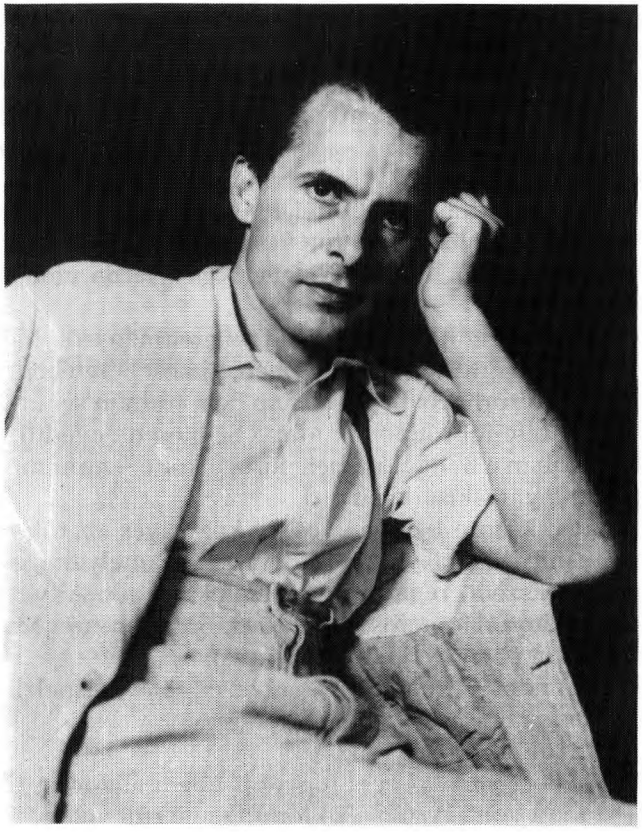
Egyébként verseit átadtam az októberben megindult új folyóiratnak, a *Jelenkor*nak."

1959 januárjában megkaptam a *Jelenkor*tól az első korrektúrát. Februárban, születésnapom közelében, megjelent első három versem. Akkor hittem el, hogy költő lehetek.

Most, hogy már „csak" verseiben van jelen (és egyre élesedő emlékemben), szeretném egy-egy versemet elvinni Hozzá.

Rám emelné nagy, sötét szemét, és bólintana.

Jó volna hinni, hogy társává fogad.

Fénykép az ötvenes évek első feléből

PÁLINKÁS GYÖRGY

Csorba Győző, a város, meg itten én, alább...

Tudod, ott a „papdomb" mellett az a sűrű deszkakerítés és mögötte az a sok kutya. Ha fölágaskodtam, be lehetett látni azon az olajszagú repedésen. Mondták, hogy kísérleteznek rajtuk, de ez még előbb volt, akkor még nem ismertelek. Nem tudtam, hogy a tiéd az a pirostetős ház ott balra, aminek csak a tetejét láttam azon a résen. Meg a Málomi utat is, később mondtad, hogy a te ablakodba is odalátszott, de akkor még ezt sem tudtam. Azt hittem, ahol beleveszik a látóhatárba, azon túl kezdődik a tenger. Mert már körülötte az a hatalmas repceföld is olyan volt, mint a tenger, csak sárga. És hogy semerre másfelé, csakis arrafelé lehetne jó. És hogy mindig a lemenő Nap fényében van *ez*.

Mígnem egyszer – akkorra már kicsit túlnőttem azt a repedést azon a palánkon – apám, kezemet fogva ereszkedik lefelé velem azon a meredek utcán, s te előttünk félúton. Emlékszem, naplemente volt, tudod, amikor szemünk sarkában onnan a püspöki palota tornya, mint „remegő fényoszlop", s akkor mondta nekem apám, hogy az ott Csorba Győző, a költő. Titokzatos súlya lehet e szónak, mert ezután a kaputok mellett elhaladva – akkoriban csak pár házzal laktunk arrébb –, úgy éreztem, valami különös dolog beavatottja vagyok, legalábbis a lejtő aljáig.

Aztán eltűnt a palánk is, pedig már nem kellett volna lábujjhegyre állnom, akár a tetején át is... de ezt a lábujjhegyet elmondom. Mesélted, – ekkor annyi idős lehettél, mint én *akkor* – egy lánnyal sétáltál a Nádor előtt – mily játékos kedvet ad Ámor, vagy Erósz –, s ágaskodva lépkedtél mellette, mivelhogy kissé magasabb volt. Hát bizony így jártam egyszer én is a Nádor előtt (ismerted őt), ami most úgy tűnik nékem, talán éppen *akkor*. S hogy együtt villant szemünk a veled töltött utolsó szilveszterünkön arra a karcsú, hosszú lányra, aki számodra is, számomra is az *akkorit* idézte.

Mint valami végtelenített tükörkép-sorozat, *tükör-tükröződés,* borzongató vonzása az emlékeknek. A legtávolabbi már szinte ponttá zsugorodik, de élességéből mégsem veszít, mert ez egy ilyen hely, ez a város. Máig tudom, elveszíteni nem tudja sosem, aki itt született.

S így tör rám minden, ami akkor, pedig hát most, mintha most... Tudod, úgy érzem, *megidéz,* ha fölkavarom az emlékeket, ezért is beszélhettem a nőkről inkább, mintha tudat alatt a város *nemét* keresné az ember, még ha tudja is, hogy nincs ilyen. De mégis mintha minden pillantás erre a városra az asszonyi öl képzetét idézné. Ezért is talán szűkszavúbb az emlékezés, ha róla beszélünk. És ami felbukkan, még ha leplezve is, mintha némi zavartságot rejtene.

Magabiztosnak szerettem volna tűnni én is, beszéltem palánkról, nőkről, ami

úgy történt valóban. De nem tudom elmondani utcáról-utcára a veled bejárt helyeket, például a Király utcában, ahol lefényképeztelek, vagy a könyvtárban együtt töltött hosszú éveket (én mondtam unokádnak, hogy... de mégsem árulhatom el), vagy ahogy törődtél a mi akkori pályánkkal, Csordással, Meliorisszal, Lajossal, velem – a *Fél korsó hiány*ból, látod, mi lett.

Városodban *„az ősz kirakta foltjait a tájra"* most is, valami folt kúszik ide elém a papírra, tudod, Győző bácsi.

Harcos Ottó, Weöres Sándor és Csorba Győző 1942 nyarán Pécsett, a Széchenyi téren

Egy Csorba-file

Amikor Csordás Gábor telefonált, hogy délután meghalt Csorba Győző, hosszan hallgattunk a telefonban. Megint elment egy közös apánk, ilyesmiket kellett és illett volna mondanunk, de a közhelyes mondatoknál jobb volt a közhelyes csönd, elég volt együtt gondolni ugyanazt. Hamar zavarba jöttünk ettől a csendtől, amit se megtörni, se – a pöszmögő telefonban – kitartani nem lehetett, és inkább letettük a kagylót. Ősz volt, este volt, ültem a számítógép képernyője előtt, nem zártam el, legalább világítson. És nyitottam egy üres file-t, egy rágondolás file-t gyertyaként s helyett.

Úgy ültem ott, mint akire „rátört" a hír, holott minden nap várható volt, hogy nem alázza tovább, hanem végre elköti róla a testét a halál, a halál, akiről Csorba Győző mindent tudott, minden titkot és gyengeséget, s aki mintha e tudás miatt, bosszúból gyötörte volna meg ilyen kegyetlenül. Hogy ez a tudás ráadásul költészet, s mint ilyen meg is marad. Hogy ebben a költészetben ott áll a halál pőrén, rajtakapva, legyőzni nem lehet, de leírni igen. S ez a lehetséges győzelem.

Próbáltam gyászt érezni, dehát a gyász az nem érzés, hanem állapot. Kifelé szerep, öröklött formák, kultúra és teátrum, kifelé kéreg, mely óvja s eltakarja a nem látványos és nem artikulált belsőt, mondjuk a lélek perisztaltikáját. A zavarom sem múlt el, és bámulva a képernyőt szégyenkezni kezdtem, hogy ez az „üres file" milyen teátrális. Épp olyan teátrális, mintha most sebesen írni kezdenék. Aminél csak az lenne teátrálisabb, ha nem kezdenék, csak állnék a sötét ablakban, stb. Végül pedig: mért ne legyek teátrális, kiterítenek úgyis.

Ezen most alighanem nevetne, hangtalanul, kajánul, ahogy szokott, látná, hogy már formálok és fogalmazok, nem bánná, nagyon tudta, hogyan működik ez a dolog, hogy a vér a papíron mindig művér, ha nem, akkor paca, de ettől még a mű vérre megy, s hogy megrendelés és megrendülés koránt sincs oly távol egymástól, mint hinni és elhitetni szeretnénk.

Jókor mondom ezt, gondoltam, illetve már írtam, és azt is írtam, hogy lelkifurdalásom támadt, homályos, mint a nyomában járó tartozás-érzés. Mindenkinek tartozunk a halála előtt, mindenkinek, aki elmenendő, észrevétlenül, sunyin gyűlik fel a tartozás, s ezt csomagoljuk aztán részvétbe, gyászba, az elmulasztott telefont, az elkésett levelet, a félbemaradt gesztust és simogatást, amit nem a szeretethiány, hanem a teatralitástól való félelem nem enged befejezni, a félelem a túlzástól, s a benne megbúvó üzenettől: mielőtt meghalsz, szeretném elmondani... Dehát tulajdonképpen mit is? Azt, amit Kosztolányinak mondtak közvetlenül a halála előtt: „nagyon szeretünk Téged"? – ami nem mond semmit, de aminél többet nem nagyon lehet mondani.

Három héttel korábban láttam utoljára, mindketten tudtuk, hogy ez az utolsó látogatás. Ültünk az ágya mellett Csuhai Istvánnal, halkan, alig érthetően, de

világosan beszélt. Hogy már csak a látszat szerint létezik. Hogy élőhalott. Hajdani beszélgetések visszfényeként és koreográfiája szerint elmondott egy történetet Weöresről, hogy Rómában, miközben kerülgette az autókat, pontosabban ugrált el előlük, azt mondta „a Sanyi", hogy „szeretem az autókat, mert nem tudom, melyik fog elgázolni". Szeretem a halált – ezt nem lehetett másképp érteni.

Aztán – van-e ennél képtelenebb dolog? – szóba jött a vízilabda. Nem a semmiből, ennek ott világos kontextusa, logikája volt. Hogy tudjuk-e, hány fokos vízben játszhatnak a vízilabdázók? Nem tudtuk. Megmondta. Huszonhárom, se több, se kevesebb. A csengős-harangos szobában ültünk, sütött a nap. Mindig valami nagyon különleges csengőt szerettem volna neki vinni, és nem vittem soha semmit, erre gondoltam ott, s hogy ez metafora is: a tartozásaim kiapadhatatlan forrásvidéke.

Látszott, hogy rettenetesen fáradt, nem tartóztatlak benneteket, mondta végül. Elbúcsúztunk egymástól, ahogy kell, ennek is ő diktálta a szabályait: igen, ez búcsú, ez forma, ez utolsó mondat, és ez komoly dolog, nem szabad elütni semmivel – mondták a túli arcban a hatalmas, élő szemei. „Nagyon szeretünk téged", a számon volt a mondat, ott billeg azóta is. Érezte, tudhatta és tudta, mégis ki kellett volna mondani.

Mindenekelőtt az eleven arcára emlékszem és az eleven kezére. Amikor e Csorba-file részeként valami bevezető-félét írtam utolsó kötetének bemutatójához, egy hónappal a temetés után, akkor áramszünet támadt, s mindama feljegyzés, töredék, amiből a feladatot elvégezni gondoltam, hozzáférhetetlenül bezárult a süket számítógépbe. Elkezdtem tehát kézzel írni, és akkor az ott valahogy elkezdett jólesni, az a kézművesség, mintha verset írna az ember. Aztán lett áram, s persze átgépeltem az egészet, főleg az olvashatóság végett, de a kéz, meg a „kézzel írni"-motívum, az megmaradt.

Hogy például Csorba Győző élete végéig kézzel írt. Tényleg, de ez, persze, metafora is. Hogy kézmeleg, hogy kézművesség, hogy tapintás. A telt, érzékletes anyagé, a nyelvé, a nyelv húsáé, azután a csontozaté, mindinkább a csontozaté, a szerkezeté. S azé, amit a kéz már nem ér el.

Ha ezt most rövidre zárom, azt kell mondanom, hogy akik figyeltünk rá, akiket figyelt, akik valamelyest a közelében lehettünk, mindenekelőtt ezt kaptuk tőle, a kéz írását, a kéz művességét, hogy mennyire fontos az a mesterség, ami ha van, ami ha *megvan*, teljesen lényegtelen.

Ebből a hatalmas öregkori költészetből nagyon is kihallani az öreg Arany lélegzetvételét, kiérezni keze írását, s ez nem valamiféle hasonlítgatás, méricskélés, annak semmi értelme, csak annyi, hogy mi fontos és mi nem, és hogy mit jelent valamit lazán és hajszálpontosan odatenni. Egy rímet, egy jelzőt, egy verszárlatot.

Szigorú, szikár, nagyon tiszta és nagyon természetes költészet ez. Egyre inkább azt hiszem, attól vált ilyen áttetszővé, és evidenssé, hogy nagyon sokat tudott a machéről, a csináltságról, arról, hogy ez a dolog úgy szentség, hogy kicsit mindig kurvaság is, maskarádé.

Meg attól, hogy tudta, mi a hosszútáv, s tudta, hogy milyennek nem érdemes lenni hosszú távon. Aztán már tudnia se kellett. Az viszont tudható volt, és félreérthetetlen volt, hogy ehhez az önkéntelenséghez, de mondjam úgy: nagysághoz egy élet minucióz munkája kell. A laza hajszálpontossághoz rettenetesen meg kell érni. Csorba Győző költészete olyan lett, mint az arca. Áttetsző és titokzatos. Valami, ami magától és akaratlanul is sugárzik. Rendeződhet ilyen-olyan

alakzatokba, mindig ugyanaz az arc. Sosem egyforma, csak ugyanaz. Változik a fénytől, ami ráesik, végső soron mégis független tőle.

Itt egy kicsit elismertségre, vagy ismertségre is gondolok. S arra, hogy az ne tévesszen meg senkit, hogy Csorbától nem volt hangos az úgynevezett irodalmi közvélemény. Hogy köteteit, utolsó köteteit sem ováció, csupán rendes, hétköznapi rábólintás fogadta. Merthogy ez a költészet inkább valamiféle használati tárgy volt, mintsem attrakció. Egyszerűen csak jó volt olvasni. Ahogy Aranyt. Vagy Mándyt.

Csupán hozta, rendre és rendszeresen hozta a formáját, ezt az egyre kivételesebb és egyre csupaszabb formát, és betöltött, segített betölteni valami ősi funkcióját a költészetnek, hogy tudniillik segít élni. Persze ne gondoljunk valami közvetlen vagy kézzelfogható segítségre, ennél ő jóval kajánabb, szkeptikusabb volt. Realistább.

Ritka kegyelem: nem abbamaradt, hanem befejezett életmű az övé. Befejezett, mert, azt hiszem, mindent elmondott a maga elmondhatatlanjairól, arról amit csak körülírni, körüljárni, közelíteni lehet, akkor is, ha megnevezzük, ha azt mondjuk rá, kert, vagy azt, hogy isten, vagy azt, hogy halál.

Az a költészet, amely ennyit tud a halálról, amelynek ilyen intenzív viszonya van a halállal, az igenis segít élni.

Hogy a személye, a szerepe vagy a műve fontosabb a számomra, máig nem tudom eldönteni. Nagy költő volt, a követhetetlen minták közül való, akik erősen hatnak, de nyomaik az utódokban közvetlenül alig mutathatók ki.

Persze, egyre inkább arra hajlok, hogy minden hatás közvetett hatás, hogy a szó klasszikus értelmében nincs és nem is lehet tanítványság. De az tény, hogy én a legtöbbet, tágan és szűken értve: a mesterséget attól a szellemiségtől tanultam, ami nélküle nem lett volna az, ami, attól a szellemiségtől, melyet kicsit pontatlanul jelenkorságnak nevezhetek. Így mester Csorba Győző, és így vagyok, vagyunk sokan a tanítványai. Meg úgy, hogy minden moccanásom, irodalmi gesztusom mögött ott van, ott volt, hogy mit szól, mit szólna ehhez. És azt hiszem, ez most már így is marad.

Munka közben az 1940-es évek elején

TÓTH KRISZTINA

Rókaveremben a rák

Csorba Győzőnek

Túl későn válaszoltam, túl későn mentem le, túl későn gondoltam ezt is itt, túl már mindenen, hiszen majdnem egy éve, hogy nem járok Pécsre többet. Igazából nincs többé dolgom ott, ha akad, nem szívesen megyek: nekem nemcsak a város, de már maga az oda vezető vonatút is valahogy egyet jelentett a Csorba Győzőéknél töltött délutánokkal, és most, hogy ez már nincs, az ismerős környezet hirtelen visszaváltozott véglegesen idegenné.

A pályaudvarról mindig gyalog sétáltam fel a Damjanich utcáig, virágot a Pizzéria mellett vettem a buszmegállóban: amikor legutoljára jártunk ott Pálinkás Gyurival, a bolt be volt csukva, virág nélkül érkeztünk. Akkor is, amikor legelőször Mezey Kati vitt el Győzőékhez, egy téli vasárnap, talán február volt. Minden üzletet zárva találtunk, utána meg csak tetézte a zavaromat a legelső elhibázott gesztus, az a hülye kéznyújtás, ami aztán végig nem hagyott megszólalni. Évekkel később történt, hogy egyik barátommal a *Hiány* című verset idéztük, „a fő mozdulat is maga, az imáé: nekem talány", akkor jutott eszünkbe, hogy talán innen jönnek a csöngettyűk is, az egyetlen hangszer, amit meg tudott szólaltatni. Lehet persze az egész véletlen, puszta szeszély is, nem tudom. Ahogy befordultam a Damjanich utcáról és a kis ösvényen leereszkedtem a házig, már a bejárati ajtó fölött is egy kolomp lógott. Lóg most is egyébként, minek folyton a múlt idő? Tett egyet a *Jelenkor* szerkesztőségében is az ajtó fölé, láttam tavaly, ott *van*. Tele volt velük a lakás: csengők, harangocskák mindenütt, szinte ellepték a szobát. Körben a polcokon, felakasztva az ajtó felett, még a gázkonvektoron is. Jó volt mindig mindet ugyanott és ugyanúgy találni; állandóságot, biztonságot sugalltak. Az embernek az volt az érzése, hogy *minden a helyén van*, ettől aztán valahogy az idő múlása sem tűnt fel – pedig nála minden e körül forgott: nagy, kerek óra volt a ház körül a kert, ez mutatta az évszakokat, az éveket. Bent a lakásban is: az óraketyegés állandó háttérzaja volt beszélgetéseinknek. Volt egy a belső szobában a falon, azt különösen szerette, a lányától kapta, betegsége alatt arra látott rá, azon nézte, hogy mennek a percek, *nagyon lassan*. A másik a nappaliban állt a telefon mellett, én meg azon néztem mindig, mikor kell indulni a vonathoz. Izgultak, le ne késsem, kaptam útravalónak gyümölcsöt, süteményt, egyszer rántott húst, Istenem. Szerette, ha az ember pontosan indul és pontosan érkezik, életszabálynak tűnt ez, hogy pontosnak kell lenni, ha már egyszer... Egyetlen olyan alkalom volt, hogy lekéstem a buszt és nem mentem, hiába vártak: akkor komolyan haragudott, mert ha várt valakit, egész nap nem tudott dolgozni; várva nem lehet, így vagyok ezzel én is. De még a pontosságról valamit: amikor kilencven novemberében leutaztam („Minthogy

november 15-e keddre esik, én bent leszek a megyei könyvtárban. Szeretném, ha ott keresne. Kivéve 10–12 óráig, mert akkor át szoktam menni a Jelenkorba."...), előre elküldtem neki néhány verset. Az egyiknél azt javasolta, hogy változtassak valamit a tördelésen, ez volt az egyetlen kifogása. Vittem megmutatni az új dolgokat, köztük volt az is, nem nyúltam hozzá. *Jól van, magában meg lehet bízni,* csak ennyit mondott. Meg hogy aki ilyenkor tényleg megváltoztatja, az neki gyanús, az nem biztos a dolgában, különben minek hallgatna másra. (Később kötetbe a vers úgy került bele, ahogyan ő akkor javasolta, mert – persze – igaza volt. Mégsem lehetett megbízni bennem.)

Benne meg lehetett. Minden szempontból. Pontosan válaszolt a levelekre, évekig kézírással, később, a nehezebb időszakokban már diktálva. Párizsba is ilyen írógéppel írt levél jött, biztatásul: „Levele meglepett. Mindent gondoltam, csak azt nem, hogy Párizsból jelentkezik. Azt viszont már régóta vártam, hogy valami életjelt ad magáról. Ha meggondolom, mit tett, csak helyeselni tudom döntését." Én pedig hálás voltam a helyeslésért, olyan kevés dologba lehetett akkor kapaszkodni. A szerelmemről pedig azt kérdezte egyszer, jellegzetes, átható tekintetével, kicsit félrebillentve a fejét, mert akkor már nehezére esett az ülés: *és mondja, rendes ember az?*

Nem könnyű annak lenni, ő sokszor volt „kutya rossz", ezt már az ágyon fekve mondta a belső szobában, lesoványodva és apróra zsugorodva. A kerti napóra őszt mutatott, ő nyilván sejtette, hogy annál sokkal *későbbre* jár. Nem nagyon akart enni. Margitka meg korholta, ki-be járt a konyhából, hozott be bort egy opálos, szép üvegben: még a házasságuk előtt kapta Győzőtől, mesélte. Amikor újra kiment, töltöttem, *áldja meg őt a Jóisten, hogy mennyit tűrt mellettem,* hallottam hirtelen a sírást, és egy másodpercig nem mertem odanézni. Margitka tényleg csodálatos, olyan, mint a mesebeli nagymamák, csupa angyali türelem és okos szeretet. Amíg beszélgetünk, behozza a süteményt, kimegy szőlőt kötözni, málnát szedni, epret szedni, mikor mit. Van egy nagyon élő emlékem: éppen indulni készülök, Győző kísér ki, merthogy mindig eljött velem a megállóig, megvárta velem a buszt. El akarok köszönni, Margitka eltűnt valahol a lejtős kert őserdejében. Ő meg utánaindul keresni, óvatosan ereszkedik lefelé: *Kicsike, hol vagy, kicsike, hát hova mehetett?* Málnáért, elcsomagolni.

Sejtem én, biztosan tudott ő *kutya rossz* is lenni, de én ezt az oldalát nem ismertem, nem is ismerhettem, hiszen amikor én először találkoztam vele, akkor már bölccsé öregedett ember volt, aki hihetetlen méltósággal és nem kevés öniróniával figyelte az idő múlását. Nagyon szerencsés arc volt az övé, én az évek előrehaladtával csak szépülni láttam: volt benne egyébként valami keserű, mármár kegyetlen vonás is, ami csak néha, egy-egy pillanatra tűnt elő, de ha gondolok rá, felrajzolódik ez is az emlékezetemben.

Furcsa módon ez a rá annyira jellemző méltóság nem a bátorságból vagy valami halálmegvető cinizmusból (bár ha van is ilyen, az is csak a mások halálának hány fittyet) táplálkozott: hiszen nagyon is rettegett ő a betegségtől, a szégyenletes legyöngüléstől, iszonyodott a pusztulástól, annak jeleitől. Egész költészetének középpontjában a megsemmisülés állt: befelé figyelt, készült már akkor is, mikor még csak „egy-egy tompa sajgás" jelezte a test romlását, a testét, amelyet nagyon is féltett, amelyről azt írta, hogy „képtelen lesz akárki elsiratni

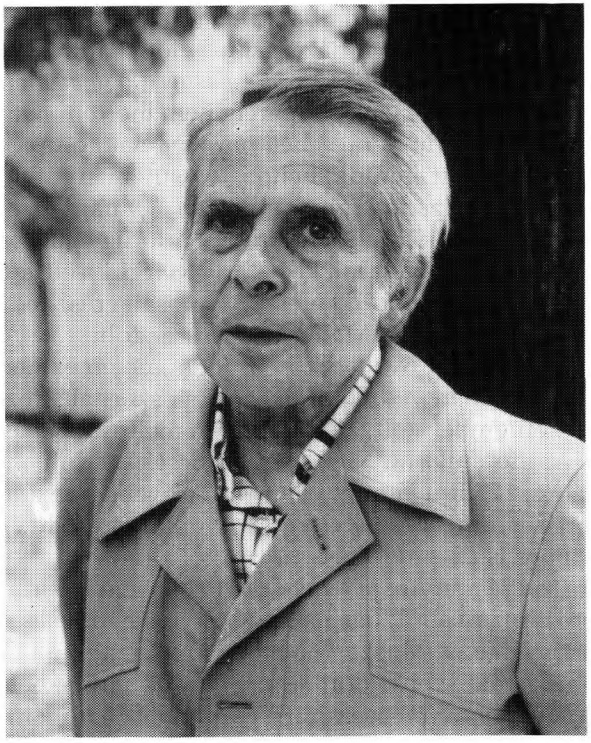
/ őszintébb fájdalommal önmagánál". Éppen az a csodálatos, hogy mégsem az önsajnálat kerekedett felül, hanem a hűvös, szomorkás racionalitás, ami a benti változásokat csak úgy észlelte és nyugtázta, mint a kintieket: „Minden, ami a földön létezik, kárunkra vagy javunkra örökké változik."

Amikor legutoljára találkoztunk, négy órát beszélgettünk egyhuzamban. A fordításról is szó volt, nem jutott eszébe Janus Pannonius *Árvíz* című verséből egy részlet, *hogy is van az, rák ül a rókaveremben?*, na ez egy telitalálat, így kellene fordítani, meg írni is, ilyen pontosan, csak hát nem mindig sikerül. Bosszantotta, hogy nem tudja fejből idézni, kérte, keressem elő a könyvet, aztán hirtelen elgyöngült, nem olyan fontos, mondta. *Régen olyan volt az agyam, mint a tigris, mindent felfalt, széttépett a fogával, most meg, látja, már olyan, mint egy öreg kutya, csak kapar a körmével a kövön.* Akkor vittük el neki Mándy Iván dedikált könyvét, nagyon örült neki, ő is küldött egyet a *Kétféle idő*ből. Tavaly, kora ősszel.

Húslevest ettünk a nappaliban, beszaladt hozzá egy unokája, mi újság, Vikipapa, *hát így vagyok csak, látod*... Legközelebb már csak a temetésre utaztam le. Alacsony őszi nap sütött akkor is, kavarta a szél a leveleket. Túl későn indultunk el, még beszaladtam koszorúért, én akartam írni a betűket rá, folyt le az arany festék, túl soká tartott az is.

Elkéstünk vagy tíz percet.

Remélem, haragszik érte.

Portré 1988-ból (Kecskeméti Kálmán felvétele)

Csorba Győzőnek

Csak emígy nyersen
gratulálok versben:
nem holmi frázis
az Anabázis,
Xenophon és Saint-John-Perse után
méltón jársz kettőjük nyomdokán,
mert harmadik Anabázisod
minden lélekbe hazajutott.

Szeretettel
Weöres Sanyi.

Budapest, 1974. dec. 5.

TÜSKÉS TIBOR

A KÖLTŐ ÖNARCKÉPE

Csorba Győző nem írt „önarckép" címmel verset. Nincs „én", „magamról", „életem" című verse sem. Csorba Győző nem volt „személytelen" költő, de az alanyiság nem állt lírájának középpontjában. Ha valamelyik versében leírja a „magam" szót, jelentését azonnal szűkíti, korlátozza vagy polarizálja, egy másik szóval ellentétes viszonyba állítja: „magam s messzire egyformán nézhetek", „Hallgatni s látni érdemes (...) magam és nem-magam" (*Március*), „Magamat én már nem akarom" (*Groteszk*). Önmagáról leginkább a költészet szerepéről szóló, ars poetica-szerű költeményeiben és áttételesen, az ún. portréversekben vallott legtöbbet. Mindenekelőtt az olyan versek jutnak eszünkbe egyfelől, mint az *Ars poetica, Verseim sorsa, Költők, fiatalok, A költészetről*, másfelől, mint a *Cyrano éneke, Az öreg Milton, Simeon tűnődése*. Gondolhatnánk még interjúira, különféle nyilatkozataira, melyeket a hatvanas évektől már nagy számban adott (bibliográfiájában több, mint száz tételt tesznek ki), de ezekben sok az átfedés, és forrásértéküket maga sem tartotta sokra: amikor egy alkalommal együttes kiadásukat javasoltam, maga hárította el a lehetőséget. Továbbá itt van (mintegy az interjúkötetet és a megíratlan önéletrajzot pótló) *A város oldalában* című beszélgetésgyűjtemény (a kérdező: Csuhai István, 1991), amelynek gazdag az információs tartalma, de a világról, környezetéről, emberi kapcsolatairól többet árul el, mint személyiségéről.

És van még egy – közvetett – forrása személyisége megismerésének, feltárulkozásának, az öndefiníciónak. Válogatott verseskötetei.

Csorba Győző az 1947 és 1955 közötti „zord időt" leszámítva pályája indulásától folyamatosan publikált, eleinte ritkábban (négy-ötévenként), később sűrűbben (mintegy kétévenként) jelentek meg önálló kötetei, összesen – ha jól számolom – tizenöt. Kiadatlan vers, legalábbis jelentős vers, melyet nem vett föl köteteibe, hagyatékában nem maradhatott. Legutolsó kötete, a posztumusz *Csikorgó*, melyben az egyik ciklusnak ezt a címet adta: *Szekrényfiók*, ilyen értelemben nem keltett meglepetést, ellentétben az olyan költőkkel, mint például Reviczky Gyula, akinél csaknem az életmű fele halála után vált hozzáférhetővé.

Pályája során négyszer volt alkalma válogatott kötetet összeállítani. (Az *Összegyűjtött versek* 1978-ban látott napvilágot. Továbbá megjelent három kisebb, füzetszerű – jobbára születési évfordulójára kiadott – alkalmi gyűjteménye. Ezek: *Március*, 1975; *Ritmus, rend, zene*, 1981; *Egy eltűnt pécsi utcára*, 1991. S megemlítjük még a Hungaroton Kiadónál megjelent *Ritmus, rend, zene* című hanglemezét, amelyen maga mondja el verseit.) Ezek a válogatott kötetek – furcsa módon – megjelenésük idején kevés figyelmet keltettek, recepciójuk szegényesebb egy-egy új, önálló kötete kritikai visszhangjánál. Ugyanakkor összehasonlításuk, egymásra vetítésük, a bennük föllelhető azonosságok és különbségek megfigyelése – éppen a költői önértelmezés szempontjából – fontos következtetések leszűrésére teszi őket alkalmassá. Ezek a kötetek eltérő időben és eltérő céllal jelentek meg (már ez is számos különbséget hordoz), ugyanakkor műfaji azonosságuk okán (válogatott versek) a rokonság szemmel látható jegyeit is hordozzák.

Irodalomtörténeti tapasztalat: ritkaság, hogy egy költő jól válogassa magát. Csorba Győző e tekintetben mindenképpen kivétel, s azok közé a ritka költők közé tartozik, akik jól ismerik lehetőségeiket és határaikat, távlataikat és korlátaikat, ismerik ihletük forrá-

sát, természetét és tulajdonságait. Mindegyik kötete sajátos célt szolgál, és tudatosan megkomponált műegész.

A lélek évszakai (1970) valamiféle mulasztást pótolt. Csorba első önálló kötetei (*Mozdulatlanság*, 1938; *A híd panasza*, 1943; *Szabadulás*, 1947; *Ocsúdó évek*, 1955; *A szó ünnepe*, 1959; *Séta és meditáció*, 1965; *Lélek és ősz*, 1968) eléggé távoli időben és alacsony példányszámban jelentek meg. A hatvanas években, főképpen az utóbbi három kötetével megszerezte költői rangját, a kritika fokozott figyelemmel fordult lírája felé, biztosította helyét nemzedéktársai, a Nyugat harmadik költőnemzedéke tagjai között: a válogatott kötet – ahogy mondani szokták – hiányt pótolt, lehetővé tette az előzmények, a költői indulás megismerését. Ezért Csorba bőven válogatott a korai kötetek, az első három könyv anyagából, újraközli az *Ocsúdó évek*et, és a válogatás magába foglalta a három utóbbi kötet csaknem teljes anyagát.

A Magvető és a Szépirodalmi Könyvkiadó közös vállalkozása volt a *30 év* sorozat az 1945 utáni magyar irodalom értékeinek a bemutatására. A sorozatban viszonylag kevés költő kapott helyet, s kiválasztásukban, sorozatba illesztésükben protokolláris, irodalompolitikai és esztétikai, érték szempontok egyaránt érvényesültek. Például 1977-ben és 1978-ban Garai Gábor, Benjámin László, Fodor József mellett Áprily Lajos, Pilinszky János és Weöres Sándor szerepelt. Csorba Győző 1979-ben megjelent *Válogatott versek (1945-1975)* című kötete nyilvánvalóan a költő esztétikai értékei miatt került a sorozatba. A könyv a sorozat jellegének megfelelően az 1945 után keletkezett versanyagból, a *Szabadulás* kötet óta megjelent hét önálló kötetből közöl bő válogatást, s tartalmazza a teljes *Ocsúdó évek* című önéletrajzi költeményt.

Csorba Győző legterjedelmesebb, leggazdagabb, reprezentatív versválogatása a *Vissza Ithakába* (1986). A kiadói ajánlás jól jellemzi a csaknem ötödfélszáz oldalas kötetet: „A Kossuth-díjas Csorba Győző, a Pécsett élő kitűnő költő hetvenéves születésnapjára készült ez a válogatott kötet... A válogatás színvonalas, mértéktartó, ugyanakkor tematikailag változatos, s külön öröm, hogy az utolsó kötetek anyagából jóval bővebben merít, mint a korábbiakból... Úgy véljük, ez az összeállítás hű keresztmetszetét adja költői világának, hű képét költői fejlődésének, változásának és elmélyülésének."

Pályája kiteljesedő korszakában, élete végén még egyszer alkalma volt válogatott kötetet összeállítani. A *Kétféle idő* a költő halála évében, 1995-ben jelent meg az *Örökségünk* sorozatban. A kiadó szándéka szerint „az *Örökségünk* könyvsorozat élő irodalmunk legjavát a szerzők kézjegyével hitelesítve őrzi meg az időnek. Idősebb íróink összeálló gazdag életművükből személyesen válogatják ki legkedvesebb, általuk legtöbbre értékelt, legsikerültebbnek tartott s – mintegy szellemi hagyatékként – az utókornak leginkább ajánlott írásaikat." 1995-ig a sorozatban Csoóri Sándor, Keresztury Dezső, Simonyi Imre és Takáts Gyula versgyűjteménye látott napvilágot. A válogatást Csorba Győző még személyesen elvégezte, de a *Kétféle idő* valóban szellemi hagyaték, az utókorhoz szóló lírai végrendelet lett. A kötet a szabott terjedelmi keretek között a költő viszonylag kevés – másfélszáz – versét tartalmazza három nagyobb egységbe s – ezen belül – húsz ciklusba elrendezve; van ciklus, amelyben egyetlen vers olvasható.

Miféle „tanulság" szűrhető le a kötetek összehasonlításából? Milyen következtetést vonhatunk le a négy válogatásból a költő „önarcképére", önértelmezésére vonatkozóan?

Csorba Győző roppant tudatos, fegyelmezett és következetes költő. Idegen tőle a rögtönzés, az alkalomszerűség, az improvizálás. Jól ismeri lehetőségeit, határait, fölméri a feladat súlyát; arra vállalkozik, amit meg tud oldani. Mindegyik válogatott kötete egyszerre szolgálja az alkalmi célt és költészetének időálló értékeit. Mindez érintkezik személyiségének egy másik tulajdonságával: morális alkatával, az erkölcsi kérdések, az emberi létezés alapvető kérdései iránti érzékenységével. Nem kellett megtagadnia egyetlen versét, nem kellett utólag kozmetikáznia pályája kitérőit, alkalmi költői botlásait, mert nincsenek ilyenek.

Csorba Győző nem „fejlődő" költő, pályáján nincsenek nagy változások, kalandok, pálfordulások, metamorfózisok. A négy válogatott kötet anyaga jórészt azonos: legalábbis több az olyan vers, amelyet kötetről kötetre vállal, mint amelyet elhagy, illetve új anyagként bevesz. Mindegyik válogatott kötetében a versanyag elrendezésében az időrendet követi. A korai József Attila-hatást és a szürrealizmus iránti vonzódást leszámítva, *A szó ünnepe* (1959) óta hangja tiszta, egységes, homogén. Innét érthető, hogy saját pályakezdésével, a korai kötetek anyagával egyre szigorúbb: *A lélek évszakai*ban még hat verset átvesz első kötetéből, a *Vissza Ithakába* című kötetben már egyetlen vers sem szerepel a *Mozdulatlanság*ból. Ez az önkritikus számvetés azonban nem azonos például Ady szigorúságával, aki két első kötetét később a függelékbe sorolta, vagy Kassák merevségével, aki mindent, amit 1920, a *Világanyám* előtt írt, megtagadott. Csorba az *Összegyűjtött versek* első, *Prelúdium* ciklusában bőven merít első kötetéből.

Az alkati és szemléleti azonosság nem zárja ki a módosulásokat, az elmozdulásokat, a növekedést, az elmélyülést. Pályáját maga tagolja. Válogatott köteteinek anyagát évszámokkal határolja el. A pályakezdés útkeresése után a saját hang megtalálásának idejét az 1947-1948 utáni időre teszi, s az első nagyobb korszakhatárt mind a négy válogatott kötetben 1964-ben jelöli meg. Addigra kialakulnak fő témái, alapvető metaforái: a természet, a kert, az emberi létezés alapkérdései, születés és elmúlás, találkozás az idővel. Csorba meditatív költő: a jelenség mögötti mélyebb valóságot, a rejtett összefüggéseket keresi, a lélek évszakait éli. Mintegy tíz év, az 1965-től 1976-ig terjedő évtized az az idő, amikor tovább érleli előző korszakának eredményeit: a régi témák újból és újból visszatérnek, ezt kötetcímei is hangsúlyozzák: *Séta és meditáció, Lélek és ősz, Időjáték, Anabázis.* 1976-ban nyugdíjba megy, megváltoznak életkörülményei, többet ír és fordít, a költői megbecsülés és elismerés jelei is beérnek. A következő korszakhatárt 1984-1985-ben jelöli meg. Ekkor kezdődik pályájának utolsó periódusa. Alighanem Csorba költészetére is érvényes a Pilinszkytől kölcsönzött kifejezés: „tragikus derű". Ám ha korábban a derű, a reménység, a megkapaszkodás, a természetben megfigyelt újrakezdés, az élet sarjadása volt a hangsúlyosabb, akkor most, az utolsó éveket a tragikus árnyalat fölerősödése, a komorabb tónusok felé történő elmozdulás, a „tűnődő" szemlélet dominanciája jellemzi. A költőt sorozatos veszteségek érik, társak, barátok hullanak el mellette, a hajdani „csapat" egyre fogy. Van-e célja a versnek? Van-e értelme az életnek? Mi történik a halál után? A költőnél, aki sosem vesztette el kapcsolatát a metafizikai valósággal, most, pályája utolsó éveiben a költői indulást meghatározó transzcendens kérdések térnek vissza hangsúlyosan: a sötétségbe vagyunk-e vetve megváltatlanul, avagy a jó halál kegyelme visszaköt bennünket a Teremtőhöz?

A válogatott kötetek anyagát, akár az új verseskötetet, ciklusokban rendezi el a költő. Csorba ebben is – akárcsak a kronológia, az időrend elfogadásában – hagyományos, klasszikus költő: a kötetek fölépítésében, a versek egymás mellé helyezésében a tematikai-hangulati rokonságot követi. Tudja, a verseskötet éppen azáltal több, mint a folyóiratközlés, hogy itt egymás szomszédságától többletjelentést, gyakran tartalmi értelmezést kapnak a versek. Van, amikor a válogatott kötetekben szó szerint megőrzi az egyedi kötetek cikluscímeit (*A lélek évszakai*ban), van, amikor cikluscímet nem, csak kötetcímet használ a tagolásra (az 1979-es *Válogatott versek*ben), van, amikor új cikluscímeket alkalmaz (a két utolsó válogatásban), de a kötetkompozíciót, a versek egymásmellettiségét minden esetben a versek tartalmi-érzelmi közelsége határozza meg.

A négy válogatott kötet vizsgálatának van még egy tanulsága. Ha a kötetek anyagát egymásra vetítjük, azt tapasztaljuk, hogy a versanyag jelentős része mind a négy kötetben azonos. Olyan a négy kötet, mint négy, egymást metsző kör, ahol elég nagy az a terület, amelyet mind a négy kör lefed, illetve magába foglal. Csorba Győző abban is tudatos költő, hogy jól érzékeli költészetének csomópontjait, kulcsverseit, alaptémáit, versei-

nek esztétikai értékét. Lírájának néhány – már a költő életében antológiadarabbá vált – alapversét mindegyik válogatásban megtaláljuk (pl. *Március, Ars poetica, Séta és meditáció, Ritmus, rend, zene, Verseim sorsa* stb).

Azzal kezdtük: Csorba Győzőnek nincs „önarckép", „én", „magamról" című verse. Verse valóban nincs, de Csorba az *Összegyűjtött versek* végén elhelyezett egy *Magamról, verseimről* című, 1977. májusában kelt prózai vallomást. Idegenkedését a túlzott személyességtől, a szubjektivizmustól, a lirizálástól, az önvallomástól már az első mondata jelzi: „Soha életemben nem jutott volna eszembe az őskutatás..." Maga az írás pedig, ahogy címe jelzi, nem is önarckép. Illetve Csorba az önarcképet, a „magamról" szóló vallomástételt azonnal összekapcsolja a költészetről vallott gondolataival. „Végzetesen lírai alkat vagyok" – írja, majd így folytatja: „És mi célból írok?... Töredelmesen meg kell vallanom, hogy a cél bennem sohasem volt olyan erejű indíték, mint az ok." És még egy mondat az írásból: „Mégsem tartom egyéni ügyemnek a versírást... Meggyőződésem, hogy más helyett is beszélek..." S ezzel tulajdonképpen eljutottunk a lényeghez: önéletrajz és költészet azonosságához, egymást fedő fogalmához. Csorba Győző az a költő, aki minden versében „önéletrajzát" írja. Aki Csorba Győző önarcképét akarja megismerni, verseit olvassa.

Bajcsa András, Kopányi György, Martyn Ferenc és Csorba Győző 1947-ben Pécsett a Széchenyi téren

CSORDÁS GÁBOR

A VIDÉKI KÖLTŐ

– töredék –

„S nehogy most afféle okoskodásba kezdj,
hogy »Hol vannak a görögök?«, meg hogy »Hol itt a
görög nyelv, Zagrosz mögött, Phraatán túl?«
Ha nálunk barbárabbak annyian
leírhatják, miért ne írnánk le mi is?
És ne feledd, hogy azért hébe-korba
jönnek hozzánk Szíriából szofisták,
verselők s más ilyen tudákosok.
Mégiscsak van görög kultúránk, nemdebár."
(Kavafisz: *Philhellén)*

Egy nehezen kezelhető mondat:

„Csorba Győző az első vidéki költő, aki Kossuth-díjat kapott."

Talán felesleges is megmagyaráznom, miért nehezen kezelhető ez a mondat. Talán némi feszélyezettséget mindenki felfedez magában, ha egyszer-kétszer elolvassa. Hiszen ha nagyon (azaz kellőképpen) szigorúak és igényesek volnánk – s miért ne volnánk, hiszen éppen őtőle legalább ezt megtanulhattuk – akkor igényességünk és szigorunk rostáján a fenti mondatból csak ennyi juthatna át:

„Csorba Győző ... költő, aki ... kapott."

Az így megtisztított mondattal semmi bajunk nem lehetne, a meglepetés kellő erejével rendelkeznék, érdemes tehát kimondani. Egy költő, aki kapott – ez nem semmi, vagyis egyáltalán nem olyasmi, amit vártunk volna. Egy költő rendesen nem kap.

...

Hagyjuk most a Kossuth-díjat, az övé legalább igazi, vagyis azon kevesek közé tartozik, akik nem rangot *kaptak* ettől a kitüntetéstől, hanem rangot adtak neki. A Kossuth-díj Csorba Győzőt kapott, ez legalább biztos, maradjunk ennyiben.

Olyant azonban felvilágosultabb ember ma már nem mond, hogy „vidéki költő". Ehelyett „vidéken élő költő"-ről beszélünk. Félénkebbek „nem-budapesti"-t mondhatnak, patetikusabb alkatoknak a „szülőföldjéhez hű" fordulat ajánlható. Az igazán felvilágosultak pedig ki sem ejtenének a szájukon egy ilyen felépítésű mondatot. Bajban vagyunk tehát, legalábbis nyelvi bajban azzal az egyszerű és *elvileg* esetleges ténnyel, hogy valaki vidéken született, és ott is halt meg. A nyelv varázserejét kényszerülünk igénybe venni, hogy beszélhessünk róla, vagy egyenesen a legnagyobb nyelvi varázslathoz, a tagadva-elhallgatáshoz folyamodunk, azaz csak *gondoljuk a tényt* – homályosan és artiku-

lálatlanul. Ezt az artikulálatlan fogalmi homályt bízvást tekinthetjük a felvilágosodottság legmagasabb fokának. Akár így, akár úgy, a nyelvmágia fekete változatához folyamodunk, a szótest elpusztításához vagy deformálásához, mely mindazonáltal nem képes megakadályozni a jelentés kísértetének visszatérését. A „vidéki" jelentés-kísértete úgy éled újjá minden körülírásban és elhallgatásban, ahogy az elfojtott tér vissza a viccben, a nyelvbotlásban és „minden félrecsúszott nyakkendőben". Úgy tér vissza, mint a „cigány származású"-ban a cigányozás.

...

A baj, akárcsak az utóbbi példa esetében, onnan támad, hogy az elvileg esetleges tényben valami kényszerítő erővel követeli, hogy ne tekintsük esetlegesnek. Kicseréljük – vagy tilalmasnak tartjuk – a „vidéki" jelzőt, mert – noha *elvileg* valóban esetleges körülményre utal – kínosan sommásnak, lényeginek, meghatározónak, azaz szubsztanciálisnak érezzük. Ám amit a helyébe teszünk, azt kénytelenek vagyunk ugyanennyire szubsztanciális értelemben használni. Azt mondjuk tehát, hogy „Csorba Győző az első vidéken élő (szülőföldjéhez hű stb.) költő, aki Kossuth-díjat kapott", ám korántsem azért mondjuk, mert érdemesnek tartanánk pl. egy ilyen mondatot is kimondani: „X. Y. az első cukorbeteg költő, aki Kossuth-díjat kapott", hanem azért, mert voltaképpen ezt akarjuk mondani: „X. Z. az első *vidéki* költő, aki Kossuth-díjat kapott".

...

Honnan a kényszerítő erő, miféle elfojtott tér itt vissza?

Könnyen hihetnénk, hogy a tények bizonyos halmazával való kínos szembesülés megspórolásáról van itt szó. Hogy tehát a felvilágosodott tagadás és kerülgetés voltaképpen egy tényállás elhazudása volna, s ezzel szemben az igazán felvilágosodott álláspont a férfias szembenézés e tényhalmazzal.

...

A tényeket – azon túl, hogy szembenézünk velük – leírhatjuk vagy viszonyulhatunk hozzájuk. Az előbbi szociológiai, az utóbbi morális felvilágosodottságként nyilvánul meg. Nincs semmi irónia abban, ha azt mondom, hogy ami a *tényekkel* megtehető, azt a szembenézésnek ez a két válfaja maradéktalanul meg is tette. A szociológiai álláspont példájaként hadd hivatkozzam Tüskés Tibor vagy Hallama Erzsébet kitűnő elemzéseire. Ami a morális álláspontot illeti, Csorba Győzőnek egyetlen terjedelmesebb nyilatkozatából sem hiányzik a kérdés: voltaképpen miért nem költözött Budapestre. Amire a megkérdezett következetesen azt válaszolja, hogy eleinte családi és egyéb körülményei alakulása tartotta itt, később azonban már *dacból* maradt, megmutatni, hogy vidéken is lehet az egyetemes értékek körében élni, s mert „valakinek itt is kell maradnia".

...

Holott meglehet, Csorba Győző egyszerűen csak szeretett Pécsett élni (több jel mutat erre), és egyszerűen csak nem *szorongott* eléggé attól, hogy esetleg nem lesz érdemei szerint *felfedezve.*

...

A tények megállapítása és értékelése elsőrendű szellemi kötelesség, és minden tiszteletet megérdemelnek azok, akik a tényeket megállapítják és akik a tényekről ítéletet mondanak. Mégis, a kényszerítő erő, amiről beszélten, nem a tények sajátja. Nem a leírás kényszere, és nem is morális kényszer magyarázza a „vidéki" jelentés-kísértetének örö-

kös visszatérését. Éppen a – Csorba Győző esetében nem elegendő mértékű – „szorongás", a „felfedezettség–fel nem fedezettség" kínzó komplexuma az, ami a tényeken túl a vidékiség kísértet-tartományára utal.

Nyomban előre kell bocsátanunk persze, hogy a „felfedezés" komplexuma nem tévesztendő össze a „beérkezettség" nyavalyáival. A „beérkezés" kellékei természetesen Budapesten találhatók, szép tudományos kifejezéssel a „kapcsolati tőke" (kapitál) a fővárosban (kapitál) akkumulálódik. A hokedlik „fönt" vannak, közepes tehetségű szerzőnek ajánlatos tehát Pest-Budára sietnie, mihelyt első szerény sikerei beérvén azzal kecsegtetik, hogy nem lesz ott teljesen ismeretlen.

Csakhogy miért nem maradnak meg vidéken azok sem, akik elég tehetségesek ahhoz, hogy ítélő bírájukat magukban hordják, avagy miért szorul külön magyarázatra az, ha mégis vidéken maradnak? Honnan a szorongás, amely elűzi a nem maradókat, és honnan a szorongás, mely nem kellő mértékű a maradókban?

...

Egyfelől: a „felfedezettség", a „beérkezettséggel" ellentétben, nem a vertikális, hanem a horizontális tér inhomogenitását jelzi. „Felfedeztetnünk" vagy „felfedezetlenül maradnunk" egy földrajzi tér koordinátáiban lehet. Amerika indiánjai nem „érkeztek be" attól, hogy Kolumbusz felfedezte őket; mindazonáltal történt velük valami: egyszer és mindenkorra, visszavonhatatlanul bekerültek a *civilizációba.*

Másfelől: a szorongás interiorizált hatalom, azaz olyan hatalom, mely nem puszta erőszakon, hanem a jelekbe épült erőszakon, a jelek ellenőrzöttségén alapul.

Ha mármost az európai történelmet úgy meséljük el, hogy a hatalom, a jelhasználat (a kulturális kommunikáció) és a földrajzi tér viszonyát tartjuk szem előtt, akkor elbeszélésünkben óhatatlanul kitüntetett szerepet kap a francia tizenhatodik század, az udvari kultúra kialakulásának kora, amelyben – Norbert Elias szavaival – „a pszichés habitusnak a civilizáció értelmében való változása" megkezdődött, azaz „az egyre nagyobb, befelé viszonylag pacifikált, kifelé harcra kész integrációs egységek" megszilárdulásával a kulturális kommunikáció az egységes szabályt, egységes nyelvjátékot diktáló hatalmi központ felügyelete alá került. Innen, a lovagkor végétől kezdve lett az ízlés egyszersmind (horizontális) igazodási kényszer (s talán nem pusztán definíció kérdése, hogy beszélhetünk-e ízlésről egyáltalán, ahol/amíg ez a kényszer nincs jelen).

...

Ez az európai kulturális alaphelyzet bukkan fel előzetes ítélet – előítélet, balítélet – formájában mindahányszor a *vidékiség* sztereotípiájában. Ez a sztereotípia *lokalizált,* azaz helyre vonatkozó, de egészében nem *lokalizálható,* azaz helyhez köthető. A kulturális kommunikációt ellenőrző hatalom ugyanis szinte megszületése pillanatában megkettőződik: megmarad az interiorizációt kikényszerítő, *lokalizálható* hatalomként (az udvari kultúra és annak modern származékai – egészen a médiában összpontosuló kommunikációs hatalomig), másfelől interiorizált hatalom, azaz egy *ideális, ubiquiter, egyetemes érvényre számot tartó* hatalom, a *kánon* formáját ölti.

Az utóbbi értelemben hatja át az európai kultúra egészét a vidékiséggel, a fel nem fedezettséggel kapcsolatos, mindig lokalizált, de soha nem lokalizálható szorongás – míg az előbbi értelemben ugyanez a szorongás mindig lokalizálhatónak – *vagyis* diszlokálhatónak, a szomszéd telkére átcsempészhetőnek – és odahagyhatónak tűnik.

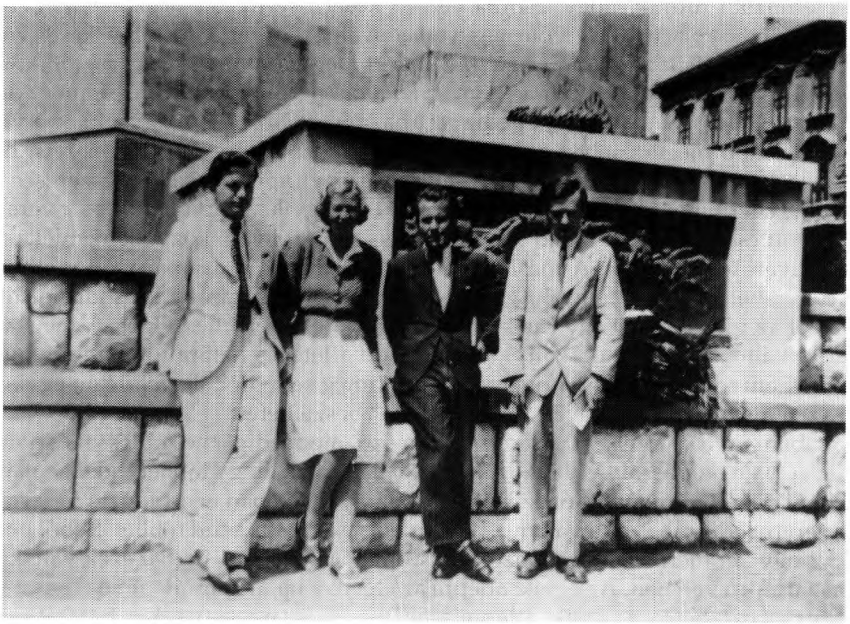
...

Az ideális és a reális földrajzi tér, az ízléshatalom és a kánon a legkülönfélébb változatokban vetülhet egymásra. Hogy csak néhány jelzésre szorítkozzam: A lokalizált szo-

rongás munkál abban, ha az ízléshatalmat működtetjük a kánon ellenében, s ez olyan szellemi jelenségek *egyik* alakító elve lehet, mint a német romantika, a kelet-európai avantgárd, a transzilvanizmus, a mai amerikai multikulturalizmus, és abban is, ha a kánont működtetjük az ízléshatalom ellenében, amit a humanizmusban, a francia klasszicizmusban, a magyar Nyugat-mozgalomban vélhetünk felfedezni. Ez az egymásravetülés működteti az identitás feloldhatatlan európai dialektikáját, mely szerint legszemélyesebb ügyünk az, hogy nem önmagunkkal vagyunk azonosak, és végezetül ez idézi elő a távlatok megkettőződését, azt, hogy minden, ami szellemi, egyszerre van túl távol és túl közel.

...

És ugyanez a lokalizált szorongás munkál kiváltképpen e töredék szerzőjében, aki kénytelen beismerni, hogy „tárgyához" – ifjúkora tanító mesteréhez, férfikora bátorító példaképéhez – egyszerre túl közel és túl távol lévén, a voltaképpeni munkát, azaz a távlatok egymásbaoldását a megértő elemzésben (itt? most?) nem tudja elvégezni. Megelégszik azzal, hogy Csorba Győző szerencsésebb és szorgalmasabb jövendőbeli monográfusának figyelmébe ajánlja: a „vidéki költő" sztereotípiája – amennyiben nem felvilágosodott álláspontról közelítünk hozzá – egy olyan hermeneutikai horizontot tár fel, ahonnan nézvést nem csak Csorba Győző költészetének és szellemi habitusának néhány igazán szembeötlő és eddig kínosan kerülgetett vonása ágyazható vissza az európai kultúra meghatározó alapzatába, hanem az a hozzájárulás is kellőképpen megítélhetővé válik, amellyel ez a költészet az európai kultúrát gazdagítja.

Harcos Ottó, Blaskovich Hanna, Csorba Győző és Weöres Sándor 1942 nyarán

MÁRTON LÁSZLÓ

A MÚLTBELI EMBER

Töprengés Csorba Győző egy verse fölött

„Barátaim tudjátok-e hogy az idő nekem
nagyon fáj"
(Cs. Gy.)

Csorba Győző *Apám-öcsém* című verse *A szavak bolyhai* című 1988-as kötet 58. és 59. oldalán olvasható. Tárgya és személyes érintettsége miatt azt gondolhatnánk, hogy a magyar irodalom (kései) szülősiratói verseinek sorába illeszkedik; ám ez a vers, ellentétben a siratókkal, nem elbúcsúztatja, hanem visszahívja, nem fel-, hanem megidézi a megszólítottat; e visszahíváshoz és megidézéshez pedig nem a látomás szolgáltat keretet (az legfeljebb ürügyet kínál a költő számára), hanem a meditáció. Az emberi lét határairól való tudás, amely adottságként is, célkitűzésként is témája a versnek, e kettőssége miatt ellentmondást hordoz magában, egyben ellentmondásossá teszi a vers belső szituációját is, a képzeletben zajló apa-fiú párbeszédet; a vers igazi tétje ennek az ellentmondásnak az elmélyítése és kiaknázása – az utolsó sorban csattanóként elhelyezett, idézőjeles tanulság is ezen belül válik értelmezhetővé.

Az életrajzból tudjuk, hogy Csorba Győző kései gyermekként született, 1916-ban, születésekor édesapja már túl volt negyvenes éveinek közepén. E tény kései voltával szemben áll egy másik tény koraisága: kisfiú volt még, mindössze tízéves, amikor apját elvesztette. Ha elfogadjuk, hogy a vers megszólalója maga Csorba Győző, méghozzá az idős Csorba Győző, megszólítottja pedig az apa, néhai Csorba György, akkor a versszituáció pontosabb megértéséhez a versben hangsúlyozott tény mellett (vagyis, hogy a költő tíz életévvel többet töltött be, mint annak idején az apja, s ezáltal kétszeresen is túlélte őt) még két dolgot figyelembe kell vennünk. Az egyik: az apa halála és a vers keletkezése között csaknem hat évtized telt el, vagyis az apáról való közvetlen emlékek távoliak és nyilván homályosak. A másik: a közvetlen emlékkép drámai módon szembe is szegül a versbeli fikcióval: egy kisgyermek emlékszik vissza egy idősödő férfira, ám ugyanezzel az idős férfival egy (most már) még idősebb férfi beszélget. A megszólított (aki nincs) változatlan; a megszólító (aki van, de a létezés határaitól megbűvölve) oly mértékben nem azonos egykori önmagával, hogy meg sem próbálja felidézni egykori önmagát, azt a kisfiút, aki az apával „a valóságban" beszélhetett.

A versben, mint említettem, a tudásról van szó, mégpedig az elmúlással és a meghalással kapcsolatos tudásról. A költő (fiúként) szabadkozik, hogy többet tud az apjánál; de ugyanebből a hosszú mondatból az is kiderül, hogy valójában azért idézte meg az apát, mert ő szeretne tőle megtudni valamit, tehát mégiscsak az apa tud többet. Ebből pedig az derül ki, hogy két merőben különböző tudásról, tapasztalásról, illetve ezek vetélkedéséről olvashatunk a versben. Az egyik: átlépni az élet és a halál határát (ám e tapasztalás az élőkkel nem közölhető); a másik: átlépni a férfikor és az aggastyánkor határát (ez a tapasztalás, más élőlényekkel megosztva, akár vigasz is lehet). Figyelemre méltó, hogy e fiktív (és hozzáteszem: groteszk) vetélkedésnek milyen sok érzelmi árnyalatát jelzi a költő ebben a viszonylag rövid versben: mentegetőzik többlet-tudása (egyszersmind hosz-

szabbra nyúlt élete) miatt, szemrehányást tesz, amiért az apa „fiát – kiskölyköt még – magára hagyta"; a szükségből csinált erény büszkesége szánakozásba és a túlélő alig leplezett diadalérzésébe fordul át, amely miatt a beszélő szükségesnek érzi az engesztelést, ez viszont saját szenvedéseire és félelmére irányítja a figyelmét; végül, az önsajnálat és a teremtményi ártatlanság hangoztatása a „tengernek kis, nagy bögre nem különbség" szentenciózus belenyugvásába torkollik, vagyis az apa-fiú vetélkedésnek a lét végtelenségével szembeni közös eltörpülés vet véget. Ahány szintaktikai egység, annyi új érzelmi impulzus. Mégis, a motívumok felsorolása, felvillantása ellenére meditatív elmélyültség jellemzi a verset, és ez, túl az apa-fiú találkozás föntebb leírt belső ellentmondásain, a versbeli időviszonyok különösségéből következik.

A versben egy hatvanadik évéhez közel jutott, halott férfit szólít meg egy hetvenedik évéhez közeledő (akkor még) élő férfi. A beszédszituáció a hangsúlyozott jelenből, az „inkább már most"-ból indul ki: „Vagy inkább már most: képzeletben / leültetlek erővel, kérdezetlen". Ha elfogadjuk, hogy a beszélő maga Csorba Győző, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy a versbeli hangsúlyozott jelen idő számunkra nemcsak azért lezárt múlt, mert azonosítható a nyolcvanas évek közepével, hanem azért is, mert azóta már a beszélő sem él, sőt annak tudatában hangsúlyozza jelene nyitott voltát, hogy az rövidesen rá fog zárulni. Így viszont egy verssoron belül a jelenről a jövőre tolódik el a hangsúly, méghozzá *visszamenőleg*, hiszen a „Vagy inkább már most" előtt „ha majd..." szerepel, három ponttal. (Talán véletlen, de mélyértelmű véletlen, hogy a hangsúlyos jelen időt kettőspont, az utólag hangsúlyossá váló jövőt három pont jelzi; az előbbi az álló és mozdulni készülő, az utóbbi a fekvő, mozdulatlan testre emlékeztet.)

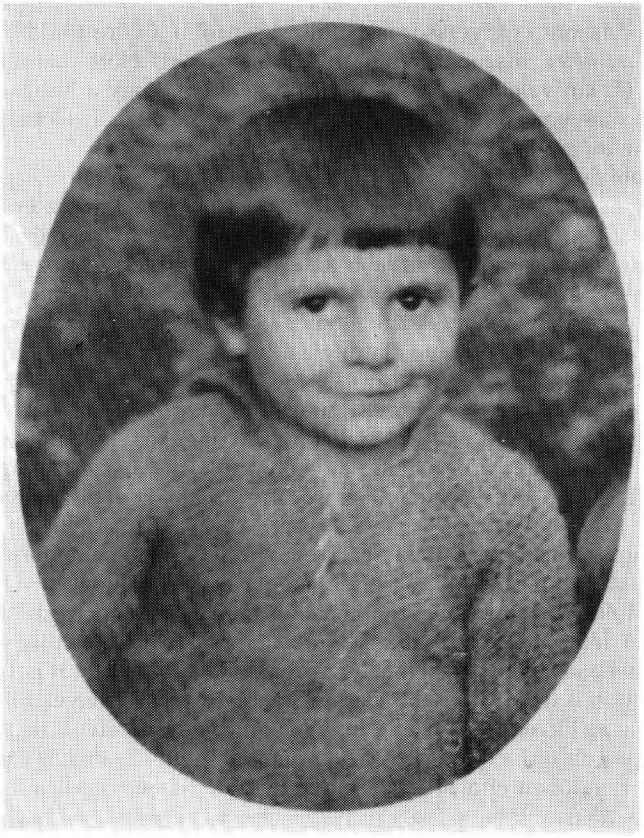
A vers további értelmezése folyamán aligha lehet figyelmen kívül hagyni a versolvasó jelenlegi nézőpontját; és ez, noha nem függetleníthető azoktól az érzelmektől, amelyek e sorok íróját Csorba Győző személyéhez és emlékéhez fűzik, mégsem a személyes ismeretség felmutatására szolgál, inkább az értelmezésben való közvetlen, személyes részvétel irányát, kockázatát (és bizony korlátait) jelöli ki. Abból, hogy a versbeli jelen számunkra lezárt múlt, nem következik, hogy a versbeli jövő, a „ha majd..." számunkra jelenné vált. Ez a „ha majd..." nem valamiféle üdvtörténeti időt jelöl, nem feltámadásról van szó, sem arról, hogy egyszer majd az élők beszélhetnek a halottakkal; a „ha majd..."-ban olyan lények szólítják meg egymást, akik kívül kerültek életkoron és korszakon, egyáltalán, az idő múlásán. Ez az időtlen idő, noha a (még) élő beszélő számára jövőként jelenik (!) meg, tartalmazza a (már) alig átélhető múltat is, hiszen az apa halála előtti, nagyrészt már fiktív idő a versben egybemosódik a fiú halála utáni, nagyrészt már fiktív idővel.

Ám a vers programja nemcsak valami meg nem levőre, hanem általában a nemlétre irányul, így a sóvárgott párbeszéd, a csöndes megbeszélés nyelvileg sem lehet valóságos: a meditáció monologikus, mi több, szentenciózus; maga az apa pedig a megidézés révén megszűnik ősnek lenni, testvérré válik. Mindez nemcsak a korkülönbség átfordulását és viszonylagossá válását jelenti, hanem a leszármazás elhalványulását is: apából csak egy van, testvérből több is lehet. A kisebb vagy nagyobb bögrék, amelyek többet vagy kevesebbet merítenek, az idő elfogytával csakugyan egymás testvéreivé válnak. Kérdés azonban, hogy elfogy-e az idő; elmúlik-e az egyes ember élettörténetéből vagy akár a világ történetéből is? S valóban eltörpülésről van-e itt szó? (Ismert kérdés: akinek rövidebb élet jutott, annak hosszabb halál fog-e jutni? És persze kevesebb-e a rövidebb?) És csakugyan az élet tengerére, valamint a hozzá kapcsolódó metaforákra kell-e gondolnunk?

A mottóban idézett verssor nem az *Apám-öcsém*ből, hanem egy valamivel korábbi költeményből, az *Előre-hátra* című*ből* való. Ebből a versből többek között az derül ki, hogy költője nemcsak szenvedett saját történetiségétől, hanem életszeretete az élettől mint hanyatlástörténettől való irtózással kapcsolódott össze. Ezért vallhatta céljának az

életből az időbeli mozzanat, végső soron a narratívum kiiktatását: „iparkodom az is legyek ami a látszat: / belőlem az idő (úgy! úgy!) még nyomaiban is kivesszen", miközben kései költészete mindinkább egy egységes narratívumként válik olvashatóvá, nem hinném, hogy költői szándékai ellenére. Igenis lehet tudni, hogy Csorba Győzőnek nagyon fájt az idő; ám ez a fájdalom, bár személyes érzelmekben is közel vihet hozzá, számunkra csak elhihetővé, legfeljebb elképzelhetővé válhat, átélhetővé nem; ahogyan az *Apám-öcsém*-beli beszélő számára sem átélhető az apa nemléte, csupán hiánya tapasztalható. Viszont példaszerű tanulság, hogyan lehet az idő fájdalma egyszerre veszteség, program, valamint az alkotó energia forrása.

S ki tudja: hátha megtörhető a monológ? Hátha csakugyan színre lép a testvérré vált ős, a múltbeli ember? Hátha megszólal saját jelenéből, a mindenkori mai napból? Hátha az ő válaszát olvashatjuk az utolsó sor idézőjeles szavaiból: „Ma nékem, holnap néked"?

Gyermekkori arckép 1923-ból

BÁRDOS LÁSZLÓ

A MEGKÉRDŐJELEZÉS BÁTORSÁGA

Pályakép töredékekben

(a költészet) Csorba Győző versei jól tudják, hogy a költészethez tartoznak. Ez a vonatkoztatás nem is annyira természetes, nem is annyira általános a század lírájában, mint vélhetnénk. Akár a szellem állandósága, akár a dolog magába zártsága felé mutat, növekszik a vers (a két típus egybe is játszhat, például a Csorba által is kedvelt és fordított Rilkénél), arról általában lemond, hogy jelölten, tematikusan befogadja az én alkotó jelenlétét, fantáziájának termő és teremtő folyamatát. Másként áll a dolog a nyelvi jelenléttel: ennek (megint csak nyelvi) jelzései, öntükröző és önreflexív működése, tudjuk, keresztül-kasul átjárja a modern (és késő-, utó- és utánmodern) verset, versszöveget. A nyelvi jelenlét azonban olyannyira megsűrűsödik, belső és belül maradó utalásrendszere folytán oly mértékben átlátszatlanná válik, hogy a vers (külső?) motivációját, az ént, a valamely, bármely szerepet vállaló szerzői ént már-már, illetve végképp eltakarja.

Csorba Győző viszont nemcsak pályája közepe táján (még nem csúcsán) fon egybe „sétá"-t és „meditáció"-t (az utóbbit az ilyen című vers stíluscsillogásával határozottan a poézis, a költői értékalkotás körébe utalva), oldja egybe az „ellenpontok"-at *Ritmus, rend, zene* szentháromságában, hanem még a *Görbül az idő* (1985), és a *Csikorgó* (1995) egyes helyein, tehát utolsó – ezt ma már tudjuk – és legkiemelkedőbb – ezt ma már sejtjük – korszakában, a kétely és szorongás bizonyosságot alig ismerő versbe fogalmazásának idején is leírja (a könnyűkezű kritika szaknyelvén: „így vall" róla): „a kertből vers lett s míg a vers él / a kert erősebb lesz a kertnél" (*Vers lett)*; majd: „Még annyit meg kell mentenem, / mennyit szavakba öntenem, / megőriznem: ha nem leszek, / majd ők viszont őrizzenek." (*Alkalmi vers)* Az idézett sorok persze csupán a legnyíltabb, legtételesebb tanúskodások arról a nehezen megfogható költészeti (poiétikus) tudatosságról, amely – már látható – valóban végigkíséri Csorba fejlődéstörténetét. A jelentő explicit utalásaival dolgoznak még látszólag fedettebb, allegorikus színezetű, figurált ars poeticái is: az utolsó kötetben a *Kagyló* szép példája – példázata – ennek az általa mindig is kedvelt alkotásmódnak és jelentésmezőnek:

Én, tenger a kagylóba zúgást adtam,
a nyálkás hús kipusztulhat belőle,
ki füléhez emeli, hallja abban
zúgásomat... Kész, megmásíthatatlan.
...
Most már rám nincs szükség, mert megmaradt a
hang, a zene és hallhat a halandó:
csak zúg a kagyló, zúg a, zúg a kagyló.

Ez a vers azonban talán nem is tartozik a kései Csorba legjellegzetesebb megnyilatkozásai közé: mintha visszahajolna (visszaesne?) induló éveinek ékesebb, szépségkedvelőbb, szecessziósabb bel cantójába. Mindenképpen gyanús viszont a központozás megléte a szövegben; hiszen úgy a hetvenes évek elejétől (körülbelül az *Anabázis*-kötettől) már

az írásjelekkel nem tagolt vers Csorba Győző igazán *saját* verse, ez válik normává, a ponttal, vesszővel ellátott szöveg „eltérés"-sé. A gyanakvó olvasás fenn is akadhat az utolsó előtti sor túladagolt, rejtett komikummal kísérő, kísértő alliterációin, az utolsó sor gyermekmondókába bicsakló ismétlésein. Olyan *ellen*-szólamot vél fölfedezni ezekben, amely – a *Görbül az idő*-től legkivált – nyelvi, stilisztikai hangzásokkal, banalitásokkal, esetlegességekkel bont meg, von kétségbe minden egyértelmű (vagy annak induló) állítást és *levezetést.* Lírai levezetésre gondolunk persze, arra a költői rendszeretetre, arra a kifejtő, következtető, szillogisztikus indulat- és gondolatmenetre, amely korábban, igenigen sokáig, Csorba erőssége volt, és amely egy bizonyos ponton túl – mestere szemében inkább gyengeségnek látszhatott. Hogy mi ez a „bizonyos pont"? Évtizedekre terjedő fejlődésszakasz, melyben a magyarázó, értelmező igényt és az alapjában véve kiegyenlítésre hajló temperamentumot mindinkább fölzavarja az elképzelhető legkényelmetlenebb rögeszme, minden mérlegelő és szót szóba öltő gondolat, gondolkodás elbuktatója: a halál tudata.

Mielőtt azonban továbbmennénk, még ejtsünk néhány szót a Csorba Győző-i líra sajátos megmunkáltságáról, melynek velejárója a költői alakításra vonatkozó, a versbe belekomponált reflexió. Mint jeleztük, idézeteink eddig inkább „szó szerintiek", túlzottan is axiomatikusak voltak: nem véletlen, hogy a szerzői önmeghatározásokra – némelykor szükségszerűen – vadászó kritika nemegyszer ki is ragadta őket. A versszerűség, a versjelenség a most tárgyalt életműben – legalábbis az indulástól ama bizonyos pontig (sávig) – bonthatatlan, egyértelmű érték volt, az esetlegesen szétporló, változatokba vesző élet egyetlen érvényes igazsága. Különösebb filozófiatörténeti beágyazottság nélkül is arra a nietzschei elvre visszhangozva, amely az esztétikumban látta a világ és élet egyetlen lehetséges igazolását. A korai – korábbi – Csorba Győző mindenesetre nem engedte volna meg (magának) vers és költészet szétválasztását, ahogy az például a magyar avantgárdban is megtörtént. Valóban a harmadik nemzedékhez kötötte a formafegyelem, a nagy- és kisformák tudatos kidolgozása, az egyes vers műfajtipológiai rögzítése (elégiát, szimbolizmusba hajló allegóriát, élet- és zsánerképet ír), a szöveg motívumanyagának és retorikájának zártsága. Olyan szemléleti és struktúráló egyértelműségre, szólambiztonságra gondolunk, amely oly különböző verseknek is közös jellemzőjük, mint *A híd panasza*, a *Március* (*A szó ünnepé*be tartozó darab) vagy épp a *Ritmus, rend, zene.* A naturalisztikus látásmódot iróniával, sőt groteszkkel társító jellemképek, alakrajzok sem kivételek (*Vénlányok, Hülye).* A vers kitölti a beszéd terét, nem szökhet ki a retorikai alkalom falán (mert ez *még* réstelen). Ahhoz azonban, hogy a költészet (a harmóniát teremtő költészet) végső kezesség legyen, nem szükséges emlegetni is a szövegben. Gondoskodik erről a háttérbiztonságról a jelentésmezőknek szavakkal való módszeres bejárása, „befedése", a számba jöhető „igen"-ek és „nem"-ek felsorakoztatása, a szónak önnön ellentétével való kiegészítése (igen, kiegészítése, nem pedig ütköztetése): „...igazán áldottak és átkozottak / mi vagyunk... szívünket éri a nap ragyogása / veri jég és perzseli villám" (*Apák anyák istenek).* Pedig ezek a sorok már egy szaggatottabb szövegformálás, egy nyitottabb szerkezet elemei. És mégis.

A költői világkép drámaisága, diszharmóniája már érvényesül – csak épp még nem üt át úgy a beszéden, hogy ezt teljesen sajátlagossá alakítsa. Csorba évtizedeken át az ellentétes erők, az „ellenpontok" poétikus egymás mellé rendezésével igyekezett kifejezni kételyeit, föltárni érzelmeinek (ösztöneinek) s nagyfokú intellektuális készenlétének zaklatott összecsapásait. Csakhogy ő nem ezen a terepen volt a legmeggyőzőbb. A nyílt drámaiság széthúzó erői valahogy önkéntelenül is szimmetrikus alakzatba álltak versében, s ellenállhatatlanul valamely összegzés felé terelték a szöveget. Azon a „bizonyos ponton" egyszerre csak (tudjuk, nem is egyszerre) abbahagyta az összegzést. Versében ezután az ellentételezés behúzódik a mondatok modalitásába, a nyílt fogalmi antitézisek

helyett stílusregisztereket ütköztet, a pátoszba becsempészi a familiáris, néha triviális közbeszéd eszközeit, magabiztos affirmációit a „hátha nem", a „na és" keresetlen, mindig kéznél levő iróniájával marja fel.

(közbevetés: Csorba költészettörténeti párhuzamairól) Mint szakszerű osztályozásokból tudjuk, Csorba a harmadik nemzedék utolsóként fellépő tagjai közé tartozott. Korai lírájában megmutatkozik néhány jellegzetessége az alig egységesíthető nemzedék kevéssé egységesíthető poétikájának, de a többieknél határozottabban (vagy épp határozatlanabbul) nyúl vissza az első és második nemzedék lágyabb szavú, szecessziósabb, impresszionisztikusabb költőihez. Az időtlenített, megszemélyesítő-allegorizáló sorskifejezés mellett (*A híd panasza)* azonban kedveli a különc, a különleges állapotrajzot, karaktertérképet is (*Vénlányok).* Alapélménye ekkor a „mozdulatlanság", a megmeredtség, a változatlanság unalmas feszültsége, feszült unalma; ez a paradoxitás egyúttal már a halál, pontosabban: a halottság sajátja is. Csorba később fölhasznál egyet-mást Szabó Lőrinc kíméletlenül elemző, az időbeli folyamatokat is a tárgyleírás egyidejűségével szétterítő lírai módszertanából: a *Testi háború,* ennek a néven nevező, szenvtelenségében is szenvedélyes verstípusnak egyik lehetséges példája azonban sajátosképpen már az újholdasok, kivált a korai Pilinszky hangjától sem áll távol. Csak rendkívül elővigyázatosan szabad hivatkozni e két, egymástól csillagmessze elhelyezkedő költői alkatnak, Csorbának és Pilinszkynek esetleges, ritka párhuzamaira. Annyi viszont kétségtelen, hogy a korai Pilinszky nem áll távol a harmincas évek végén induló költők egynémelyikének (Csorba mellett például Toldalagi Pálnak) az élménykörétől, kifejezésmódjától. Az említett darab mellett az idősebb költőnek *Tanács,* illetőleg *Aki sok szépet* című verse is meglepően – ma már meglepően – emlékeztet a *Magamhoz,* a *Tilos csillagon*-típusú Pilinszky-versek légkörére, sőt még sorsérzésére is. Csorba életművében azonban a kiélezetten drámai hang, ez a *végletesség* inkább epizodikus jelenségnek tekinthető. Különben még némi Illyés-hatás is bujkál lírája alakulástörténetében, főképp a „középszakasz" példázatszerű, a természeti tényekből erkölcsi következtetést kiküzdő, valamelyest szónokiasabb verseiben.

Mindamellett Csorba Győző költészete sokkal inkább összegyűjti és kipróbálja a legkülönbözőbb líratörténeti indíttatásokat, mint tükröt tár egyik vagy másik elődje, kortársa elé. Befogadókészsége és -képessége megragadó, nem is valamiféle elkülöníthető tulajdonság, hanem lírai világképének és alkotásmódjának konstitutív eleme. Csorba a költészeti mintákat társalkotókként veszi maga mellé, nem azon a módon, ahogy nagy és hűséges barátja, Weöres Sándor, hanem az ént és az egyedi élményt megtartva a vers középpontjában, és zárt szerkezetekként őrizve meg az egymással rokon értelmű és csengésű darabokat is. Köteteiben külön ciklusokba foglalta költőkhöz szóló verseit. Ezek a ciklusok gyűjteményeinek legegyenetlenebb részeit alkotják. Némelyik darabjuk alig nő túl az alkalmiságon, s még utolsó kötetében is rábukkanunk olyan prózaverses panegiriszre *(Állócsillag,* Nagy Lászlóról), melynek már szókészlete is inkább hősére, mint költőjére vall, s habozás nélkül egy kultusz megnyilvánulásai köré illeszthető.

(palinódia) Ám a kései líra zömét, állagát más típusú versek teszik. Föl lehetne göngyölíteni, hogy a kezdő évtizedek pozitív színezetű, állítható értékeit miképpen fordítja visszájukra a mind kétkedőbb tapasztalat, a tapasztalaton nyugvó s csak abból következtető költői gondolkodás. Egészen nyilvánvaló például, hogy végighúzódik ezen az életművön az istenélmény. A korai versvilág rémének elűzésére szólította fel Istenét a fiatal költő: „mozgass meg, légy szél, ami voltál is egyszer" *(Szólalj meg bennem!).* Később az *Amor Sanctus* toposzát merészen dramatizálva egy szerelmi együttlét maszkulin résztvevőjeként („kegyetlen szerető"-ként) jeleníti meg az érthetetlen nagyságot („Miért szeretsz, ha így szeretsz?"). Még később azonban mindinkább testetlenné válik az abszolú-

tum képzete, tudata, s a szabadon cselekvő ember az elrendelést őrzi meg hatásai közül: „Ha ütnélek is: csak mintád szerint" *(Mintád szerint)*, mondja egy 1975-ös versben, amelynek „eleve elrendelés"-tudata nem marad folytatás nélkül: a *Görbül az idő* „Babits-apokrif"-jában betű szerint is felbukkan, mégpedig, amint Rába György megmutatta, inkább az „apokrif" szerzőjének, mint a *Jónás könyve* költőjének világképére vetve fényt. Még ezt a bizonyosságot is őrli azonban a kételkedés: az a szkepszis, amely már az *Anabázis*-kötet nyitóversében megszólalt („A test nem él: nyilvánvaló / s a lélek: ez nem tudható" *(Szüleimnél)*, az utolsó két évtizedben viszont már át- meg átjárja a költői világképet, a szentencia határai közül kitörve a vers legapróbb részleteibe is befurakodik. Írásképi megfelelője (ennek egyéb funkciói mellett) a központozás hiánya, amely a kései lírának úgyszólván védjegye, pedig voltaképpen meglepő fejlemény egy olyan költő stilisztikájában, aki mindenkor világosságra és tagoltságra törekedett.

A kétely kikezdi az Isten-képtől eddig elválaszthatatlan drámai emelkedettséget is. Az *Istenről, öregedőben* (a *Görbül az idő*-kötet verse) már a harmadik személyűséggel is eltávolít: azt a szomorúan kedélyes, a keresésben megfáradt, a tapasztalatban a teremtővel egyenrangúvá ért *alanyt* szólaltatja meg, amelyet Mándy Iván híres *Isten*-novellája; így beszél: „tárgyalhatnánk egymással végre úgy, / mint felnőtt emberek". A felsőbb erő „tudós" tudása Csorba kései szakaszában már egyre súlytalanabb a „teremtmény" keserves tapasztalati tudásához képest: „Bár így, romlandó testben élni, / alázva dicstelen, / hogy mit jelent, azt nála én / közelebbről ismerem." Igen ám, csakhogy Csorba öregkori lírája ezt az empirikus öntudatot sem patetizálja, nem faragja meg belőle a hősiesség szobrát. Részben költői alkatának eredendő visszafogottsága, mérséklete miatt, részben mivel újra és szakadatlanul szembetalálja magát a végső érthetetlenséggel, megismerhetetlenséggel: a halállal. Pedig a Csorba Győző-versek beszélője érteni akar.

A kései életmű-szakasz esztétikailag (és etikailag) legfontosabb hozamának a megkérdőjelezés bátorságát látom. Ebben a bátorságban sincs semmilyen hősi póz. Pedig a *Görbül az idő*-től a *Csikorgó*-ig csaknem folyamatosan palinódiát, visszavonást, visszaéneklést olvasunk. A korábbi kötetek kiemelkedő szólamának (a kortársi kritika olvasatában is) az a természetlíra számított, mely a beszélő lírai alanyt múlhatatlanul hozzákapcsolta a természethez, kivált a jelképesen megidézett *kert* ciklikus változásaihoz. A *Megint tavasz* című verset viszont úgy is felfoghatjuk, mint a *Március*-típusú régi versek visszavételét: „Megint tavasz. Nem tud meghatni többé: / a kell, a kell – csábító mezbe bújva ... Szabály, ismétlődés, nagyon meguntam. / S ki örvendeztem a törvénynek egykor, / ma fázom tőle, s félek: azt szeretném, / ha kizökkenne a rend a szokottból." S bizony a kései darabok ki is zökkentik a rendet, de még a ritmust, a zenét is korábbi kitüntetett helyükből. Az emlegetett kötet *Rend* című versében a „széjjelzilált / tépett történet" roncsai közül már végképp ironikusan száll fel a „rend" invokációja; ez a szöveg egyébként költőjének azon darabjai közé tartozik, amelyekben szinte avantgárd módon bontja fel a költői, sőt a nyelvtanilag szerkesztett beszédet is. A *Bőrt-bőrhöz* megszaggatott mondataiban még inkább megszégyenül az ész rendje által kínált harmónia, s a beszélő – korábbi „énjével" éles ellentétben – már csupán az érzéki, animális élményekben találhat otthonra: „Ó rend ó mércék tánc szabott ütemben / zenére testre kicirkalmazott szók!" – így fordítja visszájukra a hajdani hármas egységbe fonódó értékfogalmakat.

(nagymonológ) Kezdetben a halál még nem volt saját halál. A „mozdulatlanság", a dermedt eseménytelenség kéznél levő költői (poétikus) metaforája volt: valamelyest megkopott, mondhatni „holt" metafora. A jelen idejű *halottság*-nál pedig az én várható saját *meghalás*-a is vonzóbbnak tetszett: ezért fohászkodott érte a versbeli én *(Ijessz rám)*. A középszakaszban az is előfordul, hogy a minden értelemkeresést meghiúsító tapasztalat (Csorba, látjuk, mélyen tapasztalati költő) már csak a halált láttatja értelemtelinek, saját-

szerűnek, személyre szabottnak *(Post amorem)*. Valahová a Csorba által is lefordított rilkei „saját halál" közelébe értünk.

Mégsem ez Csorba legsajátabb *halál*-a. A legsajátabb: valami szégyen. Szégyen, hogy állandóan róla kell gondolkozni (és beszélni), és mégsem lehetséges tudatosan be- és utolérni, az értelmező (rendező) énnel el*sajátí*tani. „Példa mindenre van, / majd egyiket utánzod" – szóval *Mindegy*. Ez a vers ugyan a meghalásnak oly fontos *módjára* utal, de már a pusztulás tényét és következményeit is egyaránt jelentéstelennek mutatja. Jó néhány kései vers anticipálja a meghalás dramaturgiáját, szcenikáját, pragmatikáját: hogy miképpen lakható be – töredék időre – a semmi előszobája. S persze *az* után „a mozik színházak sőt kabarék / éppúgy játszanak mint nemrég" (*Húsz-harminc; Csikorgó*-kötet), mi több: „A nagy világ-statisztikán / nem változik meg semmi sem" (*Se föl se le;* ugyanott). Mint néhány kiemelkedő *öreg* lírikus, Csorba is már meg meri nevezni és szólítani az evidenciákat. A „világ-statisztika" szerkezet gúnyt hordoz, de a szégyen drámája leplezetlenebbül is föltárul, mégpedig *Szerepek*-ben:

... ó csak az ne látna
akinek más épség az álma...

...s többé nem gesztus maszka szólam
meztelenség vall néki rólam

Vagyis még pontosabban a szerepek végső hiányában. A látó pedig, aki majd „elfordul" a versben, már megnevezhetetlen és megszólíthatatlan. A lemeztelenülés azonban fokozatos: Csorba az öregedés, az öregség ritka érvényességű líráját teremti meg, elégikus, ironikus, szarkasztikus szólamokkal körülfonva azt a riadalmat, amely csak annál megrázóbban üt át a csillapító rétegeken. „A kert / lakói csöndesen remegnek / körülfogott levert / megrémített sereg" – írja a *Csikorgó* egyik legszebb, *Vereség* című versében. S a természeti látvány átfordítása, alkalmazása az egyéni sorsra immár szintén „vereség"-gel jár: nem pusztán az a vigasz veszett oda, melyet a természet ciklikussága nyújtott, hanem megingott az analógia értelme is: „igyekvő stréberség"-nek minősül a párhuzamkereső tudat tevékenysége.

Hanem a „stréber" szó árulkodik. Azt mondtuk, a fogalmak helyett a stílusrétegek ütköznek egymással kései költészetében: nos, az ilyenfajta ki-szólások, be-mondások (a vers zárt kompozíció*já*ból, egységes hangulati nyelv*é*be), mint például: „(ha jól megy)" vagy „(poros hasonlat)" vagy csak ennyi: „az lenne (lesz?) méltó eredmény", nemritkán valódi parentézisként, zárójelbe téve; ezek bontják meg igazán a korábbi versek zártságát, egyneműségét. Fokozás helyett lefokozás, „pathos" helyett „bathos" jut osztályrészül a végbe tekintő költeményeknek: s a verseket éppen ezek a közbeszédi banális-triviális fordulatok avatják többértelművé, nyugtalanítóvá. Az alkotásra való reflexió már nem fennkölt, tárgyának, közegének elkötelezett, mint régen, hanem időnként ellene szegül az egyszintű, egyirányú elbeszélhetőség bizodalmának. Az emotív síkon vállalható beszédet a közbeszólások, nyelvi félrenézések banális fordulatai törik meg, s ez a banalitás gyengíti a semmiről való beszéd koherenciáját; de bár elveszi a főszólamtól a szemantikai mindenhatóságot, természetesen (Csorba számára természetesen) ez a „rongyolt" beszéd maga sem válhat domináns jelentővé. Tárgyához képest mindkét szólam önállótlanná válik, iróniájuk oda-vissza hat, kölcsönösen kikezdik egymást.

Ott a legszembeötlőbb (és legmegrendítőbb) ez a paradox együttműködés, ahol a költői tudat a rendelkezésére álló legnagyobb erőket hívja segítségül a képtelen (és kép nélküli) szembenézéshez. Csorba Győző az eltávozás, a halálra készülés egész költői eszköztárát, toposzkincsét mozgósítja verseinek egymásutánjában. Hány meg hány költő

állította például a virág, a lomb, a termés hullása mellé saját elmúlását. Ám a *Húsz-harminc* című versben ezt olvassuk: „a kórház-kert juharjain / már ott csüggnek a kis propellerek... / Mikorra megérnek s majd mikorra / nyugodtan vetik le maguk s pörögnek / a földig / akkorra tán én is betársulok / valamelyikhez / s elindulok vele". Igen, minden rendben volna: csak ez a „betársulok" ne rína ki oly nagyszerűen az összképből. Ennek az egyetlen igének a közhelyszerű familiaritása (akár a „stréberség" főnévé) elegendő ahhoz, hogy fanyar félmosollyal üzenjen az átöröklött analógiának s a földerengő vigasznak.

Sajátos ellentmondásnak hat, de úgy vélem: a saját hang modulációi nagyrészt jobban eltávolítják a szöveget az élménytől, mint a pre-textusokból átvett idézetek. Csorba ezekkel is gyakran él késői köteteiben, de inkább kiegészíti, megtoldja velük verseinek érzelmi dinamikáját, dikcióját, például a *Szeptember végén* reminiszcenciáival az *1991. szeptember*-t. Két József Attila-idézése viszont (*A szavak bolyhai*, valamint a *Csikorgó* című kötetben egyaránt közzétett *Tapasztalat* és az utóbbiban megjelent *Szöveg és dallam)* tagadhatatlanul közelebb kerül az intertextualitás elvére épülő szövegformáláshoz. De csak közelebb kerül, nem igazodik hozzá. A szerzői állásfoglalás, a szerzői jelenlét irányító szólama ugyanis ezekből a darabokból sem hiányzik.

Csorba Győző késői versei monológok, vagy még inkább részei egy összefüggő nagymonológnak, amely – ezúttal is – a lét vagy nem-lét kérdéséről mormol, suttog, dünnyög. Illetve a „róla" helyett „szemközt vele": mindig ugyanarról a visszapattanásról. Ez is magyarázhatja, hogy nem egyes darabjaiban él igazán ez a költészet: vannak ugyan szebb és kevésbé sikerült versek, de a mű vagyis a beszéd a versek egymásutánjában érzékelhető.

Ennek a szöveghatárokon átlépő, majdnem folyamatos magánbeszédnek tehát tárgya van, méghozzá úgyszólván állandó tárgya. Hát egységes én, személyiség áll-e mögötte? A régebbi versek beszélője a közös végzetet még megpróbálta önmagához alkalmazni: személyre szabott sorsképet, egyéni bélyeget igyekezett megpillantani a fenyegetettségben (lásd például a *Lélek és ősz Kifelé* című darabját). Késői pályaszakaszán a közös érvényességre számot tartó egyéni szerep, a *persona* elmosódik a Hang számvető, de örökösen nyugtalan mormolása mögött. Már nem a ki- és megemelt én, hanem az Everyman beszéde hallatszik. Ez a „Bárki" azonban nem tévesztendő össze a heideggeri „akárkivel"; a das Man ugyanis elfedi maga elől a halált, az Everyman viszont, noha kelletlenül, de folyton a nagy számadásra készül. Ám ha a közös sorsban elhomályosulnak is az egyedi személyiség körvonalai, a Hang (a beszéd) egyközpontú marad, a szerzői tudathoz kötöttsége vitathatatlan. Minden egységbontó eljárása ellenére ezért nem tekinthető (pre-) posztmodern forrásnak Csorba Győző költészete.

De hogyan is tekinthetnénk annak, ha egyszer *monológ?* Vagy mégis szert tehetne dialogikus érvényességre a monológ is, nyelvjáték és önmagát generáló szövegképzés nélkül, ha tárgya és tétje olyannyira intertextuális, sőt interperszonális, magyarán: egyetemes, mint a Csorba Győzőé? Ha olyan monológ, amely a közös tudás és tudatlanság terében hangzik el? Szeretnénk hinni, hogy igen.

CSORBA GYŐZŐ

LEVELEK TAKÁCS JENŐHÖZ ÉS ÉVÁHOZ

Az alábbiakban olvasható húsz Csorba Győző-levél jelentősége elsősorban két dologban áll. E levelek egyfelől visszavezetik a mai olvasót az 1940-es évekbe, amely sajátos módon a pécsi kultúrának az egészen a magyar sztálinizmus kezdetéig tartó egyik nagy korszakát jelentette, s egyúttal egy nagyszabású, ám végső soron kudarcot vallott kulturális koncepció kísérletének időszaka is volt. Ismeretes, hogy Esztergár Lajos, aki 1940 és 1944 között Pécs polgármestereként tevékenykedett, hivatalba lépésekor tervbe vette, hogy a várost virágzó kulturális központtá, – a korabeli szóhasználattal élve – afféle „magyar Athénná" teszi. Ennek jegyében jó néhány fiatalabb vagy a középgenerációhoz tartozó, az itt olvasható levelekben is fel-feltűnő írót, zenészt, képzőművészt, színházi embert tudott városi állásokkal, megrendelésekkel Pécsre csábítani, illetve itt tartani: Weöres Sándortól Bárdosi Németh Jánoson át Lovász Pálig, Martyn Ferenctől Maros Rudolfig, Bajcsa Andrástól Székely Györgyig hosszú a névsor, a fenti levelek címzettjét és feladóját, Takács Jenőt és Csorba Győzőt is beleértve. Ebben az időben a helyi kulturális intézmények is megerősödtek: működött a Janus Pannonius Társaság, elindult és élt annak irodalmi folyóirata, a *Sorsunk;* a városi zeneiskolából Konzervatórium lett, megnyílt a városi könyvtár, s a korszak elején létezett még az Erzsébet Tudományegyetem is, amely megannyi kiválóságot tudott alkalmilag vagy hosszabb távon az akkori Pécs kulturális mindennapjaihoz hozzákötni. – Sajnálhatjuk, hogy a levelek e létező vívmányoknak az eltűnéséről, jobb esetben időleges visszaeséséről tudnak már csak számot adni.

Az 1902-ben Cinfalván született Takács Jenő zeneszerző 1942 őszén, a Pécsi Városi Konzervatórium igazgatói posztjára jön Pécsre. Szakmai múltja már ekkor is tekintélyes: tanított Kairóban és Manilában, arab és fülöp-szigeteki népzenei gyűjtései fontos forrásmunkák, barátságot és kollegiális kapcsolatokat ápol Bartókkal és Kodállyal, előadóművészként számos országban tisztelik, s Pécsre költözése előtt – sok más műve mellett – megírja *Nílusi legenda* c. balettjét, melyet a negyvenes évek elején mutat be a budapesti Operaház. Második feleségével, a Csorba Győzővel egyidős Pasteiner Évával (aki korábban rövid ideig Jékely Zoltán felesége volt) Pécsett ismerkedik meg, s a zeneszerző-zenepedagógus Takács Jenő a későbbiekben is gyakran beszél úgy a pécsi évekről, mint legtermékenyebb esztendeiről.

A házaspár Csorba Győzővel való barátsága azután 1947–1948-ban az Olaszországban, a Római Magyar Akadémián együtt eltöltött öt hónap alatt mélyül el (Csorba Győző *Római följegyzéseiből* is kiderül, hogy számtalan helyen és alkalommal voltak útitársai egymásnak, s Csorba a későbbi évtizedekben minden lehetséges alkalommal melegen és szeretettel nyilatkozott Takácsékról). Mindhárman visszatérnek ugyan Pécsre, de Takácsék az év második felében újra Rómába utaznak, majd a nyilvánvalóan bekövetkező politikai fordulat hatására nem térnek vissza többé Magyarországra, és Svájcban telepszenek le. A levelezés ebben az időszakban veszi kezdetét, és tart kisebb-nagyobb kihagyásokkal a nyolcvanas évek utolsó harmadáig. Takács

Jenő 1952-bén az Egyesült Államokban, a cincinnati egyetem zenei fakultásán lesz professzor, itt 1970-ben nyugdíjazzák, s ekkor költözik vissza Európába, hogy végül szülőfalujában, a már ausztriai Siegendorfban rendezkedjen be. Feleségével együtt ma is itt él, mindketten jó egészségnek örvendenek.

A Takács Jenőhöz írt Csorba-levelek fentebb emlegetett másik jelentősége éppen abban a módban rejlik, ahogyan ez a húsz, összetartozó egészt alkotó levél átível a 38 egymástól távol töltött esztendőn: az egyébként a prózai megnyilatkozást jobbára kerülő költő bennük – mintegy levélbeli önéletrajzként – akaratlanul is áttekintést ad saját életének kisebb és nagyobb rangú eseményeiről.

A levelek a család tulajdonába a Takács-házaspár figyelmes gesztusának köszönhetően kerültek: Takács Éva a leveleket 1996 júniusában elküldte a költő özvegyének. A közlést – ahogyan a *Római följegyzések*et is – Csorba Győzőné szívessége tette lehetővé, amiért a Jelenkor szerkesztőjeként külön köszönettel tartozom.

A közlés során a leveleket betűhíven, az eredeti helyesírást megtartva adom közre, a legszükségesebb – és jelenlegi ismereteim szerint megírható – jegyzetekkel. Az 1. levélből két tagmondatot, a 14. és 17. levélből egy-egy postacímet elhagytam; ezeket mindenütt jelöltem. A levelek borítékjai a címzésekkel együtt hiányoznak, a keltezés mindenütt Csorba Győzőtől való. Mindegyik levél kézírásos, az utolsó három kivételével mindegyik négyrét hajtott A/4-es papírlapon olvasható. A 18. és 20. levél – eredetileg bizonyára borítékolt – karácsonyi üdvözlőlap, a 19. kisalakú kartonlap.

Cs. I.

1.

Pécs, 49. febr. 12.

Kedves Vicuska és Apó,

nagyon-nagyon szégyenlem magam, hogy csak most válaszolok. Oly sokszor akartam már, de mindig közbejött valami. Mindenek előtt hálásan köszönöm a lapot és a levelet. Jó, hogy legalább Jolánka válaszolt is és Neki ismét írtak, így legalább tudtam a sorsukról. Jolánka egyébként is be-benéz a könyvtárba, és elbeszélgetünk egyről-másról. Megmutatta Vicuska utolsó levelét is, melyben a lakásügyi gyalázatosságokról van szó. Minden szimpátiám Vicuska és Apó mellett didereg abban az ocsmány római ágyban. Mi volt az oka, hogy nem sikerült beutalást kapni az Akadémiára? Hiszen Tibortól indult ki a kezdeményezés. Én itt ebben a közepes keménységű (Ld. Bajcsa B.) magyar télben s a meleg szobában el sem tudnám képzelni kínjaikat, ha tavaly nem gyűjtöttem volna személyes tapasztalatokat.

Drága Vicuska, bizony, nagyon hiányoznak mind a ketten. Gyakran kívánok egy-egy jóízű vitát lefolytatni valakivel az erkölcs különféle problémáiról s akkor eszembe jut, hogy nincs kivel. Úgy látszik ez a tevékenységem Önökre specializálódott.

Különös hírekről, újságokról alig tudok beszámolni. Takáts Gy. január elején itt volt egy hétig. Már megint a régi [– – –], nyoma sincs benne a római zaklatottságnak. A foga sem fájt azóta [– – –].

Január elején megjelent a „Dunántúl" c. folyóirat első száma is, hamarosan próbálok belőle küldeni egy példányt. Nívója közepes.

Vasvári Lacit a szab. műv. felügyelőségből fölmentették, most falura készül tanítónak.

Kő K-t és Szabó Pál Z.-t a felülvizsgálat során kizárták a P.-ból. András B. kb. egy esztendeig Pesten marad, beosztották a Magyar Rendőr szerkesztőségébe. Katkó I-t Kaposvárra helyezték szerkesztőnek s még mindig ott van. A jelek szerint e hónap végén jön vissza Pécsre. Pintér Zsuzsa az irodalomtól átpártolt a zenéhez, s most Maros Rudival csintalankodik. Martyn Feriék meghívást kaptak Rómába – nyilván Ti is tudjátok – az

Akadémiára. A jelek szerint még februárban útra kelnek. Kopányi Gyurka Rudinak verseket írt egy Goldoni darab megzenésítéséhez, most február 11-én lesz a bemutatója. Igaz, dec. 22-én Vasvári L. egy darabját mutatta be a pécsi színház közepes sikerrel. Hunyady Jóska nagy író és egyre nagyobb. Már alig lehet valamijét elolvasni. Ki van még, akiről nem írtam? Senki, legfeljebb én magam. Magamról nincs sok mondanivalóm. Itt vagyok még a könyvtárban és dolgozgatom. Verset is írok olykor-olykor. S tisztességes családi életet élek. Margitka hasonlóképen. Bár az utolsó hetekben betegeskedtünk kissé.

Hogy el ne felejtsem, drága Vicuska, már itthon el akartam kérni azt az Ady-képet („Én már a halál szárítóján lengek") letétbe. Hol van? Lehetséges lenne az ügylet? Nagyon örülnék neki. Írjon majd róla!

Végére értem a papirosnak s azt hiszem türelmüknek is. Befejezem tehát a levelet. Jó volna együtt sétálni a Tevere partján. Képzeljék el erősen, akkor talán nekem is könnyebb lesz az elképzelés. És írjanak, jó lesz Jolánka levelében is, úgy olcsóbb! Sok-sok csókot és ölelést küldök Mindkettőjüknek

Viktorka-Győző

Tibor – Kardos Tibor (1908–1973) irodalomtörténész, filológus, egyetemi tanár, műfordító. Baumgarten- és Kossuth-díjas. 1945–46-ban az újra szerveződő pécsi egyetemen olasz, latin és görög irodalmat tanított, 1946 októberétől két esztendőn át a Római Magyar Akadémia igazgatójaként tevékenykedett. Csorba Győző – sokakkal együtt – az ő jóvoltából töltött öt hónapot az Akadémián. Lásd még a 7. levelet.

Bajcsa B. – Bajcsa András (eredetileg Holler András, 1911–1987 [?]), költő, műfordító, kritikus, grafikus. Francia–magyar szakos tanárként végzett a pécsi Erzsébet Tudományegyetem bölcsészkarán. A *Sorsunk* rendszeres munkatársa. A Csorba Győző fordításában 1940-ben megjelent *A halál versei* c. Helinant-kötetnek ő volt az illusztrátora. A hatvanas évektől az NSZK-ban, majd Franciaországban élt. Verhaeren-vers- (1939) és Montaigne-esszéfordításai (1957) ismertebbek. Ld. még a 11. levél jegyzeteit is.

ha tavaly nem gyűjtöttem volna személyes tapasztalatokat – utalás a Rómában töltött hónapokra.

Dunántúl – az ún. „első Dunántúl", melynek az 1949-es évben összesen három száma jelent meg, a Batsányi János Társaság negyedévi irodalmi, társadalomtudományi és művészeti folyóirataként látott napvilágot. Felelős szerkesztője Katkó István volt. Az itt említett első számban Csorba Győzőnek verse, Takács Jenőnek cikke jelent meg.

András B. – András Endre (1918–?), költő; a háborút követően rövid ideig Pécsett, a rendőrkapitányságon tevékenykedett. Csányi László és Kopányi György mellett segédkezett az 1945-ben mindössze egyetlen számmal megjelent *Ív* c. lap szerkesztésében, melyet vezető szerkesztőként és felelős kiadóként Csorba Győző jegyzett.

Vasvári Laci – Vasváry László, a *Dunántúli Napló* c. pécsi napilap újságírója, a *Dunántúl* szerkesztőbizottságának tagja. – *dec. 22-én ...egy darabját mutatta be a pécsi színház közepes sikerrel* – a *Viola utca 18.* c. „polgári szatíráról" van szó.

Kő K. – Kő Kálmán, asztalos, író, a *Dunántúl* c. lap egyik kezdeményezője, majd szerkesztőbizottságának tagja. Két, a kor szellemében fogant riportkönyv, illetve cikkgyűjtemény (*Újjáépítő magyarok*, 1945; *Vezetők*, 1947) szerzője, szerkesztője.

Szabó Pál Z. – Dr. Szabó Pál Zoltán (1901–1965), geográfus, a földrajztudományok doktora, 1943-tól haláláig a Dunántúlkutató Intézet, ill. a Dunántúl i Tudományos Intézet igazgatója.

a felülvizsgálat során kizárták a P.-ból – az MKP és az MSZDP fúziója utáni tagrevízió ürügyén jó néhány korábbi szociáldemokrata párttagot kizártak az újonnan létrejött MDP-ből.

Maros Rudi – Maros Rudolf (1917–1982), zeneszerző, zenepedagógus. 1942-ben került Pécsre a zenekonzervatóriumba, Takács Jenő távozását követően rövid időre ő vette át az intézmény igazgatását. 1949-ben Budapestre költözött, Péccsel azonban haláláig intenzív kapcsolatokat ápolt; ld. pl. a 6. levelet.

Martyn Feriék meghívást kaptak Rómába – az utazás nem valósult meg, vö. a későbbi levelekkel is.

Kopányi Gyurka – Kopányi György (1921), író, újságíró, rádiódramaturg, városházi tisztviselő, a negyvenes években a pécsi irodalmi közélet aktív szereplője.

Hunyady Jóska – Hunyady József (1920–1983), pécsi születésű író. 1948-ban Baumgarten-díjat kapott.
Katkó I. – Katkó István (1923), író, újságíró. A negyvenes évek végén Pécsett tevékenykedett, felelős szerkesztője volt a három számot megért, ún. „első" *Dunántúl*nak.

2.

Pécs, 1949. március 21-én.

Kedves Vicuska s Apó,

sietek válaszolni Nektek, helyesebben *csak* Neked, Apó, mert Vicuska egyáltalán nem törődött velem leveledben, s még csak néhány szóra sem méltatott, noha én hosszú és körültekintő levelemet Mindkettőtökhöz irányoztam volt.

Ezek után rátérhetek a lényegre. Leveled alapján tárgyaltam Cs. Jenővel. Sajna, pozíciójának bizonytalansága s az ebből fakadó túlzott aggályoskodás miatt, nehéz belőle kiverni a gyanakvást, hogy Te nem is szándékozol visszajönni. Persze ezt nem építi semmire, hiszen nem is építheti, azonban gyanakszik. Ilyenformán a fizetésnélküli szabadság ügyére nézve sem mondott semmi határozottat, csupán annyit, hogy Neked okvetlenül be kellene adnod egy kérvényt a város tanácsához a szabadságra vonatkozóan, de lehetőleg úgy, hogy ez a kérvény a vallás- és közoktatásügyi minisztérium illetékes osztályán (nyilván a művészeti ügyosztályon) keresztül érkezzék a tanácshoz, s a minisztérium tegyen hozzá egy támogató javaslatot.

Írj tehát igen-igen gyorsan egy kérvényt a város tanácsához s mellé egy másikat a min-hoz, a min-hoz szólóban kérj ajánlást és azt, hogy továbbítsák kérvényedet az ajánlással együtt a pécsi városi tanácshoz.

Baj az is, hogy Sirio nem jön meg, ámbár régen lejárt a szabadsága. Tudod, milyen jól működik néhány ember fantáziája, Sirio távollétét is összefüggésbe hozzák a Te elmaradásoddal.

Más különös újság nincs, a Te ottani életed nyilván változatosabb a miénknél, már az utazások miatt is. Az idő hirtelen lehűlt, betegek vagyunk szinte valamennyien. Magam is néhány napja keltem föl csupán az ágyból.

A szellemi élet Pécsett zajlik, Te mindenesetre nagyon hiányzol. Martyn Feriék már minden nap készülnek indulni, nem tudom, mikor szállnak vonatra.

Vicuskának ennek ellenére kézcsók, Téged sok-sok szeretettel ölellek Győző

[A hátlap bal szélén:]

Sirióéknak kézcsók, ölelés. Nejem csókot s üdvözletet küld. Ugyancsak az összes barát és ismerős.

Cs. Jenővel – dr. Csolosz Jenő (1906–1972), ebben az időszakban Pécs törvényhatósági város jegyzője.
Sirio – Piovesan, Sirio (1917–?), velencei származású, Pécsett élt hegedűművész, 1943–1947 között a Takács Jenő igazgatása alatt álló Pécsi Városi Zenekonzervatórium tanára.

3.

Pécs, 49. jún 4.

Kedves Vicuska és drága, jó Apó,

írok ismételten, bár megint nem rajtam a sor. Ez már a harmadik levelem, s választ csak egyre kaptam. Na de én már csak ilyen vagyok: a reménytelen szerelmesek fajtájába való. Remélem azonban: állhatatosságom megtöri majd a jeget.

Sorsukról olykor értesülök csak Jolánka révén, pedig minden nagyon érdekelne. Nyilván jól érzik Magukat Svájcban, nincs olyan nagy meleg, mint itt. Nálunk teljes erővel kitört a kánikula, miután már néhány hétig szinte folyton esett. Újságot alig írhatok. Velünk nem történik semmi különös. Dolgozunk rendületlen, s egészségesek vagyunk. A társaság a régi. Szaporodás csupán Bandiéknál várható a közeli hónapokban. A szekszárdi nő viszont férjhez ment. Rudi olykor-olykor belátogat hozzám s elbeszélgetünk. Dolgozik ő is, mostanában mozgalmi kórusműveket komponál. Ígéretet kapott arra, hogy a között a 12 zenész között lesz, akiket hamarosan államosítanak. Ez azt jelenti, hogy havi 1.500.– Ft fixe lesz minden különösebb kötöttség nélkül. Nekünk íróknak nincs ilyen szerencsénk.

A „Dunántúl" c. folyóiratot csinálgatjuk. Már két szám megjelent belőle. A harmadik most készül. Egy s más ezenkívül is történik, a múlt héten pl. egy francia-estet rendeztünk a képzőművészekkel karöltve egy ifjú francia és Rabinovszky Máriusz közreműködésével. Emlékezetes esemény marad a számomra sokáig, mert a következő napra a francia meghívott néhányunkat az Üdülőbe, s ekkor ettem életemben először süllőt, ami tökéletes szellemi élvezet volt.

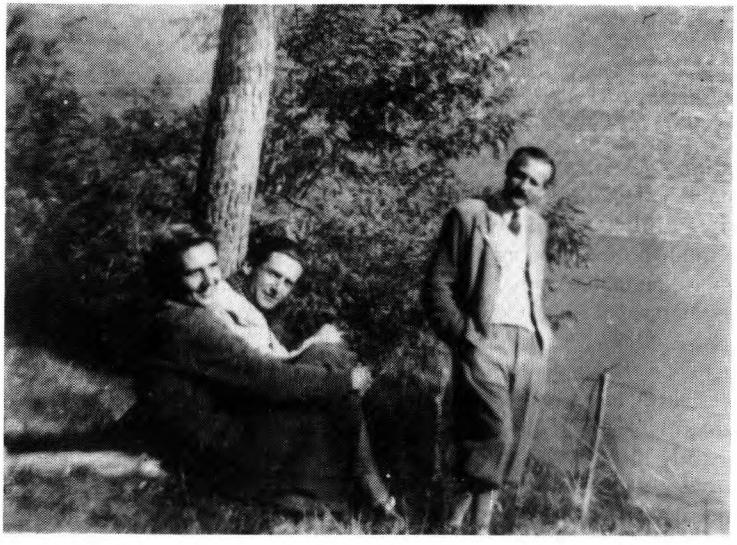
Feri még ma is itthon van, pedig megkapta már útlevelét és vizumát is. Most már bizony ősz előtt nem is érdemes Rómába menni.

Hunyady Jóska kezd befutni. Éppen most kapott regénye befejezése céljából két hónapos fizetéses szabadságot, de bizonyára meghosszabbítják majd.

András Bandi még mindig nem került vissza Pécsre, Bp.-en és másutt szolgál, úgyhogy a helyi irodalom egyelőre elvesztette.

A helyi emberekről nincs is más említésreméltó. De talán érdekel Benneteket Weöres Sanyi sorsa. Állást kapott Bp.-en az Akadémia könyvtárában. Keresztúry D. szárnysegéde. S az utóbbi hetekben – amint Rudi újságolta – mozgalmi kórus-szövegeket ír. Takáts Gyula néhány hónappal ezelőtt Pécsett járt, azóta csak annyit tudok róla, hogy állást próbál szerezni, mégpedig Kaposváron. Valami könyvtárról vagy levéltárról beszélnek.

S hogy végül magamról is írjak: sokszor és erősen gondolok Rátok, nagyon hiányoztok, igen-igen jó lenne olykor elbeszélgetni egyről-másról. Ezen kívül: írok is néha, ámbár meglehetősen rossz periódusban vagyok, nehezen mozog kezemben a toll. Van azért

Takács Jenőné, Takács Jenő és Takáts Gyula 1947 őszén a Nemi-tónál, Csorba Győző felvételén

néhány új versem, s ezekből legközelebb mellékelek is. Most már nagyon várom a nyári szabadságot, a jelek szerint augusztus hónapban kapjuk meg, s utazunk el a Duna mellé.

Mit tudtok Kardos Tiborról? Azt is mondják, hogy már itthon van Pesten, azt is, hogy még Rómában működik. Itt Pécsett semmi esetre sincs.

A legközelebbi leveletekben írjatok néhány szót a római Akadémiáról is, Tóth Laciékról, Faragó Magdáékról, Tempestiékről, sőt Luigi-ról is. Hajh, hajh, de régen is volt már! Azt hittem, jó lesz emlékezni, pedig „nessun maggior dolore..."

Kedves Vicuska, most külön Magához szeretnék szólni néhány szót. Régi, viszályos, de mégis bensőséges barátságunk nevében. Nagyon kérem, ha lát valami szépet, valamit, ami az átlagon felül szép, erről okvetlenül számoljon be nekem röviden. Mint ahogyan pl. a bécsi Breughel-képekről tette. Így egy kicsit mindig magukkal leszek, s nagyon sokat gazdagodom is. Mindig ez az egy város, mindig ezek az ismert házak és utcák! Nehéz kicsit! Köszönöm szépen előre is.

De most aztán igazán befejezem hosszú, de annál üresebb levelemet, s remélem, válaszolni is fognak rá hamarosan.

Ebben a tudatban drága Vicuskát s Apót változatlanul meleg szeretettel

ölelem:

Győző

[Az utolsó lap bal szélén:]

Margitka ölel, csókol Mindkettőtöket.

Bandiéknál ... Rudi ... – Bajcsa András, Maros Rudolf.

Rabinovszky Máriusz – (1895–1953), művészettörténész, kritikus, a Képzőművészeti Főiskola tanára.

Tóth Laciékról – Tóth László (1910–1982), irodalomtörténész, kritikus, műfordító, a magyar irodalom olaszországi megismertetésének elősegítője. A harmincas évek második felében a Római Magyar Akadémia titkára volt, majd a római egyetem magyar lektora lett. A háború után Debrecenben tanított, később Nápolyban a Keleti Intézet magyar tanszékének vezetője lett.

Tempestiékről – Folco Tempesti (1912), olasz író, műfordító, a harmincas–negyvenes évek fordulóján lektorként hosszabb ideig Magyarországon tartózkodott. Több, a magyar irodalommal foglalkozó könyv szerzője.

Luigi-ról – a Római Magyar Akadémia portása.

„nessun maggior dolore..." –'nincs nagyobb fájdalom'; idézet Dante *Isteni színjáték*ából, *Pokol* V. ének.

4.

Pécs, 49. júl. 25.

Kedves Vicuska, s Apó,

lám-e, máris válaszolok. Megvallom, nem csupán erényességből. Azért is, mert két nap mulva megyünk nyaralni s nagyon sok a dolgom. Akinek pedig sok a dolga, az mindenre ráér – mondhatta volna egy kínai bölcs.

Jolánkával ritkán találkozom. Most éppen egy kicsit haragszom is Rá. Levelüket ugyanis, melyet kb. egy hónappal ezelőtt kaptam, pár napra elkérte – ennek már három hete – s máig sem hozta vissza. A lakására nem merek elmenni érte, mert attól félek, hogy valaki meglát, s tisztességemet kétségbe vonja. Késedelmes válaszomnak ez is egyik oka.

Írjak a pécsiekről, ez a kívánsága. Nehéz, mert nincs mit. Valamennyi ugyanazt csinálja, amit egy esztendővel ezelőtt csinált, s amit bizonyára egy év múlva is csinál majd. Martyn Feri fest, Hunyady Jóska regényt ír, Kopányi Gyurka verset, és nőzik, B. Bandi cikket ír, fordít, indulószövegeket készít Maros Rudi részére (a MINSz-induló Bajcsa szövege és Maros zenéje!), Várkonyi írja „Az elveszett paradicsom"-ot, bár most éppen szabadságon van, és VII. gimnázista fiával bicikli-körúton szenved valahol az éppen nem kánikulai éjszakában a Balaton környékén. – Erről jut eszembe. Kopányi Gyuri öt napig a Balatonnál volt. Megjött.

Egyesek, akik vele voltak, sajnálkozva mesélték, hogy milyen félénk, mennyire nem tudott bánni a nőkkel stb. Ő maga öntudatosan számolt be sikereiről, melyek között előfordult, hogy egyetlen séta alkalmával három különböző női egyént tett boldoggá. Mit gondol ezekután, drága Vicuska, kinek lehet igaza? Vagy mit gondolsz Te, végtelen bölcs Apó?

Jómagam nem firtatom ezt a problémát. Hiszek ennek is, annak is.

Kő Kálmán új színművet ír ténylegesen, s ez a színmű stilisztikailag, retorikailag, dramaturgiailag, cselekményben s cselekvényben jobb lesz mint valamennyi, amit eddig írtak, az .faktor. Különben a székesegyházi kórus vendégszereplését szervezi az ürögi templomban.

András Bandit változatosság kedvéért most meg Miskolcra helyezték. Eddig Pesten volt. Egyáltalán nem örül új székhelyének.

Bárdosi N. János veti a költséget, veti, s ezzel kínlódik szegény folyton. Egyébként jól van. Melle alatt továbbra is dombordad.

Ámbár soha nem éreztem sem pécsinek, sem közénk tartozónak, de azért nyilván érdekelni fog Titeket, hogy Lendvayt, a pécsi színház dirijét hirtelen, de váratlanul kiröpítették az igazgatói székből, sokak igaz örömére. Egészen csúf dolgok derültek ki róla, melyek között még a szerelmi zsarolás is szerepel.

Hogy el ne felejtsem, Katkó Pista vőlegény. Menyasszonya egy pesti leány. Medika. A frigyet pár hónap múlva tervezik.

Mi van még? Mi van még?

Könyvet próbálok küldeni, előbb azonban a postán megkérdezem, van-e rá lehetőség.

Verset majd küldök többet is, de higgye el, drága Vicuska, most olyan kevés az időm a nyaralási előkészületek miatt, hogy nincs időm a keresgélésre és másolgatásra. Szavamat adom azonban, hogy nem hagyom versetlenül senyvedni.

Magunkról: dolgozunk; Margitka a polg. mesteri hiv.-ban megint én meg a könyvtárban. Én olykor írok is. Nejemmel néha össze-összecsapok még a nők és férfiak jogairól, de többnyire alulmaradok, mert az az egyszeri nevezetes vita, melyben a két lúd legyőzte a disznót, örökre fölvértezte érvekkel.

Azt hiszem, mindent megírtam, befejezhetem nyugodtan. Így is teszek.

Sok-sok csókot és ölelést küldünk Viktor + Neje

[Az utolsó oldal bal szélén:]

A postán érdeklődtem. Csak Nemzeti B. engedélyével lehet könyvet küldeni. Egy kis füzetet azért verseim mellé beteszek.

tisztességemet – a levélben e helyen Csorba Győző az „erényességemet" szót javította át.

a MINSz-induló Bajcsa szövege és Maros zenéje – a MINSZ az 1948 és 1950 között fennállt Magyar Ifjúsági Népi Szövetség nevének akkoriban közkeletű rövidítése.

Várkonyi – Várkonyi Nándor (1896–1975), író, irodalom- és kultúrtörténész, a modern pécsi irodalom megalapozója. Alapítója volt a Janus Pannonius, majd a Batsányi Társaságnak, 1941 és 1948 között főszerkesztője a *Sorsunk*nak. A levelekben többször emlegetett munkái közül a *Sziriat oszlopai*nak 4. kiadása 1984-ben, az *Elveszett paradicsom* legteljesebb változata 1994-ben jelent meg.

Bárdosi N. János – Bárdosi Németh János (1902–1981), 1942-ben Szombathelyről Pécsre települt költő, ebben az időszakban Pécs város számvevőségi főnöke, majd a városi tanács pénzügyi osztályvezetője; irodalmi tevékenysége keretében a későbbiekben részt vett a *Jelenkor* szerkesztésében is.

Lendvay – Lendvay Ferenc, 1948–49-ben, Székely György utódaként, a pécsi színház igazgatója. 1954-től a színház főrendezője lett, és a levélben említett elbocsátása után is jó néhány darabot rendezett.

egy kis füzetet azért verseim mellé beteszek – aligha valószínű, hogy Csorba Győző valamely nyomtatott, önálló gyűjteményéről lenne szó, 1948 és 1949 között ilyen ugyanis nem jelent meg.

5.

Pécs, 1950. május 22-én

Kedves Vicuska és Apó,

idestova fél esztendeje annak, hogy utolsó levelüket kaptam. S azóta készülök a válaszra. Bizony, nagyon szégyenlem magam, mert alig van mentségem. Pedig sem idő, sem jószándék nem hiányzott, inkább talán erőm volt kevés. A napi bonyodalmak meglehetősen igénybe vesznek, s kifelé fordítanak, tunyává, üressé tesznek. – Kérem azonban, drága Vicuska, ne viszonozza hallgatásomat hasonlóan hosszú szünettel, inkább szidjon össze jól.

Írnivalóm elég sok van, s talán néhány hírem újság is lesz Vicuskáéknak.

Mindenekelőtt egy igen szomorú hírt kell közölnöm. Szegény, jó Anyósom két hónappal ezelőtt, március 24-én egy operációval kapcsolatban meghalt. Rákja volt. Neki talán menedéket hozott a halál a roppant szenvedések elől, minket azonban, s kivált Margitkát mélységesen megrázott a tragédia. Meleg szívű, önzetlen, szorgalmas, intelligens, szerény asszony volt, nagyon-nagyon szerettem.

Ez a csapás annál erősebben sújtott, mert július végére családi eseményt várunk, s Margitka a halál-esetkor már az ötödik hónapban járt. Aggódtam, hogy valami baj lesz. Nem lett semmi – hála Istennek – legalábbis láthatóan semmi. –

Bajcsa Bandi egy ideig nálam dolgozott a könyvtárban, mivel két nőmet elbocsátották, husvétkor azonban értesítést kapott, hogy fölvették a MMOK-hoz (Múzeumok Orsz. Központja) s akkor egyedül hagyott. Azóta is magam vagyok, helyesebben kettesben tudományos munkatársammal, Franczia bácsival. Bandi időközben már járt itthon – a család ugyanis még Pécsett lakik – s elmondotta, hogy új hivatalával meg van elégedve, fizetése több mint itt volt, munkaköre pedig nem nehezebb. Sokat mesélt Sanyiról is. Sanyi az Akadémia könyvtárában dolgozik, s ez rendben is volna, de otthon egyre pokolibb az élete. Feleségén kívül anyósával s anyósának egy testvérével (szintén nő) él együtt. A három nő oly szigorú vasfegyelem alatt tartja Sanyit, hogy az öngyilkosság gondolatával foglalkozik.

Kopányi Gyurka még a Dunántúli Naplónál dolgozik, sőt – néhány hónapja – Kiss Iván (Jocó) is a Napló alkalmazottja. Ők ketten csinálják a kulturális rovatot. Elképzelhetitek, hogy világvárosi színvonalon. Kiss Jocó közben meg is nősült, elvette régi menyasszonyát: Märy-t. Gyurka ezzel szemben máig sem nősült meg ismét, s csak teng-leng a világban, lót-fut a nők után. Nemrég végre sikerült neki egy rendes, szolid barátnőt találnia, olyat, aki szellemi partnernek is megfelelő, de egyébként is rendelkezésére áll. Gyurka nagyon dicsérte, egyet kifogásolt benne csupán: kissé zárkózott, a hivatalban, ahol dolgozik, azt hiszik, hogy gőgös. Egy esztendeje, mióta férjétől elvált, szóba sem állt férfiakkal. Mondom: Gyurka büszke volt rá láthatóan. Az egyik nap aztán orvoshoz kellett sietnie sürgős penicillin-kúrára, mert bizony élete első komoly lelki szerelmétől egy tetemes trippert kapott a szerkesztő úr.

Várkonyi Nándor ír, ír és ír. A „Sziriat oszlopai"-nak már a harmadik kötete készül. S az elsőt is olyannyira átdolgozta és kibővítette, hogy alig lehet ráismerni a régi szövegre, Nándor különben most az egyetemi könyvtárat is igazgatja, néhány hónappal ezelőtt ugyanis a Windisch-házaspárt nyugdíjba tették.

András Bandi még mindig Miskolc környékén rendőrkapitánykodik, s vágyakozik vissza Pécsre. Bárdosi Németh János hasonlóképen inkább hivatalnok szegény mint költő, egészen tönkreteszi a sok költségvetés és zárszámadás.

Martyn Feri és neje, Vörös Mártonék, Galsai stb. éppen úgy élnek, mint régen. Kő Kálmán azonban teljesen visszavonult Ürögbe: szőlőt ojt, tyúkot ültet, malacot nevel, s közben-közben félkézzel megír egy-egy drámát, mely stilisztikailag, grammatikailag, dramaturgiailag poétikailag veri az egész eddigi drámairodalmat Sophoklést, Shakespearet és Molière-t is beleértve.

Hunyady Jóska végleg Pesten ragadt, itt csak néha jár. Állítólag új regényen dolgozik.

Magamról semmit a világon nem tudok írni. Naponta 1/2 8–d.u. 4-ig hivatalban vagyok. A maradék időmet házimunkával töltöm, segítek Margitkának.

Írjatok, nagyon kérlek, ne várassatok meg sokáig, ha mást nem, először csak egy rövid lapot, erről fogom tudni, hogy nem haragszotok rám. S ígérem, hogy ezután soha többé nem fordul elő, amit most elkövettem.

Margitkával együtt mindkettőtöket szeretettel ölelünk és csókolunk Győző

tudományos munkatársammal, Franczia bácsival – hivatalsegéd és raktáros az akkori pécsi városi könyvtárban, melynek 1943 óta Csorba Győző volt a vezetője.

Sanyi – Weöres Sándor.

Vörös Márton – (1900–1993), pécsi író, történész, nyelvész, 1934 és 1961 között főlevéltárnokként a pécsi levéltár vezetője, a háborús időszakban a Svéd Vöröskereszt pécsi képviselője. Több helytörténeti jelentőségű könyv szerzője. A hatvanas években Svédországban telepedett le.

Galsai – Galsai Pongrác (1927–1988), író, a háború utáni évektől 1958-ig a pécsi irodalom közkedvelt alakja, a „második *Dunántúl*" szerkesztője. A lap felszámolása után Budapestre költözött.

6.

Pécs, 1963. január 6.

Kedves jó Vicuska és Jenő,

ily nagy távolságból s ily messze az időből bizonyára nehezen ismerik meg a hangom. Bár talán érezték, vagy éreztétek (engedjétek meg, hogy a kettős megszólítás helyett ezt az egyszerűbbet s melegebbet használjam!), mondom: éreztétek, amit én megszakítás nélkül éreztem, hogy tér és idő ellenére nagyon közel vagyunk egymáshoz.

Most már tudom – az ember lassacskán csak megismeri magát –, hogy a világ egyik legrosszabb levélírója vagyok. S mert így van, s mert azért általában hallottam Rólatok s mert a protokoll-kényszer a lelki szövetség miatt nem űzött – hát hallgattam.

De odáig jutottam, hogy úgy érzem: szükség olykor szót is váltanunk. Rohan az idő, ki kell használnunk. Legalább annyira, hogy ne kelljen majd egyszer keservesen bánkódnunk mulasztásunkért.

Talán először néhány szóval beszámolok magamról. Bizony, nem töltöttem semittevéssel napjaimat (és éjszakáimat). Ennek következtében gyors egymásutánban (1950-ben, 51-ben és 54-ben) három gyermekünk született, mégpedig három lány. Azután mintha elvágták volna. Sietek hozzátenni, hogy csak szándékunkon s nem képességeinken múlott.

Két alkalommal költözködtünk is. Kb. 9 esztendeig a Ti régi, Papnövelde utcai lakásotokkal szemben laktunk. Akkoriban nagyon sokszor jutott eszembe: milyen jó lenne, ha csak úgy egyszerűen átléphetnék Hozzátok.

Most a Damjanich utcában lakunk. Talán még emlékeztek rá, hogy merre van: a Székely Bertalan utca felé a hegyoldalban. Szép hely, kis ház kerttel, a sajátunk.

Nejem: Margitka s a három leány: Eszter, Noémi és Zsófika egészségesek. Dolgoznak és tanulnak, sőt a lányok még nőnek is. Margitka már 1954 óta nem jár hivatalba. Itthon dolgozik, újabban kertészkedik, roppant hozzáértéssel és sikerrel: olyan barackokat termel, hogy így télvíz idején elcsordul a nyálam, ha csak rá gondolok is.

Én még a könyvtárban vagyok, ezenkívül írok és fordítok. Mióta elmentetek, 3 önálló kötetem jelent meg s kb. 15 ezer sornyi műfordításom. Köztük pl. a Faust II. része; (az I. részt Jékely Zsoli fordította). Egyszer József Attila díjat kaptam. Szerkesztek is. Itt Pécsett van egy folyóirat, Jelenkor a neve; annak vagyok az egyik szerkesztője.

Hát körülbelül ezt jelenthetem magamról, ill. magunkról azóta.

Ért néhány nagy szomorúság is minket: meghalt szegény anyósom, édesanyám és egyik bátyám.

Régi barátok, ismerősök? – B. Németh János: még mindig költségvetést csinál és verset ír. – Károly bácsival nemrég találkoztam: jól van, szakszövegeket fordít. – Szegény Fábián Pista másfél éve meghalt. – Martyn Feri szorgalmasan dolgozik. Mostanában jelent meg egy új Don Quijote kiadás Feri csodálatosan szép rajzaival. Jelenleg épp két kiállítása van nyitva: egy grafikai Pesten és egy kerámiai itt Pécsett. (Klári még a zeneiskolában tanít). – Vörös Márton nyugdíjba ment, ír és fordít. – Kő K. abbahagyta a drámaírást. – Gebauer Ernő bácsi kb. egy éve meghalt. – Várkonyi Nándor nyugdíjas. Folytatja a Sziriat oszlopait. Harcos Ottó tanár; fényképez és házat épít. Takáts Gyula múzeumigazg. Kaposváron. Szorgalmasan ír. – Sanyikánál kb. másfél hónapja voltam. Jól van, sokat dolgozik. Amy is jól van. Maros Rudinak kb. 2 hete mutatták be egy új balettjét a pécsi színházban, akkor találkoztam vele. Sokat beszéltünk Rólatok, nagy-nagy szeretettel. Megállapítottuk, hogy mindkettőnknek pótolhatatlanul hiányoztok.

Drága Vicuska és Jenő, úgy is mint Végtelen Bölcs Apó, egy ilyen beszámoló nyilván csak töredékes és esetleges lehet. 14 esztendő rengeteg idő. Arról csak személyes találkozáson vagy levelek tucatjában lehet beszámolni alaposan. Majd erre is sor kerül lassacskán. Mindazonáltal ez ne gátoljon abban, hogy Ti bőségesen és részletesen mondjatok el mindent Magatokról. Előre is ígérem, nem remélek mindent az első levéltől, hiszen nyilván Veletek is történt egy s más.

Most én be is fejezem. Hagyok néhány sort Margitkának. Boldog lennék, ha ebből a levélből megéreznétek azt az igazi és mély szeretetet, melyet hallgatásom idején is változatlanul éreztem irántatok s úgy válaszolnátok, mintha csak néhány napja vagy néhány hete váltunk volna el egymástól. Édes Vicuskának nagyon meleg kézcsókom küldöm, Neked, kedves jó Jenő pedig testvéri ölelésemet:

Győző

[Az utolsó lap alján Csorba Győzőné néhány üdvözlő sora, a lap bal szélén Csorba Győző kézírásával saját postacíme.]

mióta elmentetek, 3 önálló kötetem jelent meg – alighanem tollhiba; Takácsék 1948-as emigrációja után önálló saját kötetként csak az *Ocsúdó évek* (1955) és *A szó ünnepe* (1959) látott napvilágot.

Fábián Pista – Fábián István (1903–1961), irodalomtörténész, kritikus, tanár, 1941–1948 között a pécsi Állami Főreáliskola igazgatója. A pécsi folyóiratok állandó munkatársa.

Gebauer Ernő – (1882–1962), pécsi festőművész. Leginkább közismert munkája a pécsi Király utcai Julius Meinl-csemegében ma is látható pannó.

Harcos Ottó – (1921–1990), pécsi kereskedelmi iskolai tanár, költő, irodalomtörténész, néhány éven át a *Sorsunk*nál Várkonyi Nándor legközvetlenebb segítője.

Maros Rudinak kb. 2 hete mutatták be egy új balettjét a pécsi színházban – a *Hétköznapi Requiem* című balettet.

7.

Pécs, 63. május 19.

Kedves jó Jenőm,

nyilván csóválod a fejed s azt gondolod, hogy lám, én semmit sem javultam, mert az olyan hosszú szünet után küldött első levelemre megint ekkora késedelemmel következik a második. Kétségtelenül hibás vagyok benne, de csak részben. Az elmúlt hónapokban ismét annyira összetorlódott a munkám, hogy szinte alig éltem. Az űzött, zaklatott idegállapot pedig egyáltalán nem alkalmas levélírásra. Most némi szélcsend van s azonnal tollat ragadok.

Nagyon-nagyon megörvendeztettél meleg hangú leveleddel, melyben legalább valamit kaptam abból a Takács Jenőből, akit annyira nélkülözök. Boldog lennék, ha kései válaszomat nem büntetnéd hasonló megvárakoztatással.

Örülök sorsod és sorsotok jóirányú alakulásának. Örülök annak is, hogy komponálsz, mégpedig – amint írod – rengeteget. Azt sajnálom csak, hogy nincs módomban megismerkedni szerzeményeiddel. Itt nálunk ugyanis nem játsszák, vagy legalábbis tudtommal nem s nem olyan helyen, hogy hozzáférhetnék.

Írod, hogy egész Európát bejártad. Remélhető, hogy hamarosan haza is látogatsz, hiszen a nemrégiben megjelent amnesztia-rendelet tudtommal ezt is lehetővé teszi. Ez volna a legjobb.

Károly b.-val olykor találkozom. Szakmai fordító. Orvosi cikkeket fordít németről magyarra. Korához képest jó erőben van. Szabó P. Zoltán változatlanul a Dunántúli Tud. Int. igazgatója s változatlanul kutatja a karszt-vizet. Régi nejétől elvált s ismét megnősült. Kardos T. a pesti egyetemen az olasz tanszék vezetője. Igen aktív, sokat dolgozunk együtt. Az elmúlt évben például az ő szerkesztésében jelent meg Dante összes műve, magyarul először, ebben az évben Petrarca Cansoniere-jének teljes kiadását várjuk az ő szerkesztésében. Mindkettőben elég sokat fordítottam én is. Graef Tildi szorgalmasan muzsikál, a pécsi szimfonikusok első hegedűse. Vadas nyugdíjas, a könyvtárban szoktam vele találkozni, olvas. A pécsi zenei élet egyébként eléggé pezseg, sok a hangverseny, helyi és vendég szereplőkkel.

B. Németh János köszöni üdvözleted s igen melegen viszonozza. Jól van, jövőre akar nyugdíjba menni.

Kár, hogy Vicuska nem írt egyetlen szót sem, hiszem, majd pótolja legközelebb. Elvégre komaasszonyom!

Faust-ot örömmel küldök, csak írd majd meg pontosan, mikor és milyen címre. Persze még boldogabb lennék, ha személyesen adhatnám át Nektek.

Margitka Évát csókolja, Téged szeretettel üdvözöl, én Vicuskának kézcsókom küldöm, Téged meleg barátsággal ölellek s leveled várom:

Győző

[A levél első oldalának jobb szélén:]

Takáts Gyulának most jelent meg egy novelláskötete s most van Pécsett egy kiállítása pasztellképekből és akvarellekből. Olykor találkozunk s akkor sokat beszélünk rólatok.

[A levél második oldalának bal szélén Csorba Győzőné rövid üdvözlete.]

Graef Tildi – Graef Matild, Mestrits Jenőné (1906–1983), hegedűművész. 1933-tól a Pécsi Filharmonikus Zenekar koncertmestere, 1942-től a Pécsi Városi Zenekonzervatórium, illetve a Zeneművészeti Szakiskola tanára.

Vadas – Vadas Gábor (1893–1969), orgonaművész. 1924-ben megszervezte a Pécsi Karének Egyesületet, két évvel később az egyetemi énekkart. 1932-től tanított a város zeneiskoláiban.

Takáts Gyulának most jelent meg egy novelláskötete – a *Kinek könnyebb* c. elbeszéléskötet.

8.

66. dec. 14.

Kedves Vicuska,

lám, ki vagyok én: alig kaptam meg régóta várt s végre nem szűkszavú levelét, máris válaszolok. Azért is, hogy karácsonyra megkapja, talán a hazai levegő szebbé teszi kicsit az ünnepet.

Nagyon örültem a beszámolónak, visszaidézte az együtt töltött évek hangulatát s megfiatalított. Erre pedig most már elég komolyan szükségem van, hiszen kb. egy hónapja átléptem a fél évszázad határát.

Megnéztem a lexikonban a teratológia szót, tudom hát, hogy mivel foglalkozik. Bizony, a Dunántúli Tudományos Intézetben betöltött munkakörhöz képest elég nagy a változás. De azt hiszem, annál érdekesebb ez az új terület. Pláne ha még akkora mozgási lehetőséget is ad, hogy a világ egyik részéből a másikba lehet utazni időnként jóvoltából.

Nyilván mindenki jogosult sorsáról dönteni, s nem köteles más – főként távolibb – érdekeket nézni döntéseiben, én mégis boldog lennék, ha valóban visszajönnének Ausztriába, akkor is, ha itt meg Amerika hiányzana. Mert hozzám közelebb lennének, s olykor találkozhatnánk. Úgye milyen önző vagyok?!

Magamról, magunkról alig tudok érdekeset írni. Én változatlanul a könyvtárban vagyok, s egy könyvtár élete külsőségekben nem valami változatos. Persze azért izgalmas is olykor, mert igen sok jó, értékes olvasmányhoz hozzájutok. Margitka „nem dolgozik". Így szokták mondani, mert otthon van, de kb. háromszor annyi a dolga, mint annak, aki valahova jár. Négyünkről gondoskodik, s még a kertet is munkálja (kereken 350 []-öl), kapál, ás, gyomlál, szüretel és elad.

A társaságba járástól teljesen elszoktunk. Mikor a lányok még kicsik voltak, nem volt kire hagynunk őket, most meg már nem is kívánkozunk a nyüzsgésbe. Legfeljebb Margitka kezdi ismét, ha a lányok bálozni kezdenek. De hát ez már nem egészen a mi életünk.

Én csak írok, írok, sajnálom, hogy köteteimet nem ismeri. Kedves Vicuska, kérése szerint küldök néhányat újabb verseimből, ez a néhány azonban nem pótolhatja a 3 azóta megjelent kötetet. Sokat nem írok, soha nem voltam könnyen termelő. Vidékről természetesen most sem könnyű ezt csinálni; én azért nem panaszkodhatom, mert köteteim simán megjelennek, kapok megbízást műfordításra is. Hiányzik viszont a megfelelő szellemi környezet, s ez kissé beszorít.

Drága Vicuska, én ezzel abba is hagyom, nagyon-nagyon szép karácsonyt és boldog újévet kívánok, kézcsókkal, sőt csókkal: Győző (Victor)

ez a néhány azonban nem pótolhatja a 3 azóta megjelent kötetet – a 6. levél jegyzetében felsoroltak sora 1966-ra az egy évvel korábbi *Séta és meditáció*val gyarapodott.

9.

Pécs, 66. dec. 14.

Kedves Jenő,

jólesett leveled, most már legalább szinkronba hozhattuk életünket a kölcsönös tájékoztatással. Ez ugyan nem a normális levelezés gyakorlata s nyilván mulasztásokra utal, de nélküle nem lehet egészségesen folytatni. Azt persze változatlanul sajnálom, hogy a nyáron nem jutottál el Pécsig, mert a személyes találkozás még jobb lett volna. Én attól csöppet sem félek, amit Bajcsa B.-val kapcsolatban írtál, hogy t.i. a hosszú idő utáni találkozás a kölcsönös kiábrándulás veszélyével fenyeget. Legalábbis a magam részéről nem félek tőle. Elég hosszú ideje ismerlek, elég sokat voltunk egymáshoz közel (Rómában nagyon közel is), alig hinném, hogy történhetett Benned vagy Bennetek olyasmi ami számomra kellemetlen meglepetés lehetne. Különben is, mint egyszer már írtam, én a mi barátságunkat sokkal mélyebbnek éreztem és érzem ma is, semhogy a külső körülményeknek annyira alá volna vetve. Éppen ezért is hiányoztok szokatlanul. Persze mindennek oka lehet az is, hogy nagyon magamra maradtam. Akárhogy van is, vagy lesz is, jó lenne találkozni.

Életemről, életünkről Évának írtam. Azt most nem akarom ismételni. Utazásainkról nem írhatok; Róma óta egy alkalommal jártam Bécsben, és egy alkalommal (kb. 2 hónapig az NDK-ban). Különben itt az országban. S öregedvén egyre nehezebben mozduló leszek. Meg ez – úgy látszik – alkati jelenség is bennem. Pedig tudom, hogy az utazásnak nagy az ihlető ereje. Kedves Jenő, megígérem, hogy gondolok a Holdbéli csónakosra, s

ahol csak lehet, érdeklődöm utána, de már a Te adataidból is arra gyanakszom, hogy nem lehet Pécsett a kézirat. Nyomozó tehetségem alapjában véve nincs, de mostanában annyi krimit (bűnügyi játékot) látok a televízióban, hogy valami ragadt rajtam.

Közös barátaink közül most az idősebbekről néhány szót. Várkonyi Nándor májusban töltötte be a 70. évét. Nyugdíjas, de rendületlenül dolgozik. Írja a Sziriat oszlopai folytatását. Már a 4. kötetet. Egészséges, fiatalos az öreg s kedve is változatlanul jó. Bárdosi Németh János, aki egy évben született veled, még aktív. December végén akar nyugdíjba menni. Tavasszal jelent meg egy verseskötete. Olykor betegeskedik. Szegény Lovász Pál is májusban volt 70. Egészségileg nem jól áll. Anyagi nehézségei, családi bajai is vannak (úgy tudom, fia nem jól jön ki feleségével). – A fiatalabbakról máskor! Most jut eszembe Martyn Feri. Ő is idősebb ugyan, de annyira fiatalos, hogy megfeledkeztem róla. Csak azt tudom, hogy jól van, különben évente egyszer ha látom; nyilván emlékszel rá, hogy nyugtalan, mindig-mozgó volt világéletében. Hol itt bukkan föl, hol ott, elég keveset Pécsett, bár itt a lakása. Felesége a zeneiskolában tanít még mindig.

Hagyok néhány sort Nejemnek. Nagyon melegen ölellek, s kellemes karácsonyt, igen boldog újévet kívánok: Győző

megígérem, hogy gondolok a Holdbéli csónakosra... – Weöres Sándor 1941-ben írt költői játékát 1944-ben Takács Jenő megzenésítette; a kérés ennek a kottának a kéziratára vonatkozik, a darabot ugyanis Székely György, a pécsi színház akkori igazgatója színpadra akarta vinni, de ezt a tervet a háborús események megakadályozták. A bemutatóra mégis Pécsett került sor 1979. márciusában, Sík Ferenc rendezésében. Érdekesség, hogy ennek az előadásnak a díszleteit és jelmezeit Martyn Ferenc tervezte.

Lovász Pál – (1896–1975) költő, polgári foglalkozását tekintve az OTI pécsi kerületi pénztárának ügyvezetője. Legfőbb szervezője az 1931-ben alapított Janus Pannonius Társaságnak; 1946-ig ennek főtitkára is volt, s társszerkesztője a *Sorsunk*nak. A negyvenes évek végén hivatali állásából kényszernyugdíjazták.

10.

Pécs, 68. szept. 10.

Kedves Éva s Jenő,

bizony, elszomorodtunk a levél miatt. Azért is, mert Jenő beteg lett, s azért is mert megint el kellett halasztani a rég várt találkozást. Én közben Jékely Zsolihoz küldtem egy levelet a Maguk részére, nem tudom, Zsoli mit tett vele. Mindenesetre az időszerű maradt benne – bármikor kapják meg – hogy itt majd mindenről gondoskodunk, jöjjenek egészen nyugodtan.

Én szeptember *18-án* utazom Franciaországba, méghozzá Ausztrián keresztül az Orient Expresszel. Ez a menetrend szerint *13 óra 20* perckor, tehát 1 óra 20 perckor ér a *bécsi* Westbahnhofra s *14 órakor* megy tovább. Vagyis *40* percig áll. *Ott az állomáson* a vonatban vagy a peronon nagyon nagy örömmel találkoznék Vicuskával s Jenővel. Viszek új könyvemből és megbeszélünk egy s más praktikus dolgot, kérek néhány gyakorlati jótanácsot, mert én elég ritkán utazom s rám fér az ilyesmi.

Most – abban a reményben, hogy Bécsben sikerül találkoznunk (s persze azért utána itt is) – nem is írok többet. Még legfeljebb csak annyit, hogy ha bármely oknál fogva mégsem azzal a vonattal mennék vagy akármi történne, ezt igyekszem tudtukra adni kellő időben.

Kedves Jenő, szeretném hinni, hogy közben meggyógyultál már. Olykor engem is elfog a derékfájás, tudom, milyen gyalázatos dolog, s ezért is nagyon megértelek. Én népi módszerrel gyógyítgattam magam: melegítéssel, villanyvasalóval. –

Lányaim is szomorúan értesültek a találkozás elmaradásáról vagy – remélem – in-

kább csak elhalasztásáról. Hiszen Titeket ismeretlenül is régen szeretnek, sokat beszéltünk Rólatok, a Családhoz tartoztok.

A bécsi, majd a pécsi találkozásig csókot, ölelést, kézcsókot küldünk mindkettőtöknek

Győző és a Család

Viszek új könyvemből – az 1968-ban megjelent *Lélek és őszről* van szó.

11.

Pécs, 1968. nov. 18.

Kedves Éva és Jenő,

szomorúsággal, de örömmel is olvastuk legutóbbi leveleteket. Nagyon együttérzünk Veletek, s boldogok vagyunk, hogy Jenő túl van a kellemetlenségeken.

A hosszú hallgatást valóban nem tudtuk mire vélni, annál kevésbé, mert a nagyon várt találkozás sem sikerült.

Én Párizs felé Bécsben, visszafelé pedig Salzburgban leszálltam a vonatról, s kószáltam az állomáson összevissza, dobogó szívvel, reménykedve, hogy valahol majd csak elém bukkantok. Aztán a vonaton hosszú ideig nyeltem a csalódottságot. Akik a két állomáson láttak, sokan talán azt hitték, hogy nyomozó vagyok, úgy megnéztem egy-egy férfit és nőt, mert zavaromban már attól is féltem, hogy a 20 éves távolságból esetleg nem ismerlek meg Benneteket.

Most már nem maradt tehát más, mint újra várni. Jövőre, bízom benne, végre mégis csak találkozhatunk. Nem szeretnék érzelgős lenni, de egészen komolyan mondom, máig is hiányoztok nekem.

Párizsi utam sikerült. Fárasztó volt, de igen szép. Csak rövid, összesen 17 nap. S mit lehet Franciaországból vagy akár Párizsból is látni ennyi idő alatt!

Strasbourgban találkoztam Bandiékkal. Jól vannak, s készülnek haza. Valószínűleg karácsonyra jönnek, Hanna talán kicsivel korábban, mert Bandinak jelenleg valami sürgős munkája akadt. Rólatok is sokat beszélgettünk. Én úgy érzem, Bandi alapjában véve nem változott, s ha igen, akkor a javára. Persze megvannak benne azok a tüskék is, amik régen, de ezeket nem szabad komolyan venni, mert nem ártalmasak, s inkább öntudatlan védekezések azokkal szemben is, akik nem bántják.

Hanna elég rossz bőrben van: azt hiszem, hogy idegileg romlott le. Nehezen viseli a magányt. Mert magányos eléggé.

Nálunk itthon nincs semmi különös újság. Legnagyobb kislányom főiskolás lett, a legkisebb gimnazista, a középső pedig júniusban érettségizik. Gondunk ennélfogva van, de örömünk is. Én csinálgatom válogatott kötetemet, jobban mondva nem is annyira én, mint Margitka. Ő szedegeti, gépelgeti össze az anyagot. Ezen a télen, remélem, meg tudom szerkeszteni. Aztán majd csak megjelenik.

A pécsi irodalom él. Várkonyi Nándor betegeskedik csupán a szívével. Viszont épp ma olvastam egy újságban, hogy szegény Hamvas Béla 71 éves korában meghalt.

Jenőnek teljes és gyors gyógyulást kívánok, kedves Vicuskát családom csókolja, én kezét csókolom, Jenőnek Margitka és a Lányok meleg üdvözletüket küldik, én pedig szerető baráti ölelésemet: Győző

Írjatok, ha időtök van: mindig öröm a leveletek!

[Az utolsó oldal bal szélén Csorba Győzőné jobbulást kívánó szavai.]

találkoztam Bandiékkal... Hanna – Bajcsa András és felesége, Blaskovich Hanna. Blaskovich Hanna Weöres Sándor első unokatestvére; Weöres hozzá írta 1942-es, *Hannának* című versét.

csinálgatom válogatott kötetemet – A lélek évszakai című, 1970-ben megjelent válogatást.

12.

Pécs, 69. május 13.

Kedves Éva és Jenő,

írok végre hosszú hallgatás után. Talán azért sem siettem a levéllel, mert a legutolsó, Portugáliából küldött képeslapotokból arról értesültem, hogy minden rendben van, sütkéreztek, s készültök haza.

Most viszont azért írok, mert nyáron talán megint mód nyílik találkozásunkra. Én ugyanis július hónapban Rómában, az Akadémián leszek. Erősen bízom benne, hogy megint átjöttök Európába, s ha igen, nem kerülitek el Rómát. Persze lehetséges, hogy részemről mindez csak ábránd, hiszen semmi egyébre nem építem mint vágyaimra. Majd megírjátok, mennyire reális a reménységem.

Hogy vagytok egyébként? Szeretném hinni, hogy Jenő azóta már el is felejtette betegségét, s továbbra is az a jókedélyű Bölcs Apó, akinek mindig ismertem s szeretném még ismerni 40-50 évig.

Itt nálunk semmi különös újság nincs. Martyn Feri 70. születésnapját készülünk megünnepelni. Most május 17-én nyílik egy kiállítás a pesti Petőfi Irodalmi Múzeumban irodalmi vonatkozású műveiből, aztán meg itt Pécsett lesz egy nagyszabású reprezentatív kiállítása. (A festőkről jut eszembe, hogy szegény Medveczky Jenő kb. egy hete, május elején meghalt. Régóta betegeskedett a szívével, ismételten trombózist kapott, most aztán nem bírta legyőzni. Igen sajnálom, mert mindig szerettem.)

Azt megírtam-e már, hogy Bajcsa Bandiék karácsony előtt itthon voltak? Azt gondoltam, jól érezték magukat itt nálunk is, de kezdek aggódni, mert elutazásuk óta egyetlen szóval sem adtak életjelt magukról. Igazán rosszul esne, ha Bandiról végülis a Tiétekéhez hasonló tapasztalatot kellene szereznem. Hiszem, hogy inkább időhiányról, kisebb hanyagságról van szó.

Nálunk ismét teljes pezsgésben van a család élete. Második kislányunk érettségizik, s nekem – természetesen – az ilyesmiből nem lehet kimaradnom. Nem baj, legalább művelt maradok, ha akarom, ha nem! – Különben egészségesek vagyunk, s ez a legfontosabb.

Aranyos Vicuska s Jenő, nagyon kérem, írjatok sürgősen, ha mást nem, egyetlen lapot vagy néhány sort, hogy tudjam, számíthatok-e római találkozásunkra?

Jó egészséget kívánunk mindkettőtöknek, s nagyon-nagyon melegen ölelünk. Választ várva és előre is köszönve:

Győző, Margit

Medveczky Jenő – (1902–1969), festőművész.

13.

Pécs, 69. (pardon!): 70. I. 7.

Drága Vicuska és Jenő,

nagyon örültünk leveleteknek. Bizony, már rég nem hallottunk Rólatok, s mi sem adtunk [hírt] magunkról. Mielőtt Rómába mentem, váltottunk egy levelet, s akkor értesítettetek, hogy Angliába mentek nyaralni. Rómából írtam volna, de nem tudtam címeteket. Hej, pedig milyen jó lett volna ott *kapni* is Tőletek levelet. Ugyanis túl a roppant melegen – amit öregedve egyre nehezebben bírok – nagyon magányosnak is éreztem magam. Ezek miatt Róma sem volt olyan szép, amilyennek húsz éven át ébren és alva gyakran visszaálmodtam.

A kis palotában laktam. Egyedül egy szobában. Az akkori vendégek közt egyetlen közelebbi ismerősöm vagy azzá vélhető teremtés nem volt, ilyenformán aztán majdnem mindig egyedül jártam a múzeumokat és az utcákat. A régen közösen látogatott helyeket, melyek most folyton sajgásokat, nosztalgiákat idéztek bennem.

Így aztán – noha végső fokon szerettem Rómát – mégis kívánkoztam haza. Ha kicsit maradok, találkozhattam volna Bajcsa B.-val, aki néhány nap mulva, elutazásom után érkezett, de jönnöm kellett, mert lejártak jogaim. Innen jut eszembe: voltaképpen mi van Bandival? Én semmit sem tudok róla. Nyár óta most kaptam Tőle először néhány soros üdvözlő levelet – meglehetősen rossz hangulatút. Válaszoltam, s megkérdeztem az okát, de azóta még semmi hír.

Megértem, hogy a visszaköltözés újabb testi és lelki megpróbáltatásokat okoz, de mégis így a helyes. Számomra főként, mert most már valóban komolyan remélhetem majd, hogy találkozunk.

Kislányaim (Nagylányaim) virágzanak, az érettségi jól ment, a felvételi azonban nem, s így most dolgozik a középső. A másik kettő tanul. Margitka is virágzik, csak én öregszem és rokkanok egyedül. De hát ilyen is kell a családban!

B. Németh J. jól van, Lovász P. közepesen, Várkonyi N. elég sokat betegeskedik. Érrendszeri bántalmai vannak. Bölcsen és keményen viseli betegségét, ahogyan ez tőle természetes is. Takáts Gyula a múlt évben szintén betegeskedett. A szívével volt nyavalyás; az utóbbi időben javult az állapota. Martyn F. is küszködött egy ideig a Jenőéhez hasonló kórral, de most már rendbejött.

Ez tehát a rövid helyzetjelentés. Szeretnék Nektek az egész Családom nevében nagyon boldog újévet kívánni, egészséget, szerencsés visszaköltözést, s Nektek és Magunknak is személyes találkozást.

Kézcsók, csók, ölelés:

Győző

14.

Pécs, 74. május 20.

Kedves Vicuska és Jenő, u. i. m. (úgy is mint) Bölcs Apó,

tulajdonképpen meg sem érdemeltük már, hogy ránk gondoljatok. Annyi ideje nem válaszoltunk már leveletekre, hogy az több az illetlenségnél.

Dehát itt nálunk oly nagy lendülettel folyik (kezdődik, sőt: árad, hömpölyög) a családi közigazgatás, torlódnak a napi és heti gondok, hogy a test ugyan kész volna, de a lélek erőtlen...

Most az utolsó hónapokban például – hogy csak néhány apróságot említsek – középső, férjes lányomnak lakást szereztünk és segítettünk berendezni, április 5-én *onokánk* született, egészséges fiú, aki a keresztségben a Bálint nevet kapta. Ugyanakkor megindítottuk az akciót legidősebb lányom lakásáért is, mert ő is ara-féle. – Hogy a fentiek időben, anyagiakban és energiában mit jelentettek és jelentenek, azt nem részletezem.

Közben b. nejemmel Itáliába készülünk, (két hétre!!) én hivatalosan, Ő turistaként. Az ő ügye már rendben, az enyém különféle bürokratikus firlefancok miatt (főként az olaszok trehányságában gyökereznek!) húzódik, s jön a nyár, a kánikula, akkor nem akarunk menni, s csak várom az értesítést napról napra...

Kb. két hete az az öröm ért, hogy Sirio Piovesan meglátogatott. Nála láttam, Jenő, egy igazolásodat, én is aláírtam valamit. Sirio meglepően fiatal! Akár Ti és mi!

A Balaton mellett csak júliusban találtok egészen biztosan valakit és augusztusban. Pontos cím: [...] A Baranya Megyei Tanács üdülőjétől a 3-ik ház. Azért mondom, mert ez az utca összevissza van számozva. Jó lenne, ha látogatási szándékotok előtt kb. egy héttel írnátok, hogy mi felnőttek is ki tudjunk menni. Azt mondanom se kell, hogy mindig nagy-nagy szeretettel várunk Benneteket!

Ne haragudjatok ránk. Szeretetünk iránt változatlan.

Csókkal, öleléssel:

Győző
s az egész Család

15.

Pécs, 77. jún. 10.

Kedves Vicuska és Jenő,

közeledik utazásunk, tisztázódnak a homályos pontok. Megkaptuk a vízumokat, éspedig nem csak átutazót, hanem beutazót is Ausztriába.

Tervünk tehát – most már egészen pontosan – a következő:

Június 28-án, kedden reggel indulnánk Pécsről, autóval, Margitka öccse vinne. D.u. 4 óra körül érkeznénk Sopronba, ott megkeressük a Pannónia Szálló Söröző jét, s benne Titeket.

Továbbutazásunk dolgait majd Veletek együtt megbeszéljük (mármint a Siegendorfból történőt.)

Nagyon kérem, csak egyetlen lev.lapon és néhány sorban válaszoljatok: megérkezett-e ez a levelünk, s rendben van-e minden.

Köszönünk mindent, s a közelgő találkozás örömében kézcsókot, csókot, ölelést küldünk:

Győző + 2 nő

16.

Pécs, 77. aug. 1.

Kedves Vicuska és Jenő,

nagyjából egy héttel ezelőtt hazaérkeztünk vándorlásainkból, s már úgy-ahogy ki is pihenve magunkat sietünk bővebben írni, hogy ismételten megköszönjük nagyon jóleső, szíves, baráti vendéglátásotokat. Lapunkat Zürichből bizonyára megkaptátok, s értesültetek svájci kiruccanásunk zavartalan sikerültségéről. Csak kereken egyetlen napig voltunk odaát, de tudtunk valamit szippantani Zürich és néhány kisebb hely (Rheinfall, Schaffhausen) levegőjéből.

Az NSzK-ban sem tékozoltuk el időnket. Nem nagy körben mozogtunk, de ott sok mindent láttunk. Röviden: örülünk, hogy nekiindultunk az útnak. (Persze annak is, hogy most már itthon vagyunk.)

Most már csak azt várjuk, hogy némiképpen viszonozhassuk kedvességeteket. Mihelyt kialakul, kérlek, írjátok meg, mikor szándékoztok és tudtok jönni, hogy hozzáigazíthassuk programunkat.

Gyakran jut eszembe az a csodálatos csönd, ami ott nálatok körülvett, s ha egyebet nem is, azt legalább szívesen elhoztam volna magammal.

Kedves Jenő, a fordításokkal még nem tudtam foglalkozni. Levelek s teendők sora várt rám. Remélem azonban, hogy augusztus vége felé elő bírom szedni őket. Most jut eszembe: van itt egy tehetséges fiatal főiskolai tanár a Tanárképző Főiskolán. Kiváló karnagy és zeneszerző. Érdeklődött, hogy kórusműveid nem volnának-e. Tillai Aurél a neve. Ha majd jöttök, megszervezünk egy találkozást vele. Gondolj erre és készülj föl rá.

Drága Vicuska, engedd meg, hogy így is kifejezzem tisztelő csodálatomat háziasszonyi, elsősorban szakácsművészeti tehetséged és teljesítményeid iránt. Kézcsókom küldöm. Neked, Jenő ölelésemet. Most én be is fejezem. Nagy szeretettel várunk. – Győző

[A levél befejezéseként Csorba Győzőné és Csorba Zsófia néhány köszöntő sora.]

a fordításokkal még nem tudtam foglalkozni – alighanem a 17. és 18. levelekben is emlegetett írások fordításáról van szó.

Tillai Aurél – (1930), Liszt-díjas karnagy, zeneszerző. Jelenleg is Pécsett él.

17.

Pécs, 77. nov. 23.

Kedves Jenő,

ha nem haragszol, kissé késve ugyan, de nem kevesebb szeretettel mi is felsorakozunk ünneplőid közé, s kívánunk sok-sok jót jeles születésnapodra. Főként azt, hogy még nagyon hosszú ideig élvezhesd gazdag, termékeny életed gyümölcseit, sőt: gyarapítsd ezeket a gyümölcsöket újakkal (főként szerzeményekkel!).

Van itt még két fordítani való (Essays on the madrigal és Meditations), de sajna, ezekkel egyelőre nem tudok foglalkozni. Hiszem, hogy nem sürgősek, ráérnek egy keveset várni. Én ugyanis most nem érek rá birkózni velük.

A kért cím: Tillai Aurél
főiskolai tanár, zeneszerző
[pontos cím]

Sokszor eszünkbe juttok, s gyakran gondolunk a szép nyári napokra, a csodálatos csöndre, a nagyszerű parkra.

Martyn Klári megint betegeskedik szegény. Elhelyeztek mellében egy szívritmusszabályozót, az eléggé megviselte. De most már lábadozik, hála Istennek!

Nézem mindig a Rádióújságot, mikor látom Csajbók Teréz műsorát dalaiddal.

Most december elején (5-étől 11-ig) egyébként itt Pécsett lesz egy zenei hét. Ezen többek között egy Házimuzsika műsor is (7-én), melyen verseket olvasok fel. (3. műsor, 21,30.)

Izgatottan várjuk a karácsonyt, s gyűjtjük mi, öreg szülők a pénzt a népes család ajándékaira. Az idő már karácsonyias: meglehetősen lehűlt.

Kedves Vicuska, a fentieket Neked is írtam, csak nem akartam az ünnepelt megtisztelését csökkenteni, hogy másik nevet is az övé mellé írok. Kb. egy hónapja találkoztam Pesten Zsolival, sőt náluk is voltam egy ideig. Emlegettünk Titeket.

Vigyázzatok Magatokra: a tél gonosz. Jövőre is kell találkoznunk!

Nagyon szép karácsonyt kívánunk Nektek s igen boldog, egészséges újévet, kézcsókkal, csókkal, öleléssel:

Győző

[A lap alján Csorba Győzőné és Csorba Zsófia üdvözlete.]

kissé késve ugyan, de nem kevesebb szeretettel mi is felsorakozunk ünneplőid közé – Takács Jenő 1977. szeptember 25-én ünnepelte 75. születésnapját.

18.

Kedves Vicuska és Jenő,

hát mégiscsak jó, hogy vannak nagy ünnepeink! Ha másért nem, azért mert ilyenkor még azok is tollat ragadnak, akik egyébként levelezésükkel aligha lesznek Kazinczy Ferenc konkurensei. Mindezt persze elsősorban magamra értem.

Örömmel olvastam leveleteket. Ha olyan sokat és eredményesen dolgozol, Bölcs Apó, akkor nyilván rendben is vagy egészségileg. S Vicuska, Te sem panaszkodtál, tehát Te is. Azt hiszem, ennél nincs is fontosabb. – Hát ha annyira fárasztó 80 évesnek lenni a sok ünneplés, egyéb miatt, én majd igyekszem kihagyni és mindjárt 81 lenni. Érdekes, Jenő, amit „visszatérésed"-ről írsz. Azt hiszem, ez általános jelenség a művészeknél. Az viszont nem tetszik, hogy olyan kitűnő a memóriád s még nem felejtetted el, hogy nálam van az „Essays on the Madrigal". Őszinte büszkeséggel mondom, hogy bizony még nem

fordítottam le. S pillanatnyilag nem is tudom, hogy hol van. De a közmondások általában igazak, így megnyugtatásodra idézem: „ami késik, nem múlik."

Közös halottainkat én is szomorúan gyászolom. Leginkább Jékely Zsoli halála döbbentett meg, mert egészen váratlanul ért. Szegény Rudi betegségéről már régebben tudtam, Klári rossz állapotát meg személyesen tapasztalhattam.

Bizony jó lenne, ha sikerülne egyszer Pécsre látogatnotok. Akkor talán meg is szervezhetnénk a könyvtári beszélgetést. Csak az kellene, hogy legalább 2-3 héttel előbb értesüljünk róla a propaganda érdekében is. Valóban megjelent egy új verseskötetem. Majd karácsony után küldök belőle Sopronba. Csak pontosabban írjátok meg ottani címeteket. Remélem, azért ezt a levelet jó helyre s névre küldjük.

Kedves Vicuska és Jenő, kívánunk Mindkettőtöknek nagyon szép Karácsonyt és egészséges, békés, eredményes újévet,

a régi szeretettel, öleléssel

Győző, Margit

Pécs, 82. dec. 19-én.

mégiscsak jó, hogy vannak nagy ünnepeink – utalás a közelgő karácsonyra.
Közös halottainkat én is szomorúan gyászolom – Jékely Zoltán, Maros Rudolf és Martyn Klára 1982-ben haltak meg, márciusban, augusztusban, illetve januárban.
valóban megjelent egy új verseskötetem – A világ küszöbei (1981) c. kötetről van szó.

19.

Pécs, 85. aug. 8.

Kedves Jenő,

csak néhány sort írok tájékoztatásul.

Takács Gyula volt szíves máris elintézni szállás-ügyeteket.

Nektek Vicuskával a Rét utca 9. sz. alatt a Megyei Levéltár vendégszobájában, barátotoknak pedig a Moziüzemi Vállalat Gábor utca 1. sz. alatti vendégszobájában biztosított szept. 16-tól 4 éjszakára szállást. Tehát hétfőtől péntekig.

A Ti háziasszonyotok egy Fehér Zoltánné nevű nő lesz. De ez majd kialakul, hiszen, gondolom, először úgyis idejöttök hozzánk.

A szállás persze csak szállást jelent, semmi egyéb szolgáltatást. De erre bizonyára nem is gondoltatok Ti sem.

Viszont jó, hogy mindkét szoba a belvárosban van.

Ha bármi közbejön, kérlek, értesítsetek.

Ölelés, csók Vicuskának és Neked

Győzőtől

Takács Gyula (1929) – ekkoriban a Baranya Megyei Tanács elnökhelyettese.

20.

Pécs, 87. dec. 17.

Kedves Jenő és Vicuska,

végre válaszolok Jenő hosszú és bölcs levelére. Azért nem előbb, mert már ott tartok, hogy egy levélpapír láttán is kiráz a hideg, annyit kell írnom.

Örömmel olvastam, hogy mennyi ünneplésben volt részed szül.napod körül, s mi-

lyen hősiesen viselted. Én bizony a tavalyi 70-ik attrakcióiba is majdnem belepusztultam.

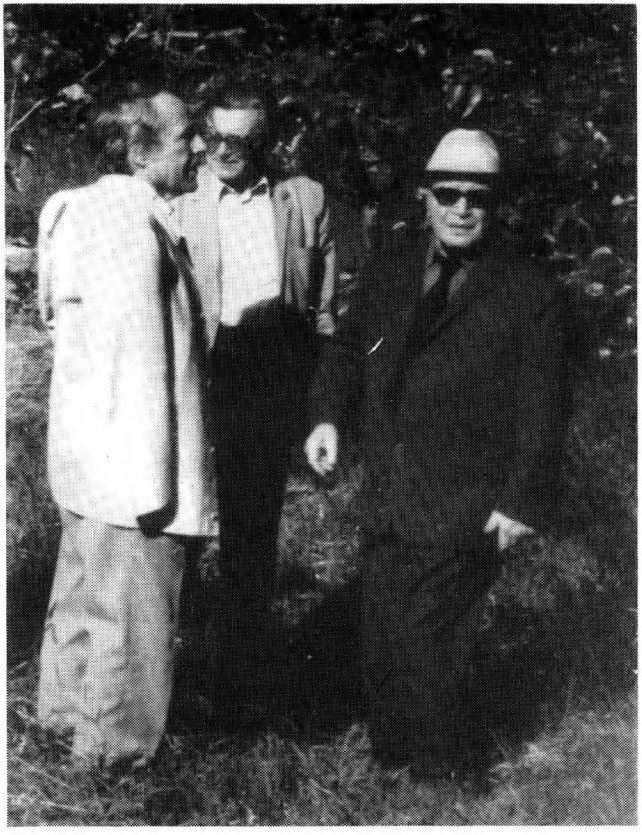
Kossuth-rádióbeli szerepléseid többségét sikerült meghallgatnom. Érdekesek, tanulságosak voltak. Holott én sokat tudtam Rólad, találtam bennük újat.

Sajnos, én változatlanul rozzant állapotban vagyok. Szinte szünet nélkül szédülök, főként, ha megyek. De jobbára akkor is, ha csak megmozdulok. Fekve már kevésbé érzem a föld forgását. Margitkának meg az egyik szeme rendetlenkedik. Az üvegtestben történt valami. A szemorvos szerint az okát nem tudják, viszont nem is tudnak rajta segíteni. Állítólag nem veszélyes, de roppant kellemetlen.

De nem panasz-levelet akarok írni, ezért a siránkozást abba is hagyom.

Helyette – abban a reményben, hogy Ti változatlanul jól vagytok –, kívánok Mindkettőtöknek nagyon szép karácsonyt és egészséges, boldog, sikeres újesztendőt.

Csókkal, öleléssel: Győző, Margit

Csorba Győző, Takács Jenő és Martyn Ferenc 1983-ban Pécsett, Martyn Ferenc kertjében